

ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXVII.

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai

Főszerkesztő:
BÁRÁNY ATTILA

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXVII.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XXIII.

A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének kiadványa

SZERKESZTETTE:
BÁRÁNY ATTILA és BACSA BALÁZS ANTAL

Debreceni Egyetem, Debrecen
2015

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

Nemzetközi szerkesztőbizottság

Barta János (Debreceni Egyetem)
Forisek Péter (Debreceni Egyetem)
Gheorghe Gorun (Partium Egyetem, Nagyvárad)
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Prešov)
Manfred Jatzlauk (Universität Rostock, Rostock)
Orosz István (Debreceni Egyetem)
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Papp Imre † (Debreceni Egyetem)
Papp Klára (Debreceni Egyetem)
Püski Levente (Debreceni Egyetem)
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)

Lektorálták:

a Debreceni Egyetem Történelmi Intézet oktatói illetve anonim lektorok

Technikai szerkesztő:

Lapis-Lovas Anett Csilla

A kötet kiadását támogatta:

a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ISSN 1217-4602 Történelmi Tanulmányok
ISSN 0418-4556 Acta Univ. Debr. Ser. Hist.

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

© Szerzők

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

Előszó	8
DOBOS SÁNDOR	
Kárpátaljai helységnevek kisebbségi környezetben való használatát szabályozó nemzetközi és ukrajnai jogszabályok (1989–2012) . .	10
GAUSZ ILDIKÓ	
Tranzitirodalom a koraújkori Magyarországról. Busbecq 1554–1555. évi úti impressziói hazánkról	22
KÁDÁR TAMÁS	
Harcban a koronáért. I. Károly (Róbert) király uralkodásának első évei 1305 végéig	42
KÓNYA PÉTER	
Keleti rítusú lakosság a kelet-szlovákiai (északkelet-magyarországi) régióban a 16–17. században	112
KÓNYA ANNAMÁRIA	
Az eperjesi evangélikus és katolikus gimnáziumok regionális hatósugara a 19. század végén és a 20. század elején	122
MIHÓK RICHÁRD	
A beregszenthalmi várkastély	130
NAGY DÓRA	
Bornemissza Anna fogarasi záloglevelei	140
PREPUK ANIKÓ	
Az asszimilációs paradigma fogságában: a polgárosodás kori magyar zsidó történet kutatásának sajátosságai	156
PREZENSZKI ERZSÉBET	
Bajoni Benedek és Szapolyai János kapcsolata az 1520–30-as években	176
SZILÁGYI ZSOLT	
Az Alföldi piacközpont-állomány változása 1828 és 1925 között	198
SZENDREI ÁKOS	
Országgyűlési képviselők párthovatartozása a dualizmus kori Debrecenben, Nagyváradon és közös vonzásokörzeteikben	224
Szerzők listája	242

Előszó

A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, a Nemzetközi Inter-regionális Társadalomtörténelmi Kutatóközpont, az MTA–DE Néprajzi Kutatócsoport, a Történelmi Intézet és a Néprajzi Tanszék „Régió és regionalizmus a történelemben és néprajzban” címmel 2015. szeptember 16-án konferenciát rendezett. A konferencia nem titkolt célja volt, hogy a 2014 májusában a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete koordinálásával megalakult Nemzetközi Inter-regionális Társadalomtörténelmi Kutatóközpont bemutatkozzon.

A fórumon a Debreceni Egyetem munkatársain és Phd-hallgatóin kívül így képviseltették magukat az Eperjesi Egyetem, a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola és a Lehoczky Tivadar Intézet, az Ungvári Egyetem, a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyesület és a Babeş-Bolyai Tudományegyetem, valamint a csíkszeredai Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem kutatói. Az Inter-regionális Kutatóközpont ezen intézmények közös kutatómunkáját hivatott elősegíteni, továbbá Eperjes, Beregszász, Ungvár és Kolozsvár között kíván összekötő szerepet játszani. A konferencia azonban szélesebb körben vonzott előadókat, az ókortudománytól (Tertullianus és a székely kereszténység) a 19. századi Habsburg-abszolutizmus kutatásán (az Ungvári „Ruszin” Kerület) és az orosz közel-keleti jelenlétén át egészen a Kádár-rendszerig (szovjet-magyar kapcsolatok).

Jelen folyóiratszám a konferencia Történelmi szekciója előadásából válogatott, illetve a Történelem Intézet Nemzetközi Inter-regionális Társadalomtörténelmi kutatóközpontja munkatársai írásainak ad helyet. Ezen kívül helyet kaptak e tematikus számban a Történelmi Intézet társadalomtörténelmi foglalkozó kollégáinak írásai is, továbbá örömmünkre szolgál, hogy Szegedről és Budapestről is tanulmányokkal jelentkeztek a társadalomtörténelmi kutatói, a középkortól a 20. századig.

Bárány Attila

Dobos Sándor**Kárpátaljai helységnevek kisebbségi környezetben való használatát szabályozó nemzetközi és ukrajnai jogszabályok (1989–2012)**

A nyelvi egyenjogúság egyik alapvető feltétele a helység- és utcanévek, egyéb földrajzi elnevezések, nyilvános feliratok nemzeti kisebbségi nyelven történő használatának szavatolása. A hagyományos-történeti helység- és utcanévek, egyéb földrajzi elnevezések magukban hordozzák egy-egy közösség múltjának, történelmének fontos elemeit, így azok mind szóban, mind írásban magán-, nyilvános és hivatalos szférában anyanyelven történő használatának, valamint védelmének jelentős szerepe van a nemzeti kisebbségek etnikai, kulturális és nyelvi identitásának megőrzésében. Különösen fontos olyan régiók estében, mint a mai Kárpátalja, melynek területén a 20. század során gyorsan változtak a földrajzi nevek, főleg a helységnevek. A térség múlt századi viharos történelme során több hatalomváltás is történt, amelyek mindig együtt jártak a hivatalos nyelv és ezáltal a helységnevek módosulásával. Így, a mai Kárpátalja területén található településnevek rendezésére és szabályozására csaknem ötször került sor a 20. század során:¹

Az első programszerű helységnév-változtatás a régió területén, mely az egykori Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék túlnyomórészt foglalja magába, 1898 és 1912 között történt, az Osztrák–Magyar Monarchia idején;

A második tömeges településnév-változtatásra 1919 és 1938 között került sor, amikor a mai Kárpátalja területe az első Csehszlovák Köztársasághoz tartozott;

A 20. század harmadik, széleskörű helységnév-változtatása a régióban szintén politikai fordulat következtében zajlott le, miután az ismét Magyarország szerves részét képezte 1938-39 és 1944 között;

A II. világháborút követően, 1945–46 folyamán következett immár a negyedik átfogó helységnévreform, miután az 1945-ös szovjet–csehszlovák szerződés rögzítette a terület kiválását az első Csehszlovák Köztársaságból és Kárpátontúli Ukrajna (később Kárpátontúli terület) néven Szovjet-Ukrajnához történő csatolását;

¹ Dobos Sándor: Magyar helységnevek Kárpátalján: kodifikációs kísérletek és eredmények (1989–2000). = *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2015. 17. évf. 1. sz. 101–103., 109–118.

Sorrendben az ötödik helységnév-változtatás még a szovjet éraban, az 1980-as évek végén a korábbiaktól eltérően alulról jövő kezdeményezésként indult, de a hivatalossá tétele már a független Ukrajna idején következett be, 1991 és 2000 között. A kárpátaljai magyar lakosság a hatályos nemzetközi és ukrajnai jogszabályok adta lehetőségek révén a helyi tanácsok által kiírt közvélemény-kutatásokon és népszavazásokon kezdeményezte a kárpátaljai magyarlakta települések eredeti-történelmi neveinek visszaállítását. A népszavazások eredményeit a helyi önkormányzatok az alkotmány értelmében az ukrán parlamenthez, mint jóváhagyásra illetékes szervhez továbbították, amely csaknem félszáz kárpátaljai magyarlakta település eredeti-történelmi nevének visszaállítását hagyta jóvá.

Jelen tanulmányban az ötödik helységnévreformhoz kapcsolódóan a helységnevek kisebbségi környezetben való használatát szabályozó nemzetközi és ukrajnai jogszabályokat mutatom be.

Az európai kisebbségvédelem nemzetközi jogi szintű szabályozása – több elakadást követően az 1980-as években, majd még inkább azok végén bekövetkezett közép- és kelet-európai politikai változások miatt – csak az 1990-es évek elején gyorsult fel. Bozóki Antalt idézve röviden úgy fogalmazhatunk, hogy ez az az időszak, amikor egyrészt jogilag kötelező, másrészt jogilag ugyan nem, de politikailag kötelező nemzetközi dokumentumokat alkotnak, amelyek a kisebbségi jogokat az emberi jogok szerves részének tekintve kiemelik a belügyekbe való be nem avatkozás elve alól, és a nemzetközi együttműködés kereteibe tartozóként kezelik. Ugyanakkor ezek a dokumentumok az aláíró országok esetében jobbra nem a kisebbségeknek megadandó, nemzetközileg kikényszeríthető jogokat írnak elő, hanem az állam számára kötelezettségeket állapítanak meg a kisebbségekre vonatkozóan.²

Ukrajna által aláírt nemzetközi dokumentumok közül a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját,³ valamint a Nemzeti Ki-

2 Bozóki Antal: Földrajzi nevek a nemzetközi jogban. In: *Délvidéki/Vajdasági Magyar Helységnevek*. Szerk.: Cehák Kálmán – Szakma József – Bozóki Antal, Újvidék, 2000. 30. (továbbiakban: Bozóki, 2000.)

3 *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája*. Európa Tanács, Strasbourg, 1992. október 2. (továbbiakban RKNyEC) In: *A nemzetközi kisebbségvédelem alapidokumentumai 1990–2002*. Szerk.: Nádor Orsolya – Szarka László – Vékás János. Online: <http://adattar.adatbank.transindex.ro/nemzetkozi/921002h.htm> – 2016. január 25. (továbbiakban Nádor – Szarka – Vékás, 1990–2002.)

DOBOS SÁNDOR

sebbségek Védelméről szóló Keretegyezményt⁴ fontos először is kiemel-nünk, mivel ezek konkrét kötelezettségvállalásokat fogalmazznak meg a földrajzi nevek, helység- és helynevek kisebbségi környezetben való használatával kapcsolatban.

A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját az Európa Tanács 1992. november 5-én, Strasbourgban nyitotta meg aláírásra tagállamai előtt, majd 1998. március 1-jén lépett életbe.⁵ A Charta célja Európa történelmi, regionális vagy kisebbségi nyelveinek védelme, így a helyneveknek a regionális vagy kisebbségi nyelveken⁶ való használatával kapcsolatban az aláíró államok részére a 10 cikk 2. pontja g. bekezdése a következő konkrét intézkedést írja elő:⁷ „Azon helyi és regionális hatóságokat illetően, melyek területén a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók száma indokolja, a Felek vállalják, hogy megengedik és/vagy bátorítják a helyneveknél a regionális vagy kisebbségi nyelveken hagyományos és helyes formák használatát vagy elfogadását, ha szükséges a hivatalos nyelv(ek) szerinti elnevezésekkel együttesen használva.” Ukrajna a Chartát 1996. május 2-án írta alá.⁸ A ratifikációjára 1999. december 24-én került sor. A dokumentum azonban nem lépett hatályba, nem helyezték letétbe az Európa Tanácsnál, mert az Alkotmánybíróság 2000. július 12-én hatályon kívül helyezte a ratifikációt formai hibára hivatkozva. Ezt követően több ratifikációs törvénytervezet készült Ukrajnában, s a Charta

4 *Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről.* Európa Tanács, Strasbourg, 1992. február 1. (továbbiakban KNKV) In: Uo. Online: <http://adattar.adatbank.transindex.ro/nemzetkozi/950201h.htm> – 2016. január 25.

5 *European Charter for Regional or Minority Languages.* Treaty Office of the Council of Europe. Strasbourg, 01.03.1998. (továbbiakban ECRML) Online: Council of Europe <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/148/signatures> – 2016. január 25.

6 A Charta 1. cikkének megfogalmazása szerint: „Regionális vagy kisebbségi nyelvek kifejezésen azok a nyelvek értendők, amelyeket valamely állam adott területén az állam olyan polgárai hagyományosan használnak, akik az állam fennmaradó népességénél számszerűen kisebb csoportot alkotnak, és amelyek különböznek ezen állam hivatalos nyelvétől/nyelveitől, azonban ez nem foglalja magába sem az állam hivatalos nyelvének/nyelveinek dialektusait, sem a bevándorlók nyelveit”. RKNyEC. – 2016. január 25.]

7 Uo. – 2016. január 25.]

8 ECRML – 2016. január 25.]

újabb ratifikációjára 2003. május 15-én került sor.⁹ A ratifikációs dokumentum 2005. szeptember 19-én került letétbe az Európa Tanács főtítkárájánál, melyben 13 nemzeti kisebbség nyelvének – köztük a magyarnak is – a védelmét vállalva, magára nézve kötelezőnek fogadta el – a Charta több ajánlása mellett – a fent idézett, a helyneveknek a regionális vagy kisebbségi nyelveken történő használatára vonatkozó rendelkezést.¹⁰ A Charta gyakorlatban történő alkalmazása – a végrehajtási mechanizmusát szabályozó megfelelő törvény, rendelet hiányában – azonban *Az állami nyelvpolitika alapjairól* szóló jogszabály¹¹ megalkotásáig megoldatlan volt. A 2012. július 3-án aláírásra került nyelvtörvény – tisztázva a regionális és kisebbségi nyelvek fogalmát – már olyan intézkedéseket tartalmaz, amelyek alapján egyértelműen meghatározhatóvá vált, hogy egy-egy adott közigazgatási egységen belül, mely nyelvekre és hogyan alkalmazható a Charta Ukrajna által vállalt rendelkezései.

A Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményt az Európa Tanács tagállamai részére 1995. február 1-jén nyitotta meg aláírásra és 1998. február 1-jén lépett hatályba.¹² A Keretegyezmény „*nem a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek által gyakorolható és általuk nemzetközi testületek előtt megidézhető jogokat, hanem – elnevezésének megfelelően – a részes államok kisebbségvédelmi intézkedéseit irányító elveket, az európai kisebbségvédelmi rendszer keretét vázolja fel programjellegű rendelkezések megfogalmazásával*”.¹³ A nemzetközi doku-

9 Cserniczkó István – Ferenc Viktória: A kisebbségi nyelvhasználat jogi keretei és azok gyakorlati alkalmazhatósága Kárpátalján. In: *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Szerk. Eplényi Kata – Kántor Zoltán, Bp., 2012. Online: http://bgazrt.hu/_files/NPKI/oktatas/Terveztes%20es%20hatartalanitas%20%289%29.pdf – 2016. január 25.

10 *European Charter for Regional or Minority Languages. List of declarations made with respect to treaty Nr. 148*. Treaty Office of the Council of Europe, Strasbourg, 19.09.2005. Online: Council of Europe, <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=148&CM=8&DF=&CL=ENG> – 2016. január 25.

11 *Закон України про засади державної мовної політики/Ukrajna törvénye az állami nyelvpolitika alapjairól*. Kijev, 2012. július 3. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján. Online: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/page> – 2016. január 25. (továbbiakban UTÁNyA)

12 *Framework Convention for the Protection of National Minorities*. Treaty Office of the Council of Europe, Strasbourg, 01.02.1998. Online: Council of Europe, <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/157/signatures> – 2016. január 25. (továbbiakban FCPNM)

13 Bozóki, 2000. 32–33.

mentum 11. cikkének 3. pontja konkrét rendelkezést tartalmaz a nemzeti kisebbségek történeti helységneveinek használatára vonatkozólag:¹⁴ „Olyan körzetekben, amelyek hagyományosan nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek által jelentős számban lakottak, a Felek törekedni fognak arra, hogy jogrendszerük keretében, beleértve, ahol helyénvaló a más Államokkal való megállapodásokat, és figyelembe véve sajátos körülményeiket, a hagyományos helységneveket, utcaneveket és egyéb, a közösség számára szánt földrajzi megjelöléseket a kisebbség nyelvén is kiírják, ha megfelelő igény van ilyen jelzésekre.” A Keretegyezmény rendelkezéseihez fűzött megjegyzések szerint az idézett cikk elsődleges célja az, hogy elősegítse a kisebbségi nyelven is a nyilvánosság számára szánt helységnevek, utcanevek és más földrajzi nevek használatának lehetőségét, ugyanakkor ez nem jelenti a kisebbségi nyelvű helységnevek semmiféle hivatalos elismerését.¹⁵ Mindazok az államok, amelyekben a magyarság kisebbségben él, aláírták, illetve ratifikálták is a Keretegyezményt. Ukrajna 1995. szeptember 15-én írta alá a dokumentumot, amely az 1998. január 26-ai ratifikációját követően 1998. május 1-jén lépett hatályba.¹⁶

Az Európa Tanács kezdeményezésére elfogadott nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumok mellett nem feledkezhetünk meg a Magyarország és a szomszédos államok, közte és Ukrajna között létrejött kétoldalú dokumentumokról sem. Magyarország a szomszédos államokkal 1991 és 1996 között a kisebbségek jogait érintő kétoldalú alapszerződéseket, kisebbségvédelmi egyezményeket, nyilatkozatokat kötött, amelyek a felek kölcsönös vállalásai ellenőrzése céljából vegyes bizottságok működtetését is előírták.¹⁷ A Szlovákiával, Ukrajnával, Romániával, Horvátországgal, valamint Szlovéniával kötött, a kisebbségek védelmét célzó kétoldalú nemzetközi dokumentumokba is beépítették a Keretegyezmény rendelkezéseit, illetve az érintett országok önmagukra nézve kötelezőnek ismerték el még hatályosulása előtt.¹⁸

Az 1991. május 31-én, Budapesten aláírt *Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság együttműkö-*

14 *Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről.* Európa Tanács, Strasbourg, 1992. február 1. In: Nádor – Szarka – Vékás, 1990–2002. Online: <http://adattar.adatbank.transindex.ro/nemzetkozi/950201h.htm> – 2016. január 25.

15 Bozóki, 2000. 32–33.

16 FCPNM – 2016. január 25.]

17 Bozóki, 2000. 34.

18 Uo. 33–34.

désének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén volt az első olyan dokumentum, amelyben Magyarország és a vele szomszédos államok közül Ukrajna kölcsönösen vállalta, hogy elismerik, védik a területükön élő nemzeti kisebbségek jogait, továbbá nemzetközi kapcsolataikban önállóan és közösen is fellépnek a nemzeti kisebbségek jogainak érvényesítése érdekében.¹⁹ A nyilatkozat bár eléggé széleskörűen foglalkozik a kisebbségeket megillető jogok védelmével, a településneveknek kisebbségi nyelveken való használatával kapcsolatban mégsem tartalmaz egyértelmű intézkedéseket. A 9. pontja ugyanakkor általános értelemben mégis elegendő jogi alapot teremthet azok szabad használatára a kisebbségek nyelvén mindkét ország területén.²⁰ Ennek a pontnak a szövege a következő:²¹ „A Felek meghozzák a szükséges törvényi, államigazgatási és egyéb intézkedéseket annak érdekében, hogy a nemzeti kisebbségek szabadon élhessenek anyanyelv-használati jogukkal a személyes és a társadalmi életben, az írott és a beszélt nyelvben egyaránt, ideértve nemzeti keresztneveik és családneveik használatát is.” A magyar-ukrán nyilatkozatot követően Magyarország és a többi szomszédos államok között megkötött kétoldalú szerződésekben ugyanakkor már találunk konkrét rendelkezéseket a földrajzi elnevezések kisebbségi nyelvhasználatára vonatkozóan, mindez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a fent tárgyalt nemzetközi dokumentumokkal vagy egyidejűleg, vagy azokat követően kerültek aláírásra.

Ukrajnában a vizsgált időszakban – a már fentebb ismertetett nemzetközi kötelezettség-vállalásokon kívül – különböző nemzeti jogszabályok határozzák meg: 1) a helység- és utcaneveknek, egyéb földrajzi elnevezéseknek az államnyelven és a nemzeti kisebbségek anyanyelvén történő használatát, 2) a települések és egyéb közigazgatási egységek el- és átnevezésének menetét.

Az ország függetlenségének kikiáltása előtt, 1989. október 28-án került sor az *Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságnak az Ukrán*

19 Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén. Bp., 1991. május 31. (továbbiakban NyMKUSzK) In: Nádor – Szarka – Vékás, 1990–2002. Online: <http://adattar.adatbank.transindex.ro/ketoldalal/dec-uk-h.htm> – 2016. január 25.

20 Bozóki, 2000. 35.

21 NyMKUSzK – 2016. január 25.]

SZSZK-beli nyelvekről szóló törvényének elfogadására.²² A nyelvtörvény 2. cikkelye államnyelvként definiálja az ukrán nyelvet, 4. cikkelye értelmében továbbra is megmarad az orosz a népek közötti érintkezés nyelvének, míg az 5. cikkely szavatolja az állampolgárok számára anyanyelvük és bármely más nyelv használatát. A nyelvtörvény 38. cikkelye pedig a toponímiák és térképészeti kiadványok nyelvére vonatkozólag előírja, hogy az Ukrán SZSZK-ban a toponímiák (a települések, közigazgatási-territoriális egységek, utcák, terek, folyók stb. nevei) ukrán nyelven szerepelnek, amelyek ezen kívül lefordíthatók az adott vidéken élő lakosság többségének anyanyelvére is, ugyanakkor az ukrán toponímiák más nyelvekre történő átültetése transzkripcióss módon történik. Az 1989-es nyelvtörvény 2012. július 3-ig volt érvényben, ugyanis ekkor életbe lépett – Ukrajna állampolgárainak anyanyelv-használati jogait napjainkban is meghatározó – *Az állami nyelvpolitika alapjairól* szóló jogszabály.²³

Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa 1991. november 1-jén fogadta el *Ukrajna nemzetiségeinek jogairól* szóló nyilatkozatát, amely általános előírásokat tartalmaz a nemzetiségi kisebbségek jogainak védelmére vonatkozólag.²⁴ A nyilatkozat 2. cikkelye garantálja az ukrán állam minden nemzetisége számára a jogot hagyományos településeik megőrzésére, 3. cikkelye pedig előírja, hogy az ukrán állam minden népnek és nemzetiségi csoportnak biztosítja a jogot anyanyelvre használatára a társadalmi élet minden területén. Ezen előírások, ha konkrétan nem is, de bizonyos értelemben megalapozzák az ukrán nemzeti kisebbségek hagyományos helységneveinek védelmét, s azok anyanyelven való használatát is.

Ukrajna elnöke által 1992. június 25-én aláírt *Ukrajnában élő nemzeti kisebbségekről* szóló törvény ugyancsak nem tartalmaz konkrét kötelezettség-vállalásokat a helységnevek kisebbségi nyelven való használatával, azok védelmével kapcsolatban.²⁵ Ezzel szemben az 1989-es ukrán nyelvtörvény és Ukrajnában élő nemzeti kisebbségekről szóló törvény

22 *Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про мови в Українській РСР/Аз Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság törvénye az Ukrán SZSZK-beli nyelvekről.* Kijev, 1989. október 28. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján. Online: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> – 2016. január 25.

23 UTÁNyA – 2016. január 25.]

24 *Декларація прав національностей України/Укrajna nemzetiségei jogainak nyilatkozata.* Kijev, 1991. november 1. In: Botlik József – Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján.* Ungvár – Bp., 1993. 299–300.

25 *Закон України про національні менишини в Україні/Укrajna törvénye a nemzetiségi kisebbségekről.* Kijev, 1992. június 25. In: Uo. 313–315.

területi érvényesítése céljából 1992. december 17-én, Ungváron Ukrajna elnökének kárpátaljai megbízottja által kiadott rendelet 2. pontja előírja, hogy a megyében a települések, a közigazgatási területi egységek, utcák, terek stb. megnevezését ukrán nyelven, illetve az adott vidéken élő lakosság többsége nemzeti nyelvén kell feltüntetni.²⁶

1996. június 28-án hagyta jóvá a Legfelsőbb Tanács a független ukrán állam *Alkotmányát*, amely elsősorban az általános nyelvhasználatra vonatkozóan állapít meg rendelkezéseket.²⁷ Az alaptörvény 10. cikkelye megerősíti az ukrán nyelvnek az 1989-es nyelvtörvényben kodifikált államnyelvi státuszát, ugyanakkor az állam szavatolja az orosz és a többi ukrainai nemzeti kisebbség nyelvének szabad fejlődését, használatát és védelmét. A cikkely utolsó mondata szerint azonban Ukrajnában a nyelvek használatát Ukrajna Alkotmánya szavatolja és törvény határozza meg. A 11. cikkely szerint az állam elősegíti az ukrán nemzet és történelmi tudata, hagyományai, kultúrája konszolidálódása és fejlődése mellett Ukrajna valamennyi őslakos népe és nemzeti kisebbsége etnikai, kulturális, nyelvi és vallási sajátosságának a fejlődését. A 92. cikkely is úgy rendelkezik, hogy kizárólag Ukrajna törvényei határozzák meg többek között a nyelvhasznált rendjét.

Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa 2005. május 31-én fogadta el *A földrajzi nevekről* szóló törvényt,²⁸ amely a földrajzi elnevezések nyelvét, nyilvántartását, megalkotását és azok megváltoztatását szabályozza. A földrajzi elnevezések kisebbségi nyelveken való feltüntetéséről a jogszabály 6. cikkelye rendelkezik, amely azt is előírja, hogy a kisebbségi nyelven megalkotott feliratot az államnyelvi szöveg alatt kell elhelyezni, betűinek mérete pedig nem lehet nagyobb, mint az ukrán nyelven feltüntetett földrajzi névé. 1. cikkelye értelmében a közigazgatási egységek (megye, járás, település), utcák, terek stb. neve mellett természetesen a hegyek, folyók, tavak, patakok stb. neve is a földrajzi nevek közé tartozik. Ez

²⁶ *Ukrajna elnöki megbízottjának rendelkezése az ukrán nyelvtörvény és az Ukrajnában élő nemzeti kisebbségekről szóló törvény területi érvényesítéséről.* Ungvár, 1992. december 17. In: Uo. 322.

²⁷ *Конституція України/Уkrajna Alkotmánya.* Kijev, 1996. június 28. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján. Online: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page4> – 2016. január 25. (továbbiakban UA)

²⁸ *Закон України про географічні назви/А földrajzi nevekről.* Kijev, 2005. május 31. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján. Online: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2604-15> – 2016. január 25. (továbbiakban FN)

pedig azt jelenti, hogy azoknak a közigazgatási egységeknek a területén, ahol a magyar regionális nyelvi státussal rendelkeznek, a folyók, tavak, patakok, hegyek stb. nevét az ukrán név alatt magyarul is fel kell tüntetni.

2012. július 3-án írta alá Ukrajna elnöke *Az állami nyelvpolitika alapjairól* szóló jogszabályt,²⁹ amely az 1989-es nyelvtörvényhez hasonlóan továbbra is megerősíti az ukrán államnyelvi státuszát. A 7. cikkelye ugyanakkor 18 nyelvet – köztük a magyart is – regionális vagy kisebbségi nyelvként megjelölve szavatolja azok szabadhasználatát a hivatalos szférára számos területén azon közigazgatási egységeken (megye, járás, város stb.) belül, ahol a jogszabály által felsorolt 18 kisebbségi nyelv közül egy vagy több anyanyelvi beszélőinek aránya a legutóbbi népszámlálás hivatalos adatai alapján eléri a 10%-os arányt. A földrajzi megnevezések nyelvről a nyelvtörvény 5. fejezetének 27. cikkelye rendelkezik. Az 1989-es jogszabályhoz hasonlóan előírja, hogy a földrajzi megnevezéseket (toponímiák) a közigazgatási-területi egységek, a vasútállomások, az utcák, a terek stb. neveit államnyelven alkotják meg és teszik közzé. Ugyanakkor az új nyelvtörvény a már idézett 7. cikkelye feltételeinek megfelelően pontosan meghatározza, hogy azoknak a földrajzi körzeteknek a határain belül, ahol a regionális nyelv (nyelvek) kiterjed, a földrajzi megnevezés megfelelő változata az államnyelv mellett a regionális nyelven (nyelveken) is megjelenítésre kerül. Fontos része a jogszabály 27. cikkelyének azon rendelkezése, mely kimondja: ha egy földrajzi nevet regionális vagy kisebbségi nyelven tüntetnek fel, akkor azt az adott nyelv hagyományai szerint teszik. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a magyar helységneveket, a magyarok lakta településeken az utcák, utak, terek, vasútállomások nevét a magyar nyelv hagyományai és helyesírása szerint írják ki. Az ukrán nyelvű földrajzi neveknek más nyelveken való megjelenítése pedig az államnyelvből való transzkripcióval történik.

Ukrajna területén a települések és egyéb közigazgatási egységek el- és átnevezésének menetét a vizsgált időszakban az USZSZK 1978-as Alkotmánya, a független Ukrajna 1996-os Alkotmánya, az 1991-es országos és helyi népszavazásokról szóló törvény, az 1997-es helyi önkormányzatokról szóló törvény és a 2005-ös földrajzi nevekről szóló törvény szabályozza.

29 UTÁNyA – 2016. január 25.

Az USZSZK 1978-as alkotmánya³⁰ és Ukrajna 1996-os alkotmánya³¹ hasonló előírásokat fogalmaz meg a területén található települések, közigazgatási egységek el- és átnevezését illetően. Az előző 108. cikkelyének 6. pontja Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének hatáskörébe, míg az utóbbi 85. cikkelyének 29. pontja Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa, azaz a törvényhozó hatalmat gyakorló szerv közvetlen döntési körébe utalja a járások kialakítása és felszámolása, a járások és városok határvonalainak a megjelölése és módosítása mellett, a települések és járások névadását, illetve névváltoztatását. Ugyanakkor Ukrajna 1991. július 3-án hatályba lépett országos és helyi népszavazásokról szóló törvényének 6. cikkelye értelmében helyi népszavazásokon kezdeményezhető a falvak, városok, járások és megyék el- és átnevezése.³² A helyi népszavazások kiírását pedig helyi érdekeltségű kérdések esetében a községi, nagyközségi, városi tanácsok kizárólagos jogosultságába rendeli Ukrajna – 1997. május 21-én elfogadott – helyi önkormányzatokról szóló törvényének 26. cikkelye.³³ A községek névadásának és névváltoztatásának e módját erősítik meg a 2005-ös földrajzi nevekről szóló törvény 5., 7. és 8. cikkelyei is.³⁴

ÖSSZEFOGLALÁS

A mai Kárpátalja területén a 20. században csaknem ötször változtak a települések nevei, összefüggésben az államfordulatokkal, amelyek minden alkalommal együtt jártak a hivatalos nyelv és ezzel szoros kapcsolatban a településnevek megváltozásával. Sorrendben az ötödik helységnévreform még a szovjet érában, az 1980-as évek végén a korábbiaktól eltérően alulról jövő kezdeményezésként indult, mivel a kárpátaljai magyar közösség

30 *Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки/Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Alkotmánya.* Kijev, 1978. április 20. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján. Online: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html> – 2016. január 25.

31 UA – 2016. január 25.]

32 *Закон України про всеукраїнський та місцеві референдуми/Ukrajna törvénye az országos és helyi népszavazásokról.* Kijev, 1991. július 3. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján. Online: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1286-12/page> – 2016. január 25.

33 *Закон України про місцеве самоврядування в Україні/Ukrajna törvénye a helyi önkormányzatokról.* Kijev, 1997. május 21. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján. Online: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page> – 2016. január 25.

34 FN – 2016. január 25.]

a helyi tanácsok által kiírt közvélemény-kutatásokon és népszavazásokon kezdeményezte a kárpátaljai magyarlakta települések eredeti-történelmi neveinek visszaállítást, amelyek hivatalossá tétele pedig a független Ukrajna idején következett be (1991–2000).

Ukrajna több olyan nemzetközi dokumentumot is aláírt és ratifikált, amelyek konkrét kötelezettség-vállalásokat fogalmaznak meg a földrajzi nevek, helység- és helynevek kisebbségi környezetben való használatával kapcsolatban, mint például a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját, a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményt, valamint Magyarország és Ukrajna között létrejött kétoldalú kisebbségvédelmi dokumentumokat.

A helység- és utcaneveknek, egyéb földrajzi elnevezéseknek az államnyelven és a nemzeti kisebbségek anyanyelvén történő használatát, valamint a települések és egyéb közigazgatási egységek el- és átnevezésének menetét Ukrajnában – a nemzetközi kötelezettség-vállalásokon kívül – az alábbi nemzeti jogszabályok határozzák meg: az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság 1978-as Alkotmánya, az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságnak az Ukrán SZSZK-beli nyelvekről szóló törvénye (1989), az Országos és helyi népszavazásokról szóló törvény (1991), Ukrajna nemzetiségeinek jogairól szóló nyilatkozata (1991), Ukrajnában élő nemzeti kisebbségekről szóló törvény (1992), a független Ukrajna 1996-os Alkotmánya, a Helyi önkormányzatokról szóló törvény (1997), Ukrajna törvénye a földrajzi nevekről(2005) és Ukrajna törvénye az állami nyelvpolitika alapjairól (2012).

A hatályos nemzetközi dokumentumok és ukrainai jogszabályok értelmezése szerint Ukrajna területén a vizsgált időszakban a nemzeti kisebbségeknek joguk volt a helyi tanácsok által kiírt népszavazásokon kezdeményezni a hagyományos településnevek visszaállítását, melyek eredményeit helyi szinteken elfogadva továbbítani kellett a Legfelsőbb Tanács felé jóváhagyásra, mivel az alkotmány, mint alaptörvény e szervet hatalmazta fel a végső döntés meghozatalára, a referendumok eredményeinek országos szinten történő szentesítésére. A fentiekből az is kiderül, hogy a kárpátaljai helységnevek megváltoztatása a magyar közönség kezdeményezésére párhuzamosan zajlott az ukrainai jogi környezet kialakulásával.

Gausz Ildikó

Tranzitirodalom a koraújkori Magyarországról Busbecq 1554–1555. évi úti impressziói hazánkról

A történettudomány által elsődleges információbázisként használt útleírások műfaját további forráskategóriákkal árnyalhatjuk a 16. század korának tekintetében. Az információszerző, alapvetően kémkedésre irányuló körutazások elsődleges célkitűzése nem a gyorsaság és a rövideg faktorait tartotta szem előtt. A Konstantinápoly felé irányuló diplomáciai útvonalon azonban szükségszerűen kialakul egy információközvetítéssel foglalkozó folyamatosan áthaladó gyorsforgalmi közlekedés is, amely többnyire a Duna útvonalához kapcsolható. A biztonságot tekintő, a haderők vonulási útján célirányosan átkelő utazók leginkább ugyanazokat az állomáshelyeket érintették, gyakran felületesen, sőt tévesen alkotva véleményt hajóik fedélzetéről szemlélődve.¹ Ez a tranzitforgalom létrehoz egy tranzitirodalomnak nevezhető műfajt, amely a törökör tekintetében elsődleges, ugyanakkor hiányosságai miatt korántsem kizárólagos forrástípusként használható. Eme irodalmi műfaj érdekes színfoltjai egy flandriai kötődésű politikus diplomáciai küldetése során Magyarországról megfogalmazott úti impressziói.

Augier Ghislain de Busbecq (Augerius Gislenius Busbequius) nevéhez fűződik az az első modernkori konstantinápolyi itinerárium,² amely hosszabban beszél a keresztülszelt magyar tájakról. A francia-flamand politikus majdnem végigéli a 16. századot (1522–1592), amelynek során az oszmán hódítás és a dinasztikus háborúk nyomása alatt kifejlődőben lévő európai diplomácia meghatározó szereplőjévé válik. Busbecq családja több generáción át a burgundi hercegeket,³ majd az osztrák Habs-

1 Az utazók által érintett földrajzi környezet és útleírás-elemzés összefüggéseiről ld.: Szász Géza: „*Ki fog itt segíteni?*” *A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban*. Szeged, 2016. 89–90.

2 Kövér Lajos: *A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében*. Szeged, 2007. 21.

3 Habsburg Miksa Burgundi Máriával kötött házassága révén „megörökölte” Merész Károly alattvalóit, így például az udvari dinasztikus történetírót, Olivier de la Marche-ot, aki hűséges krónikásként a francia dinasztíát megszakítva, az osztrák ház ösiségét bizonyítja munkájában (*Estat de la maison du duc Charles de Bourgogne*, 1474). Ld.: Seláf Levente: A trójai eredet mítosza és Magyarország Olivier de la Marche Emlékirataiban. In: *Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szerk. Gálffy László – Sáringer János, Szeged, 2015. 180–181.

burg-házat szolgálta, s maga is a bécsi udvar hűséges szolgája maradt élete végéig. Az I. Szulejmán szomszédságában taktikázásra kényszerülő I. Ferdinánd magyar király, későbbi német-római császár olyan emberre talál benne, aki a bukásra ítélt tárgyalási pozícióból is a legtöbbet tudja kihozni. Küldetése akkor kezdődik, amikor a korábbi konstantinápolyi rezidens, Giovanni Maria Malvezzi hét év portai tartózkodás (1547–1553) és sok megpróbáltatás után betegen visszavonul.⁴ Angliai „antréját” követően, miután 1554. július 25-én részt vett I. Mária angol királynő és II. Fülöp spanyol király esküvői ceremóniáján, a korabeli diplomáciában még sem renoméval, sem gyakorlattal nem rendelkező Busbecq kényes kérdés rendezését kapja. A császári csapatok erdélyi bevonulása és az 1551–1552. évi várháborúk után úgy kellett rendeznie a Habsburg-oszmán viszonyt, hogy Erdély megmaradjon a Habsburg Birodalom érdekkörében.⁵ Feladata volt elérni, amit az eddigi követek hiába kértek, hogy a szultán elfogadja az erdélyi adót (évi 140.000 arany)⁶ Ferdinánd erdélyi uralmának elismerése jeléül. A konstantinápolyi követjárás némi haladék kiharcolása ellenére diplomáciai értelemben eredménytelen maradt, sőt Izabellának és fiának 1556-ban történő visszatérése Ferdinándot azon reménytől is megfosztotta, hogy az elveszített Erdélyt János Zsigmond életében újra hatalma alá vethesse. Ugyanakkor eme küldetésnek számos vitathatatlan eredménye akadt, így a régészeti, botanikai és természet-tudományos gyűjtés mellett a *Monumentum Ancyranum*-nak nevezett felirat első másolata Augustus császár politikai végrendeletével.⁷

Busbecq megbízólevelét 1554. november 3-án kapja kézhez Lille-ben,⁸ ahonnan Bécsbe távozik, hogy megkezdje nyolc éves portai szolgálatát, 1554 decemberétől – 1562 decemberéig. A nyolc év letelte után nem tér rögtön vissza Bécsből, a bécsi császári és királyi könyvtárat vezeti 1564-ig. Korának egyik legbuzgóbb gyűjtőjeként ritka kéziratok-

4 Kerekes Dóra: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Bp., 2010. 17.

5 Ágoston Gábor: *Birodalom és információ: Konstantinápoly, a kora újkori Európa információs központja*. In. *Európa és az Oszmán hódítás*. Szerk. Ágoston Gábor, Bp., 2014. 119.

6 Thallóczy Lajos: *Csömöri báró Zay Ferencz. 1505–1570*. Bp., 1885. 76. (Magyar Történeti Életrajzok.) (továbbiakban Thallóczy, 1885.)

7 Augerius Gislenius Busbequius: *Legationis Turcicae epistolae quattuor. Ogier Ghiselin van Boesbeeck, Vier brieven over het gezantschap naar Turkije*. Szerk. Zweder van Martels, Hilversum. 1994. XXVIII–XXIX. (továbbiakban Martels, 1994.)

8 Z. R. W. M. von Martels: *Le cercle des amis de Busbequius*. In. *Sur les traces de Busbecq et du gotique*. Szerk. André Rousseau, Lille, 1991. 31.

kal, továbbá Charles de l'Écluse (Carolus Clusius 1526–1609) inspiráló társaságának köszönhetően botanikai ismereteket célzó művekkel is gazdagította a kollekciót. 1564-ben II. Miksa császár gyermekei nevelőjének nevezi ki, majd a herceg-ifjak kíséretét bízta rá II. Fülöp udvarába. 1570-ben tér vissza Spanyolországból, amikor Miksa lányával, Ausztriai Erzsébettel a francia udvarba utazik a IX. Károlyval kötendő házassága előkészítése céljából. A király halála után 1574-ben Erzsébet elhagyja Franciaországot, s visszatér atyjához Bécsbe, ekkor Busbecq rezidensként Párizsban (egészen pontosan La Celle-Saint-Cloud-ban) marad 1591-ig. II. Rudolf császár ugyanis Miksa halála után továbbra is igénybe veszi szolgálatát és állandó francia követnek nevezi ki. Ötvenhárom levelet⁹ ír az uralkodónak 1582–1585 között azután, hogy a korábban helytartónak választott ifjabbik „herceg-tanítványa”, Mátyás főherceg 1581-ben elhagyni kényszerül a katolikus németalföldi tartományokat. Busbecq alapvető feladata lehetett a francia udvarban III. Henriket attól az esetleges szándékától eltéríteni, hogy a flamand városok lázongását kihasználva segítséget nyújtson öccsének, Ferenc alençon hercegnek.¹⁰ Francia földön marad tehát a császári követ, s úti élményeinek harmadik kiadása is Párizsban jelenik meg 1589-ben,¹¹ a kor humanista szokásainak megfelelően latin nyelven.¹²

Busbecq leveleit már a 16. század végén felfedezi kortársa, a neves történetíró-államférfi Jacques-Auguste de Thou¹³ (1553–1617) és információit az oszmán birodalom és I. Szulejmán koráról szóló témáinál be-

9 Rudolfnak írt levelek hitelességét cáfolja: *Biographie nationale* III. Publiée par l'Académie royale des sciences, lettres et des beaux arts de Belgique, Bruxelles, 1872. 187–188.

10 Sokat elárul, hogy Busbecq 1582 márciusa előtt Rudolfhoz címzett levelei, amelyek különös jelentőséggel bírhattak volna a németalföldi események körülményeinek feltárásához, nyomtatásban nem láttak napvilágot. Busbecq kiadott levelezése Mátyás 1581 októberében történő távozása után hat hónappal kezdődik. Erről: Charles Thornton Forster – F. H. Blackburne Daniell: *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Seigneur de Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador*. I. London, 1881. 67. (továbbiakban Forster – Daniell, 1881.)

11 Ogier Ghislain de Busbecq: *Legationis Turcicae Epistolae quatuor. Quarum priores duae ante aliquot annos in lucem prodierunt sub nomine Itinerum Constantinopolitani et Amasiani*. Paris, 1589.

12 Erről: Michel Dubuisson: Busbecq et le latin. In. *Sur les traces de Busbecq et du gotique*. Szerk. André Rousseau, Lille, 1991. 91–98.

13 De Thou a követ halála kapcsán hosszabban megemlékezik róla és diplomáciai tevékenységéről: Jacques-Auguste de Thou, (1553–1617): *Histoire universelle de Jacques-Auguste de Thou depuis 1543 jusqu'en 1607*. XI. Paris, 1734. 587–588.

építi *Egyetemes Történetébe*. További történetírók egészen a 19. századig kimutathatóan használják és merítenek belőle, folyamatos kiadásai pedig a 18. századig kitartó népszerűségéről árulkodnak.¹⁴ Számos életrajzírója is akad a 17. században, akik egymás adatait veszik át,¹⁵ majd a 19. században Pierre Bayle elsőként újszerű életrajzot¹⁶ ír róla. A 19–20. században sem csökken Busbecq népszerűsége, több belga akadémiai értekezés születik róla és még az Egyesült Államokat is meghódítja. Leveli többféle bontásban és többféle címmel kerülnek kiadásra és bár történeti szempontból különös jelentőséggel bírnak a II. Miksához és II. Rudolphhoz írott jelentései is, témánk szempontjából az Oszmán Birodalomhoz kapcsolható úti beszámolója szolgál forrásul. Ennek első kiadásai (1581, 1582) *itinera* címmel egyértelműen az „út” (*iter*), az „utazás” (*profectio*) témát hangsúlyozzák,¹⁷ az 1589. évi nyomtatás azonban a kor megváltozott ízlésének megfelelően már négy „levelet” (*epistulae*) jelöl meg címlapján.¹⁸ Ez utóbbi kötet Gilles Beys hamarosan csődbe jutó párizsi nyomdájában lát napvilágot, míg a két korábbi az antwerpeni Platin nyomdászatból kerül ki – állítólag – a szerző tudta és beleegyezése nélkül.¹⁹ A mű hatását jól lemérhetjük egyrészt Reinhold Lubenau (1556–1631), königsbergi gyógyszerész, személyén keresztül, aki közel negyven évvel a párizsi kiadás után, az 1573–1587 közötti utazásainak

14 Hubert Le Bourdelles: *À la découverte du Busbecq inconnu*. In: *Sur les traces de Busbecq et du gotique*. Szerk. André Rousseau, Lille, 1991. 15.

15 Andreas Valerius: *Bibliotheca belgica*. Lovania, 1623. 170–171.; Pierre François Sweerts: *Athenæ Belgicæ*. Antwerpen, 1628. 147–148.; Aubert Le Mire: *Elogia Belgica sive illustrium Belgi scriptorum*. Antwerpen, 1609. 183–187. Melchior Adam: *Vitæ Germanorum theologorum, qui superiori seculo ecclesiam Christi voce scriptisque propagarunt et propugnarunt*. Heidelberg, 1620. 315–318.; Jean Buzelin: *Gallo-Flandria sacra et profana*. Duai, 1625. 64–67.; Antoine Sanders: *De scriptoribus Flandriæ libri tres*. Antwerpen, 1624. 25–29.

16 Pierre Bayle: *Dictionnaire historique et critique*. IV. Paris, 1820. 264–273.

17 *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ab Augerio Gislenio Busbequii etc. D. ad Solimannum Turcarum imperatorem C.M. oratore confecta. Eiusdem Busbequii de acie contra Turcam instruenda consilium*. A második 1582. évi kiadás ugyanezt a címet viseli a következő kiegészítéssel: *Eiusdem Busbequii secunda in Thraciam profectio*.

18 Az 1589. évi párizsi kiadás: *Augerii Busbequii D. Legationis Epistolæ quatuor quarum priores duæ ante aliquot annos in lucem prodierunt sub nomine Itinerum Constantinopoli et Amasiani. Adjectæ sunt Duæ Alteræ*. Paris, 1589.; Erról: Jean Lebel: *Littérature de voyage et genre épistolaire au XVIe siècle*. = *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 2000. 2. sz. 176.

19 *Biographie nationale*. II. Publiée par l'Académie royale des sciences, lettres et des beaux arts de Belgique. Bruxelles, 1868. 409–410.

kéziratait összeállítván, majdnem szó szerint veszi át Busbecq beszámolóinak bizonyos szakaszait. Másrészt megemlíthetjük Louis Deshayes de Courmenin-t (1600-1632),²⁰ XIII. Lajos tragikus sorsra jutó diplomatáját is, aki az 1621. évi magyar hódoltsági területeken keresztül vezető útjuk elbeszéléséhez szintén kimutathatóan inspirálódik a flamand politikus feljegyzéseiből.²¹

A „török levelek” címen kiadott munka nem mutatja be a követség teljes történetét, irodalmi elbeszélés, amelyet jóval az út megtétele után vetett a szerző papírra, naplója és emlékezete alapján. Ezt támasztják alá a kronológiai rend anomáliái, valamint a cicerói hagyományoktól egyre jobban eltávolodó stílusjegyek. A latin nyelv „élőbbé” válása, a nyelvtani szabályok lazulása, a szókincs bővülése Antonius Moretus nevéhez köthető a 16. század második felében, aki egyfajta humanista „sztárként”²² új szint vitt a tudományos élet palettájára. Busbecq stílusa ezt az irányt követve hosszú fejlődés eredményeképpen alakul át a „török levelek” tekintetében is, amelyek közül a két utolsó episztola már sokkal kiforrottabban viseli magán a haladóbb jegyeket. Egyre érezhetőbben törekszik a rövid, tiszta fogalmazásra, amelybe a változatosság és az életszerűség mellett belefér a cicerói kifejezések harmóniája. Gyakori stílus eszközei közé tartozik az aszindeton, a repetíció, továbbá az ezüstkori latin szerzők erős hatását mutatja a szövegeibe feltűnően gyakran tűzdelt szentenciák sora. Justus Lipsiushoz 1584. július 12-én írt levelében²³ nyíltan vall stílusának változásáról, amelynek kezdeményezőül jelöli meg a címzettet, továbbá háláját fejezi ki tanítómesterének, barátjának.

20 Louis Deshayes, Courmenin bárója fiatalon áll diplomáciai szolgálatba, először 1620-ban fordul meg az Oszmán Birodalomban Philippe de Harlay konstantinápolyi francia követ kíséretében. 1621-ben XIII. Lajos megbízásából Konstantinápolyba és Jeruzsálembe utazik a katolikusok feletti francia védnökség érvényre juttatása érdekében. Egy Richelieu bíboros elleni összeesküvésbe keveredve 1632-ben letartóztatják és Béziers-ben lefejezik. Küldetéséről ld.: Molnár Antal: A hódoltság francia szemmel. Louis Deshayes, baron de Courmenin utazása Konstantinápolyba és a Szentföldre (1621). = *Történelmi szemle*, 2007. 49. évf. 1. sz. 35–62.

21 Ld. alább Buda leírása.

22 Almási Gábor: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében. = *Aetas*, 2005. 20. évf. 3. sz. 32.

23 *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi quinque*. Collecti et digesti per Petrum Burmannum. Leiden, 1727. 213–214.

A követség által megtett út igen hosszú, több országot is érint, azonban pontos földrajzi mozgásának reprodukálása nem mindig egyértelmű. Az említett városokból az akkoriban még ritkán kiadott térképek csak a legfontosabbakat jelölik meg, a későbbiekről pedig esetenként nem olvasható le minden földrajzi helységnevét.²⁴ Konkrétan a küldetésről is nagyon keveset árul el a szerző „török leveleiben”, amelyek sokkal kevésbé diplomata-jelentések, mint az élményeit megosztó utazó naplója.²⁵ Az út hivatalos jellegét ugyanakkor nem feledteti, hogy Busbecq-et követi minőségében a diplomáciai protokoll kötelezi, titkárokból és szolgálókból álló népes kíséret veszi körül. Vele megy továbbá Willem Quackelbeen (1527–1561) courtrai-i orvos-botanikus, illetve becsatlakozik hozzá Ferdinánd király két másik diplomatája, Verancsics Antal pécsi püspök és Zay Ferenc naszádoskapitány is.²⁶ Későbbi útjára a dán-német származású képzőművész, Melchior Lorck is elkíséri, aki hollandiai és itáliai utazásai után 1557-ben azzal a szándékkal érkezik Konstantinápolyba, hogy itt antik műtárgyakról készítsen másolatot. Oszmán témájú metszetei és rajzai nagyszerűen egészítik ki Busbecq beszámolóit. A követség három főszereplőjének portréját szintén megőrökíti, amely ábrázolások a küldetésben résztvevők szellemi nagyságát és egyenrangúságát fejezik ki művészi eszközökkel.²⁷

24 Ld.: Willem Janszoon Blaeu: *Atlas major, sive cosmographia Blaviana, qua solum, cœlum, accuratissime describuntur*. Amsterdam, 1662.; Pierre Duval: *Cartes pour les itinéraires et voyages [sic] modernes, qui ont été faits tant par mer que par terre dans toutes les parties du monde, et particulièrement dans le Levant*. Paris, 1677.

25 Forster – Daniell, 1881. 58.

26 Verancsics és Zay küldetése már korábban, 1553-ban elkezdődött, amely úton velük volt a Fuggerek szolgálatában álló Hans Dernschwam is. Neki köszönhetően erről a misszióról is született feljegyzés, amelyet magyar kiadásban közöl Tardy Lajos: *Johann Dernschwam: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Bp., 1984. (továbbiakban Dernschwam, 1984.); A követségre vonatkozó részletek: *Ghymesí Forgách Ferencz nagyváradi püspök magyar historiája. 1540-1572*. Szerk. Majer Fidel, Pest, 1866. 109–155; Istvánffy Miklós: *Historia Regni Hungariæ, post obitum gloriosissimi Matthiæ Corvini regis*. Vienna – Praga – Tergeste, 1758. 215–219.; Thallóczy, 1885. 65–106.

27 Ács Pál: „The Good and Honest Turk”. A European Legend in the Context of Sixteenth Century Oriental Studies. In: *The Habsburgs and their Courts in Europe, 1400–1700. Between Cosmopolitanism and Regionalism*. Ed. Herbert Karner – Ingrid Ciulisová – Bernardo J. García García, Wien, 2014. 270.

Busbecq 1554. november 9-én²⁸ hagyja el szülőhazáját, majd Tournai-n és Brüsszelen keresztül Bécsbe indul lóháton. Kevesebb, mint 10 nap alatt, november 18-án érkezik Bécsbe. A veszélyesebb szárazföldi közlekedést egészen Budáig meri vállalni Komárom és Esztergom érintésével, majd tovább – éppen a gyorsaság és a biztonságos utazás miatt – a vízi utat választja.²⁹ Miután 12 napot marad az osztrák fővárosban, kitérőt tesz Komáromba, „*a török elleni védelmi vonal utolsó mi fennhatóságunk alatti erődjébe*”,³⁰ hogy meglátogassa Giovanni Maria Malvezzit,³¹ s megkapja tőle a szükséges információkat.³² Bécsbe visszaérkezése után az ötödik napon indul el, majd éjjel 11-kor érkezik a Bécstől 20 kilométerre fekvő Fischamend-be [*Ficiminum*]. Busbecq leírásával ellentétben ez a település nem a királyi Magyarországon található, viszont kulcsfontosságú hely már a rómaiak idején. Pannonia Superior területén a Balti- és Adriai-tengert összekötő tengelyen, a Vindobona–Carnuntum közötti

28 A követváltásról 1554. november 23-án Bécsben kelt levelében Ferdinánd így tájékoztatja Verancsics Antalt és Zay Ferencet: „... *cum Joannes Maria Malvezzius, allato a serenissimo Turcarum principe novissimo responso, in gravissimam infirmitatem inciderit, nec ab ea tam cito eliberari potuerit, ut molestiam tanti itineris, hiemisque difficultatem perferre valuisset, quin timendum fuerit, si ægrotum extrusissemus, ne labori succumberet in via, aut subsistere coactus aut plane mortuus fuisset; proinde nobis satius visum esse, ut alius, qui sanus esset, loco illius mitteretur, ne magnitudo principis Turcarum longiori oratoris nostri expectatione offenderetur. Itaque Augerium a Busbeck ad hoc muneris in locum illius substitutum et expeditum esse ad perferendum, ac una cum reliquis illis duobus oratoribus nostris serenissimo Turcarum principi significantum responsum nostrum ad optata dicti potentissimi imperatoris, pro quo memoratus Malvezzius superiore anno ad nos expeditus fuerat, accepta a nobis expressa commissione, ut omnes una ad portam principis Turcarum pergant, cæptamque tractationem pacis cum magnitudine ejus continuent, et divino accedente auxilio ad debitum finem adducere studeant.*” Ld.: Verancsics Antal összes munkái. Első portai követség 1553–1554. Közli Szalay László, Pest, 1859. (Monumenta Hungariæ Historica. IV.) 436.

29 Vö. Ambrogio Traversari 1435-ben, közel 120 évvel Busbecq előtt tett másfélszer rövidebb távú utazása kétszer annyi ideig tart. Bázeltől Ulmig 8 nap alatt érkezik meg a szárazföldön, majd Ulmtól Bécsig hajón 12 nap alatt. Dernschwam, 1984. 16–17.

30 Ogier Ghislain de Busbecq: *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ad Solimannum Turcarum imperatorem C.M. oratore confecta. Eiusdem Busbequii de re militari contra Turcam instituenda consilium*. Antwerpen, 1582. 8. (továbbiakban *Itinera*)

31 „*A király ugyanis fontosnak gondolta, hogy én, aki a török ügyeket sem tudásból, sem tapasztalatból nem ismertem, magamat felkészítem, találkozom előbb Malvezzius-szal és ennek a népnek a szokásairól és lelkületéről tájékozódjam, valamint az ismereteket, amiket emez szerzett, saját fülemmel hallgassam meg.*” *Itinera*, 6.

32 Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In. *Híd a századok felett: Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Szerk. Hanák Péter – Nagy Mariann, Pécs, 1997. 90.

limesút egyik állomáshelye,³³ amelyet *Æquinoctium* néven a *Tabula Peutingeriana* is feltüntet. A népvándorlások idején jelentősége csökkent, a kora újkortól azonban ismét közlekedési csomópont lett.³⁴ Még a 18. századi francia utazóknak is gyakori átkelőhelye ez, ahol többek között keresztülhaladt Antoine-Joseph Zorn de Bulach 1772-ben, majd Charles-Marie d'Irumberry de Salaberry 1791-ben.³⁵

Komárom [*Commaronium*] kiemelt szerepköre, különösen politikai értelemben, már a 14. század közepétől megfigyelhető,³⁶ majd a hódoltság korában az oszmán és magyar követségek legfontosabb gyülekezőhelye. Amennyiben az időjárási viszonyok ezt lehetővé tették, a diplomáciai küldetések rendszerint a Dunát, az akkori idők legbiztonságosabb közlekedési vonalát vették igénybe. A naszádosok több nyelvet beszéltek és ismerték az oszmánokkal való érintkezés minden fortélyát, amely körülmény magyarázatot ad arra, hogy miért szerepel a hódoltság korában oly sok komáromi ember a diplomácia színterén. Nemcsak futárok, követkísérők, tolmácsok, de portai követek is kerültek ki a komáromi magyar naszádosok soraiból. Zay Ferenc mellett „a törökök által végzett rablásokat és pusztításokat jól ismerő”³⁷ Palinai Pál, Ferdinánd király deákja is komáromi illetőségű volt. Busbecq kétnapos várakozás után sem tud vele találkozni, így átkel a Vágon és az első „török erőd” Esztergom [*Strigonium*] felé veszi útját. A málhákkal, aranypénzzel vonuló követ-

33 Diószegi András: *A Magyarországon keresztülvezető kereskedelmi utak az Árpád-házi királyok idejében*. Kolozsvár, 1909. 14–15.

34 Ld.: Martels, 1994. 13.; Vö. Jacques Esprinhard 1597. évi feljegyzései: „Miután e négy napon át Bécsben maradtunk, június hó 9-én, hétfőn reggel útra keltünk, hogy Magyarországra menjünk és miután csónakba szálltunk, a Dunán, melynek mindkét partját nagy fák fedik, Fischamend nevű szép nagy falu mellett haladtunk el.” Közli: Birkás Géza: *Egy francia utazó Magyarországon 1597-ben*. Bp., 1938. 3. (továbbiakban Birkás, 1938.); Vö. Reinhold Lubenau utazása Magyarországon 1587 februárjában: „Február 13-án reggel indultak el Fischamendből. Pozsonyban ebédeltek és Somorján aludtak.” Ld.: Holub József: Reinhold Lubenau utazásai Magyarországon a XVI. század végén. = *Vasárnapi Újság*, 1914. 61. évf. 11. sz. 213. (továbbiakban Holub, 1914.)

35 Kövér Lajos: *Documents et témoignages français imprimés sur la Hongrie. 1565-1814*. Szeged, 2016. (Documenta Hungarorum in Gallia. IV.) 216., 263. (továbbiakban Kövér, 2016.)

36 Gálffy László: Dunai társadalmak. Változások a városi folyamtérben Bécs és Buda között. (XIII. század vége–XV. század közepe.) In: *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Szerk. Horváth Gergely Krisztián, Bp., 2014. 114–115. (továbbiakban Gálffy, 2014.)

37 „... rapinarum & populationum, quas Turcæ facerent, probè gnarum ...”, Itinera, 9.

ség útvonalát folyamatos védelem biztosítja a Duna alsóbb szakaszánál várakozó több száz hajdú ellen. Maga Paksy János [*Iohannes Paxius*], komáromi főkapitány (1552–1562) is 16 magyar huszárt [*husarones*] ad Busbecq mellé,³⁸ majd a város határában 150 török lovas érkezik eléje. Az oszmánokkal való első találkozás rendkívüli hatást gyakorol a császári követre: csodálatának ad hangot a festett pajzsok és dárdák, kövekkel kirakott szablyák, tarka tollak, hófehér turbánok, sötétbíbor ruhák, csodás lovak, díszes lószerszámok láttán.³⁹

Esztergom 1543. évi elestével a városban, valamint a vármegyében is, minden egyházi, vármegyei és községi szervezet megbomlott. A magyar lakosság legnagyobb része elmenekült, az ottmaradók viszont szolgasorsra jutottak – a külföldi utazó számára különleges ez a fajta kettős berendezkedés. Az esztergomi érsek már a 12–13. században a legtekintélyesebb rangnak számított a magyar egyház élén, sőt tudatosan az elkülönülésre törekedett az alá tartozó püspökségek többségében végrehajtott liturgikus reformokkal.⁴⁰ A 16. században éppoly tekintélyes egyházi méltóságot,⁴¹ továbbá a katolikus papokat a szultán megtartotta hivatalukban a keresztények összefogására, szolgálatára. Esztergom, mint az Oszmán Birodalom szandzsákközpontja fontos szerepet kap Buda védelmében, a Dunántúl és Felső-Magyarország közötti összeköttetésben, a Duna ellenőrzésében is. Verancsics Antal és Zay Ferenc 1553. július 16-án, Budára utaztukban, szintén Esztergomban szálltak meg, ahol az esztergomi szandzsákbég fogadta őket, sőt Muzslához 300 lovast küldött eléjük.⁴² Busbecq figyelmét nem kerüli el az oszmán nyomás alatti város kettős berendezkedése, bár építészetében nem sok keleti jegyet figyel meg. Két részre osztja Esztergomot, a Duna melletti dombon elhelyezkedő várra (az egykori érseki tulajdonú Víziváros), s ennek szomszédságában felépült városra (Esztergom királyi város).⁴³ A magyar keresztény világ egy-

38 Itinera, 10.

39 Uo.

40 Koszta László: *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. Pécs, 2013. 113-119.

41 Az esztergomi érsek 1552–1568 között Oláh Miklós.

42 Borovszky Samu: *Esztergom vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Bp., [1910.] 347–348.

43 Vö. Jacques Esprinhard Esztergom visszafoglalása utáni leírása. Birkás, 1938. 6.

kori központja azonban már nem sokat őriz régi fényéből,⁴⁴ az egykoron az érsek által birtokolt kis- és nagy-dunai révek körül kialakult vásárok⁴⁵ helyén török „bazárok” sorakoznak.⁴⁶ Ebben a leírásban Magyarország sorsáról semmit sem mond Busbecq, Esztergomban közönyösen szemléli az oszmán jelenlétet, amelynek negatív kicsengését legfeljebb az ágyak hiánya kapcsán tett ironikus megjegyzése érzékelteti. A Nógrád és Hont vármegyék fosztogatásáról elhíresült Ahmed esztergomi szandzsákbég⁴⁷ [*singiaccus*], Tojgun budai pasa utasítása szerint, éppúgy fogadja a követiséget, mint egy évvel korábban a Zay–Verancsics küldöttséget, majd Buda felé ismét őrséget ad melléjük. Busbecq megjegyzése a kénes vizekben decemberben is hangosan brekegő békákról⁴⁸ különleges hangulatot ad a leírásnak és természettudományos érdeklődésére hívja fel a figyelmet.

Budán csauszok [*chiausi*] érkeznek eléje,⁴⁹ majd itt találkozik először janicsárokkal [*gianizari*] is, akik a budai vár állandó őrségét adják, teljes létszámukban pedig 12.000 fővel biztosítják a vidéket. December 2-án lép be a városba, amely 13 éves oszmán uralom után lehangoló látványt

44 „... az erődítmény egyrészt egy dombon elhelyezkedő várból áll, amelynek lábánál a Duna folyik, másrészt a síkságon felépült közeli városból. A városban megállok, ennek a helynek az érseke a magyar nagyurak között méltóságának tekintélyével valamint vagyonának nagyságával őrzi elsőbbségét. Teljesen katonai módon fogadnak. Ágyak helyett lécekre sűrűbb szövésű hosszúszerű szőnyeget terítenek. Nincs matrac, sem lepedő. Így kíséretem itt kezdett el először ismerkedni a török gyönyörökkel; mivel számomra az ágyat mindenhová szállították.” Itinera, 10.; Vö. Louis Deshayes de Courmenin 1621. évi Esztergomon keresztül tett utazása során kísértetiesen hasonlóan megfogalmazott gondolatai: „...car au lieu de lits il n’y avoit que des tapis par terre, surquoy ceux de pais ont accoustumé de coucher à la mode de la guerre. De manier que nous commençames en ce lieu à gouster les delices de Turquie ...” Ld.: Kövér, 2016. 65.

45 Gálffy, 2014. 124.

46 Thallóczy, 1885. 78.

47 Csorba Csaba: *Esztergom hadi krónikája*. Bp., 1978. 116.

48 „... meglepődtem a december hónapban, hideg időben brekegő békákon. Ezt a kénytől langyos vizek okozzák, amelyek ezeket a helyeket elárasztják.” Itinera, 11.; Vö. Reinhold Lubenau utazása Magyarországon 1587 februárjában: „Este volt már, mire mindent bejártak s fáradtan tért nyugovóra, de nem tudott aludni, mert a kénes forrásoktól télen is meleg vízben olyan zajt csaptak a békák, mint nyár közepén.” Ld.: Holub, 1914. 213.

49 „Budára jövet néhány török jött elém azok közül, akiket csauszoknak hívnak. Ezek a hivatalnokok és a szolgálk feladatát töltik be, és a törökök vezérének, valamint a pasáknak majdnem minden parancsát ők szállítják. Ennél a népnél ez egy igen tiszteletreméltó hivatal.” Itinera, 11.

mutat, azonban a táj szépségét, a vidék termékenységét ez sem feledteti.⁵⁰ Minthogy Buda mindenekelőtt az Oszmán Birodalom nyugat felé előretolt végváraként szerzett jelentőséget, lakosságában a katonáké volt a számbeli túlsúly. Erődrendszere, utcahálózata és lakóobjektumai készen kerültek a törökök birtokába, a rajtuk elvégzett bővítéseket és átalakításokat Busbecq tárgyilagosan mutatja be. Az épületek lassú pusztulásától a város elveszítette korábbi egységes képét, a magánember életének szűkebb színtere, a lakóház a török igények szerint alakult át. Érdekes kontrasztot alkotnak a rogyadozó hajlékok Tojgun pasa (1553–1559) építkezéseivel,⁵¹ így az áthaladásuk idején már épülő fürdőjével, amelyről éppen Busbecq utazótársa, Hans Dernschwam is beszámol. Az általa építtetett nagyméretű kupolás dzsámi túlélté Buda ostromait és átépítette formában, a kapucinusok Szent Erzsébet templomának részeként máig is áll.⁵² Dernschwam és Busbecq mellett a jó harminc évvel később érkező utazó, Reinhold Lubenau hasonlóan pusztuló városképet fest, amelyben számára is turistacsalogató jelentőséggel bírnak a budai melegvizet források.⁵³ A két beszámoló szembetűnő hasonlósága talán nem tévesen

50 Vö. Bertrandon de la Brocquière utazása, 1433: „Buda, Magyarország fővárosa, hosszasan elnyúló hegyen áll. Keletfelé a Duna folyik, nyugati oldalán völgy terül el, délen nagy palota emelkedik, mely a kapu felett uralkodik, e palotát a császár kezdte építtetni, mely befejezése után nagyszerű és erős leend. Ezen az oldalon, de a falakon kívül, igen szép meleg fürdők vannak, a keleti oldalon is van néhány, ezek azonban nem érnek annyit, mint a többiek.” Közli, ford. Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717.* Bp., 1891. 92–93. (továbbiakban Szamota, 1891.); Vö. Pierre Choque de Bretagne, 1502: „Buda lapos hegyen áll, mintegy fél mérföldnyire gyönyörű szőlőhegyek láthatók. A város és a vár alatt, a falakon kívül, a Dunáig (Dunavie) szintén van egy város, hol a kézművesek és kereskedők laknak, kik a folyón szállított árukkal kereskednek. A túlsó parton áll Pest városa, mely sokkal szélesebb Budánál. ... A várpalota a lehető legszebb fejedelmi lak; szépségét az elragadó fekvés még jobban növeli.” Szamota, 1891. 142.

51 Vö. Hans Dernschwam: „A házak sorban egymás után beomlanak. Építésnek nyoma sincs, legföljebb annyi, hogy a lakó meghúzhassa magát az eső és hó elől. A nagy, tágas termeket, szobákat istállószerűen, kőből, agyagból, fából összezsákabált cellák tömegére darabolták fel. Pincékre nincs szükségük, ezeket szeméttel töltötték meg. ... A házak egytől egyig disznóolakká váltak; annyira körülépítették őket, hogy az ember jószereivel rá sem ismer a kapukra és a régi nagy hintóbejárókra.” Dernschwam, 1984. 498.

52 Sudár Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon.* Bp., 2014. 218.; Dernschwam, 1984. 498.

53 Vö. Jacobus Tollius, 1687: „[Budán] három kapu létezik, melyek egyike Ó-Buda felé van, a császáriak ennek közelében rontottak be az összelövedőzött falakon. ... A Szt.-Gellérthegy alatt és Ó-Buda felé meleg fürdők léteznek, mindezeket tüzetesen megtekinttem.” Szamota, 1891. 288., 289.

juttat minket arra a következtetésre, hogy Lubenau ismerte, sőt bizonyos pontokon felhasználta Busbecq török leveleinek híradásait. Közvetlenül Buda visszafoglalása után, 1687-ből szintén nagyon értékes beszámoló áll rendelkezésünkre Jacobus Tollius feljegyzéseinek köszönhetően,⁵⁴ amelyből a harcok közelségével átítatott élmények súlya alatt kiolvasható a 16. században feljegyzett állapotok további romlása.

A két 16. századi szöveg kétségtelenül érdekes összehasonlítást kínál.⁵⁵

54 Ld.: Kövér Lajos: Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai. = *Aetas*, 2013. 28. évf. 3. sz. 18.

55 Vö. Louis Deshayes de Courmenin 1621. évi budai látogatása: „*Buda, köznyelven Ofen városa egykoron az egész Magyar Királyság fővárosa, és sokáig a királyok lakhelye is volt. Szulejmán szultán 1526. augusztus 20-án foglalta el. Felső és alsó részre osztható: az alsó rész egy Duna menti domb lejtőjén helyezkedik el, amely majdnem teljes egészében elpusztult 19–20 évvel ezelőtt, amikor a császári hadsereg bevonult és azóta csak kevéssé került rendezésre. A felső rész fenségesen helyezkedik el a domb tetején. Környéke rendkívül termékeny és tetszetős, a 47. szélességi és 42. hosszúsági fokon levegője langyos, olyannyira mintha a természet királyok és hercegek lakhelyét akarta volna kedvező feltételekkel ellátni. A nagy és fenséges építmények, amelyeket még félig lerombolt állapotukban most is lehet látni, arról tanúskodnak, hogy egykoron nagyon pompás város volt, azonban amióta a Nagyúr szolgálatában áll csak ideiglenesen itt átlomászó katonák lakják, akiknek épp csak a megélhetésre lévén pénzüik, nem törődnek a lakóházak karbantartásával. Egyetlen szög vagy csavar hiányzik, hagyják a földemet, vagy a szobát beázni, csak legyen hol magukat meghúzniuk, nincs másra igényük. Ha pedig egy szoba tönkremegy, akkor inkább a pincébe húzódnak, minthogy bármennyit is ráköltsenek.*” Ld.: Kövér, 2016. 66.

Busbecq beszámolója (1554)

„Buda egy rendkívül szép fekvésű és termékeny vidékű helyen található, hosszan elnyúló dombokon; egyfelől szőlőtermő dombok, másfelől a Duna övezi, a Dunán túl Pestet [Pæst] és tág mezőket látni. Úgy tűnik, nem véletlenül jelölték ki Magyarország kormányzására. A várost egykor Magyarország előkelőségeinek csodás épületei ékesítették, melyek részben vagy összedőltek, vagy gerendákkal alátámasztva védik őket a romba dőlés ellen. Ezekben török katonák laknak, akik napi zsoldjukból élnek, nem tudják megengedni, hogy ilyen nagy épületek javítására, befedésére költsenek. Így akár a tető ázik be, akár a falak hibásak, nem nagyon törődnek vele, csak legyen, hol a lovat száraz helyre tenniük és maguknak ágyat teríteniük. Ami felettük van, arról úgy gondolják, hogy nem az ő gondjuk és az épületek felsőbb részét a menyéteknek és az egereknek hagyják lakosztályul.

[...]

Budai tartózkodásom alatt érdekes volt megfigyelnem a Konstantinápoly felé vezető kapun túl egy forrást, amely csodálatos módon, a felszínen forr; ennek az alján halak úszkálnak, és az az érzésem támad, hogy csak főtten lehet onnan ezeket kiszedni.”⁵⁶

Reinhold Lubenau beszámolója (1587)

„Buda nagyon régi város ... hegyen épült, nagyon szép, termékeny helyen; egyik oldalán szőlőskertek szegélyezik, a másikon a Duna folyik. Szemben Pest városa látszik a nyílt síkon. Magyarország fővárosában, a király székhelyén, igen sok ház és palota állott, melyek most romba dőlve, a legtöbb helyen cölöpökkel vannak alátámasztva, mert a törökök nem törődnek semmivel, csak lovaiknak legyen hely, egyébként becsuroghat az víz mindenütt ... Nem sokat törődnek vele, hogy egerek, gyíkok, menyétek, kígyók, skorpiók tanyáznak a házakban, nekik a ház csak arra kell, mint amire a zarándokoknak a menedék. Éppen csak a fagytól, hőségtől, széltől és hótól óvja meg őket.

[...] Elsétáltunk a Gellért-hegy alatt lévő meleg fürdőhöz is. A víz önmagától meleg, ott a forrása; olyan forró, hogy egy disznó is megfőlné benne, a békák mégis zavartalanul úszkálnak a vízében. [...] A víz, amelyben úszni is lehet, egészen égszínké és erősen kénszagú [...]

[...] A várat is felkerestük. Úgy mondják, Mátyás király építette [...] A városkapu előtt szép kút áll: vizének felszíne forr, alján meg halak úszkálnak.”⁵⁷

A flamand diplomata december 7-én audiencián vesz részt Tojgun budai pasánál, amelynek teljes eredménytelenségét belátva ismét hajóra

56 Itinera, 14–15.

57 Haraszti Sándor – Pethő Tibor: *Útikalandok a régi Magyarországon*. 1587 Császári küldöttséggel Budára. Bp., 1963. 88–89.

száll kíséretével. A naszádokat Paksy János küldi utánuk, aki a küldetés ideje alatt Zay Ferenc naszádoskapitány tisztségét (1552–1560) is ellátja.⁵⁸ A decemberi vízi közlekedést az 1550-es és a 1560-as években egymást gyakran váltó extrém hőmérsékletek enyhébb időszakai tették lehetővé, nevezetesen az 1554–1555. év rendkívülien enyhe tele.⁵⁹ Éppen tíz évvel később, az 1564–1565. év hideg hónapjaiban ugyanezt az utazást nem lehetett volna ilyen kényelmesen vízi úton kivitelezni, ugyanis a krónikások egybehangzó véleménye alapján olyan szokatlanul nagy fagy volt az országban, hogy a kisebb alföldi folyók szilárd jégpáncélján ágyúkat is lehetett szállítani.⁶⁰ Mindazonáltal a 16. századi rossz útviszonyok, a magas vámköltések miatt a követek, katonák, kereskedők, külföldi utazók és tisztviselők lehetőség szerint hajón érkeztek Magyarországra, s amíg lehetett, hajón is folytatták útjukat. A Konstantinápolyba tartó rendes vagy rendkívüli követek Komáromig, esetenként Esztergomig mentek hajókon, onnan pedig szekereken folytatták az utat. A Busbecq vezetette konvojjal ellentétben tehát a török területen a vízi utat szokásosan nem igen vették igénybe.⁶¹ A követ és útitársa beszámolójában nagy 6–30 evezős naszádok mögé erősített csónakok vagy dereglyék szerepelnek, az evezősök rácok és magyarok, kemény munkától edzett emberek. Kitartással eveznek éjjel-nappal, alig vesznek igénybe pár órát pihenésre

58 Thallóczy, 1885. 108.; Pállfy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. = *Történelmi Szemle*, 1997. 39. évf. 2. sz. 283., 284.

59 Ld.: Rác Lajos: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, 2001. 73., 207.

60 Uo. 208.; Vö. Jean de Malmidy: *Discours véritable de la grand' guerre qui est au país de Hongrie entre Maximilian 2. esleu Empereur des Romains, Roy de Germanie, Hongrie et Boheme et Jean Vueivod, Prince de Transylvanie, allié et défendu de Soltan Soliman, Empereur des Turcs*. Paris, 1565. [8.] „... les deux fleuves [Bodrog & Tibisc] estoient si fort gelés qu'en d'aucuns endroitz le canon pouuoit charier sur la glace ...”

61 Takáts Sándor: A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. Ötödik és befejező közlemény. Az osztrák főtt só és a só-hajók. Személyszállító hajók a Dunán. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. 7. évf. 7. sz. 305, 309.

és ebédre,⁶² a víz színén úszó fatörzsek között rendkívüli ügyességgel manővereznek.⁶³

Délnek hajózva Tolna [*Tulna*], Valkó vármegye egykori Zay-birtokai, a Dráva, majd a Tisza torkolata marad el mellettük.⁶⁴ Nándorfehérváron [*Belgradum*] Busbecq megjegyzi az elővárosokban keveredő számos nációt, köztük törököket, görögöket, zsidókat, magyarokat, dalmátokat. Magyarország déli kulcsának, Nándorfehérvárnak a 15–16. századi történelmére hosszabban kitér, amelyben a város az oszmánok elleni szilárd védőbástya szerepét játszotta.⁶⁵ II. Murád 1440-ben hónapokon át sikertelenül ostromolta a várat védője, Tallóci János ellenében, majd fia, II. Mehmed 1456-ban sem bírta megtörni Kapisztrán János és Hunyadi János védelmét.⁶⁶ Ezzel szemben Nándorfehérvár 1521. évi eleste szintén

62 „Én a Dunán várakozó hajókra szálltam, miután lovaimat, szekereimet és egész kíséretemet bepakolták. Így a folyót követve utaztunk Nándorfehérvárra. Ez volt a legmegfelelőbb út mind biztonság, mind távolság szempontjából. Ez az út nekem Nándorfehérvárig időben legalább tizenkét nap lett volna, főként csomagokkal megpakolva. Ráadásul tartani kellett a hajdúk [heydones] támadásától és fosztogatásától. Hajdúknak hívják a magyarok a pásztorokból lett katonákat vagy rablókat. A folyón a hajdúktól nem kellett félni és a távot öt nap alatt megtettük. A hajót, amelyen én utaztam egy 24 evezős hajó vontatta kötélén; a többit két-két nagyobb lapát hajtotta. Sem éjjel, sem nappal nem szakadt meg a hajózás, azon kevés órát kivéve, amikor a szerencsétlen evezősök és hajósok a folyamatos munkából élelem és pihenés által felfrissítették magukat.” Itinera, 16–17.; Vö. Hans Dernschwam útinaplója: „Hajóink mind naszádok mögé voltak erősítve; ezeken harminc ember evezett éjjel-nappal. Hajóinkon csak elől és hátul igazgatta egy-egy ember a kormányt.” Dernschwam, 1984. 140.

63 Thallóczy, 1885. 81.

64 „Azon az úton láttuk Tolnát, Magyarország eme nevezetes városát, amely számunkra fehér borának kiválósága és lakosainak embersége miatt említendő. Láttuk továbbá a magaslaton elhelyezkedő Valkóvárat [*Valpouar!*], és más erődítményeket és városokat is, és ahol a Dráva, majd a Tisza ömlik a Dunába” Itinera, 17.

65 „Nagyapáink emlékezete szerint ezt a várost kétszer ostromolták meg nagy erővel a törökök: először Murád, majd a Konstantinápolyt meghódító Mehmed, de a barbárok kísérletei a magyar védők és a keresztések ellenállásán elbuktak. Végül 1520-ban, amikor uralkodásának kezdetén Szulejmán nagy erővel megérkezett, az ifjú Lajos király felelőtlensége és a pártoskodó magyar nemesek széthúzása miatt a megfelelő védelem hiányában kiszolgáltatottnak és ennél fogva ostromlásra megfelelőnek találta azt, majd kevés erőfeszítéssel hatalmába kerítette.” Itinera, 18.

66 Éppen eme hősiesség győzelmei után találkozunk a magyarországi antemurale motívum első említésével 1457-ben Várdai István, kalocsai érsek beszédében, amelyben V. László magyar király számára feleségül kérte Valois Magdolnát, VII. Károly francia király lányát. Ld.: Györkös Attila: „Hosszú és érett mérlegelés után beleegyezett a szövetségbe”. Magyar-francia diplomáciai kapcsolatok a késő középkorban (1457–1490). = *Világtörténet*, 2015. 5. (37.) évf. 1. sz. 3.

szimbolikus esemény, Busbecq innen számítja Magyarország romlását, innen datálja a folyamatosan bekövetkező sorscsapások sorozatát.⁶⁷ A korábbi területeken érezhető közönyössége a magyar nemzet sorsa iránt itt feloldódni látszik, s a jelen végre a múlt eseményeibe ágyazódik. Útja további részében többször is kifejezésre juttatja az oszmán elnyomásban sínylődő keresztényekkel való együttérzését (így Konstantinápolyban a magyar rabszolgák láttán),⁶⁸ majd visszaúton a budai pasánál zajló audiencián⁶⁹ nyíltan – bár teljesen hasztalanul – emel szót a török sanyargatásában szenvedő magyarság mellett.⁷⁰ Miként a legtöbb 16–17. századi beszámoló és útleírás, így Busbecq is, Magyarországot, mint egykori földi paradicsomot, Eldorádót festi le. Az 1521., majd az 1526. év vízválasztó eseményeit követően a *fertilitas Pannoniae* toposz hagyománya

67 „Miként egy kitarult ajtó, egészen egyértelmű, úgy tört rá a csapások sorozata Magyarországra, melytől most is szenved; ez vezetett Lajos király halálához, Buda elfoglalásához, Erdély átengedéséhez, egy virágzó királyság tönkretételéhez és a szomszédos népek ilyen szerencsétlenségtől való félelméhez. Erre a példára ügyelniük kell a keresztény fejedelmeknek, ha biztonságot akarnak, nehogy azt gondolják, hogy váraik és erődítményeik megerősítése elegendő ilyen hatalmas ellenség ellenében. A törökök ugyanis ebben a tekintetben olyanok, mint egy hatalmas folyó, mely megáradt vizével, ha képes lerombolni az őt kordában tartó gát bármely részét is, széltében és hosszában elszabadulván végtelen károkat okoz. Így a törökök, talán még veszélyesebbek, amikor egyszer az előttük levő akadályt ledöntik, és széltében és hosszában hihetetlen pusztítással garázdálkodnak.” Itinera, 18.

68 Itinera, 67.

69 Az audiencián Tojgun budai pasa panaszkodik a hajdúk ellen, akik köztudottan török ruhában jártak, török süveget hordtak megtévesztésképpen. Tojgun pasa leveléből tudjuk, hogy 1554-ben Bebek Ferenc hajdúi török kereskedőknek öltöztek, majd így álcázva magukat bejutottak Hollókő várába és mindenkit lekaszaboltak. Takáts Sándor: Hajdú, haramia és martalóc = *Akadémiai Értesítő*, 1908. XIX. 331.

70 Itinera, 71–72.

ötözödik a *querela Hungariæ* toposz tragikusan aktuális motívumával.⁷¹ A magyar nemzetimázs a 16. századra melankolikusan pozitív felhangot kap, a magyar nép egyszerre védőbástya, s darabokra hulló királyság, vagy pajzs, s elretentő intő példa.⁷²

Busbecq 1555. január 20-án közel 1300 kilométer megtétele után érkezik Konstantinápolyba, 53 nappal a bécsi indulását követően,⁷³ ahol ismét összetalálkozik Verancsics Antallal és Zay Ferencsel.⁷⁴ Az Amasiában teelő szultánra várva bejárja Konstantinápolyt és környékét, majd további öt hétig várakozik, végül tavasszal indul tovább a szultánhoz. Az 1555. április 22-én zajló audiencia szerény eredményekkel zárul, csupán 6 havi fegyverszünetben állapodnak meg, amelynek feltétele, hogy Zay és Verancsics hátrahagyásával a császári követ egyértelmű választ hozzon Ferdinándtól arra vonatkozóan, hogy Erdélyt átengedi János Zsigmondnak.⁷⁵ Június 24-én ér vissza Konstantinápolyba, ahol két hetet veszít el csapatának rossz egészségügyi állapota miatt.⁷⁶ Visszafelé a gyorsabb, de annál kockázatosabb szárazföldi közlekedést választja, amelynek során több kellemetlenség is éri: lovai megtizedelődnek, Komárom felé a ha-

71 Vö. Jacques Bongars.; *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici.* Francofurti, 1600., Dedicatio: „*Hoc ipsum Hungariæ regnum vides? Orientis olim, Occidentisque spoliis opulens? Tot victoriis tumidum? Tot regna complexum? Heu, quo recidit! Perit alta, & vere regia, Matthiæ Regis sedes; & de tanto Imperio, vix tot reliqua sunt oppidula, quot olim regna, Rex ille unus, non falsis titulis, præferebat.*”; Vö. Pázmány Péter levele Istvánffy Miklóshoz, 1605. „*Et tamen mea sententia, nullæ unquam res Ungarorum ad posteritatis memoriam aptiores, quam hæc posteriorum annorum, in quibus mutata omnia et inversa. Quid enim aptius exemplar cæterorum, quam Ungaria ruens, in quo suos exitus contemplantur, et saniora consilia sequantur.*” In: Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása összegyűjtött levelei. I. Sajtó alá rendezte Hanuy Ferencz, Bp., 1910. 9.; Vö. a 17. század során többféle formában és szerzői megjelölés nélkül terjesztett *Querela Hungariæ, de populationibus Turcarum, ad principes christianos.* Eg. in. Claude Vanel: *Le Royaume de la Hongrie ov description nouvelle.* Köln, 1686.

72 Imre Mihály: A *Querela Hungariæ* toposz retorikus gyökerei. = *Studia Litteraria*, 1994. XXXII. 15.

73 Budától Konstantinápolyig az utazás egy hónapot vett igénybe.

74 „*Január 20-án értem Konstantinápolyba, ahol ismét összetalálkoztam fent említett társaimmal, Verancsics Antallal és Zay Ferencsel.*”, *Itinera*, 30.

75 Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme. 13. rész. Ferdinánd és Szapolyai János ellenkirályok küzdelmei, az ezt követő nehéz idők, a török hódítások korszaka Szulejmán haláláig: 1526–1566.* Bp., 1940. 401–402.

76 „*Így június 24-én értem Konstantinápolyba, amely milyen nehéz út volt számomra láztól elgyötörve ...*” *Itinera*, 66.; „*... Konstantinápolyban körülbelül 14 napot várakoztam, amíg felépültem ...*”, *Itinera*, 67.

táron a kíséretében lévő törököket hajdúk támadják meg. Bécsbe visszaúton ismét magyar területeket érint, amelynek során ezúttal melankolikus felhang nélkül kerül elő ismét a *fertilitas Pannoniæ* toposza.⁷⁷

Eszéken [*Esseck*] megemlékezik a diakovári ütközetről, amelyet 1537. október 9-én vívtak a Hans Katzianer vezette német–cseh–magyar–horvát erők a szendrői bég seregei ellen. A város képe nem túl szívderítő látvány, amelyet csak fokoz a szerencsétlen kimenetelű csata emléke.⁷⁸ Laskón [*Lasqueu*] a vendégszeretet és a pazar gyümölcsök látán Busbecq a magyar föld gazdagságát Campania elé helyezi,⁷⁹ majd Mohácson [*Mohacz*] a Csele-patak Lajos király szomorú emlékét idézi fel benne.⁸⁰ Tolnán [*Tulna*], Dunaföldváron [*Felduar*] és a rácok lakta Csepel [*Cophin*] szigeten keresztül augusztus 4-én Budára érkezik, ahol három napig marad. Az esztergomi szandzsákbég ismét fogadja őket, innen láztól elgyötörve érkezik Komáromba, majd két nappal később Bécsbe. Busbecq második útja Konstantinápolyba jóval tovább tartott, 1556–1562 között képviselte I. Ferdinánd császár érdekeit követként a szultáni udvarban, amelyről a 2–4. levelekben számolt be. Utazását ha-

77 „Így aztán a többi áru majdnem olcsón kapható. Leginkább a szénának nincs semmi ára: bárki annyit vehet belőle a bőven termő mezőről, amennyit akar; csupán levágás munkája és az elszállítás hárul rá. Annál is inkább csodáltam az ősi magyarok döntését, miközben a Száván átkeltünk, akik a mindenben bővelkedő Pannoniát választották lakhelyükként. Sok földterületet bejártunk tengeren innen és túl, ahol a leégett, terméketlen, a szárazságot tűrő füvet, árpat, zabot és búzát láttunk. Magyarországra beérve a fű olyan magasra nő, hogy gyakran az elől haladó szekeret a hátsó nem látja. Ez a tény pedig egyértelmű bizonyítéka a föld termékenységének.” Itinera, 69.

78 „Néhány kisebb helység után Eszékre értünk, amely majdnem minden oldalról sárral van körülfalazva, és Katzianer vereségéről és a hadseregünk lemészárlásáról nevezetes város. Itt harmadnapos láz döntött le, mivel nem tudtam elviselni a hőség erejét, amikor Magyarország széles elterülő mezőin aszalódtunk.” Itinera, 69–70.

79 „A Dráván átkelve Eszékről Laskóra értünk, ahol fáradtan és a hőségtől és a láztól elgyötörve lepihentem, miközben megérkeztek ennek a helynek vezetői, hogy érkezésemet köszöntsék és hogy hatalmas sárgadinnyéket, körtéket, különféle fajta szilvákat hozzanak, továbbá bort és kenyeret, mind a legkiválóbb fajtából, melyeknél nem hinném, hogy a sokat dicsért és földjének termékenységét oly sokat emlegetett Campania jobbat teremne.” Itinera, 70.

80 „Innen Mohácsra érkeztünk, Lajos, Magyarország királyának vereségéről gyászos helyre. Nem messze a várostól láttam a mély patakot a meredek partok között, melybe lovával együtt elmerült és úgy pusztult el. Nem tudom a boldogtalan ifjú, vajon oktalanságból vagy egy szerencsétlen tanács miatt merészelt szembeszállni Szulejmán nagyszámú és jól képzett seregével egy maroknyi, főként felfegyverezetlen parasztokból álló csapatával.” Itinera, 70.

sonló állomásokon keresztül tette meg, ezeket azonban a továbbiakban nem részletezte, nehogy visszaéljen olvasói türelmével.⁸¹

Busbecq küldetése kezdetén az Oszmán Birodalomról rendelkezésre álló ismeretei meglehetősen felületesek. Magyarországról szintén keveset tud, előzetes információi inkább a korszakban elterjedt sztereotípiákon alapulnak. Beszámolója előrehaladtával azonban tapasztalatai szembetűnően bővülnek, miközben az odafelé vezető úton megfigyelőként van jelen, a visszaúton már véleményalkotó, sőt véleményformáló pozícióba helyezkedik. A magyar és a török mentalitás között sok hasonlóságot állapít meg, mindkettőt harcias, vakmerő, zsákmányszerző népnek látja, amely relációban egyik nemzet mellett sem kötelezi el magát egyértelműen. A budai pasa minden ésszerű érveléssel ellentétes tárgyalási stílusa, a mindent elsöprő keleti invázió ellenére az oszmánokat bátor, kötelességtudó, fegyelmezett, udvarias népnek láttatja. A magyarok a védőbástya-szerep és sorscsapások ellenére széthúzó, erőszakos, fosztogató lelkületű emberek (útja során többször rettegéssel emlegeti a hajdúkat), azonban eme benyomását ellensúlyozza a szívélyes magyar vendégszeretet. Busbecq számára Magyarország átmenetet képez a civilizált keresztény világ és az Oszmán Birodalom között, amely határzónában a magyarság lassan elveszíti egykori dicsőségét, egyedi színét és szokásait.⁸² Nem szabad azonban arról megfeledkezni, hogy az adott időszak tekintetében kétségtelenül olvasmányos és értékes korrajzot felvonultató útinapló valójában adataiban, kronológiájában nem teljesen megbízható, olykor felületes, utólag megfogalmazott és papírra vetett gondolatmeneten nyugszik. Mindez pedig arra figyelmezteti az olvasót lassan öt század elmúltával is, hogy történelmi forrásként való használatánál tartsa szem előtt a tranzitirodalomnak eme sajátosságait.

81 „November hónapban hagyom el Bécsset tehát, azért, hogy ismét keresztülutazzam a Fekete-tenger kietlen vidékét. Nem szeretnék visszaélni türelmeddel és ennek az útnak a viszontagságaival ismét fárasztani, mivel azt hiszem bizony téged már az előző elbeszéléssel untattalak, de leginkább azért nem, mert majdnem éppen azon az útvonalon tértünk vissza, amelyet korábban megtettünk.” Itinera, 116.

82 Ablonczyné Nádor Zsuzsánna: *Ungarn – Das gesegneteste Land Europas Das Ungarnbild der niederländischen Reisebeschreibungen in der Periode 1555–1774*. Doktorarbeit. Debrecen, Debrecener Universitát, 2005. 106.

Kádár Tamás

Harcban a koronáért. I. Károly (Róbert) király uralkodásának első évei 1305 végéig

Első Anjou-házbeli királyunk, I. Károly (Róbert) hosszú, több mint négy évtizedes uralkodásának (1301/1307–1342) kétségkívül leghomályosabb és – ebből adódóan – legnehezebben feltárható időszaka az 1301-ben történt első koronázását követő négy-öt esztendő volt. Történeti kutatásunk az utóbbi időben már több alkalommal is behatóbban foglalkozott ezen, a III. András király elhunyt, egyben az Árpád-ház fiági kihalása utáni fél évtized izgalmas eseményeivel, jó néhány kérdés azonban – mindenképp vonatkozó forrásanyagunk nagyfokú szűkössege okán – megválaszolatlanul maradt, vagy nem kapott kellő figyelmet.¹

Sajátos módon ez leginkább épp az egészen 1307 közepéig elhúzódó trónharcokból végül győztesen kikeveredett Károly személyes sorsára és történetére igaz, ami érthető is, lévén, országlása hajnalán – egy-egy szerencsés, nagyon ritka kivételtől eltekintve – tartózkodási helyeit sem ismerjük.² Később, uralkodása konszolidált és csaknem teljes körű, valamint lényegében tartós belső békét hozó időszakában keletkezett kiadványaiból is rendkívül kevés információmorzsát hüvelyezhetünk ki az 1301–1305 közötti évekre vonatkozóan, ellentétben ugyanis a tartományurak ellen vívott szintűgy kemény és sokáig kilátástalannak tűnő küz-

1 Kristó Gyula: I. Károly király főúri elitje (1301–1309). = *Századok*, 1999. 133. évf. 1. sz. 41–62. (továbbiakban Kristó, 1999.) A király hosszú országlásának legújabb, sajnálatos módon eddig egyetlen –, a vizsgált időszak vonatkozásában (is) rendkívül szűkszavú – monografikus feldolgozása: Csukovits Enikő: *Az Anjouk Magyarországon. I. Károly és uralkodása (1301–1342)*. Bp., 2012. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) (továbbiakban Csukovits, 2012.) Az általunk tárgyalt első évekkal kapcsolatosan: 58–65.

2 I. Károly az általunk bemutatott időszakra vonatkozó itineráriumát ld. Sebestyén Béla: *A magyar királyok tartózkodási helyei*. Sajtó alá rendezte: Sebestyén Erzsébet. Bp., é. n. [1938.] 32. E helyt meg kell jegyezzük, a széles közvélemény, de gyakran a történészszakma egyes képviselői által is az Árpád-ház kihalásának időpontjaként emlegetett 1301. év valójában csupán a dinasztia fiágának kihaltát jelöli, ellenben az uralkodóház utolsó – nő – tagja, III. András király egyetlen gyermeke, Erzsébet hercegnő csak 37 évvel később, 1338. máj. 6-án hunyt el. Ld. Pór Antal: Habsburgi Ágnes magyar királyné és Erzsébet hercegasszony, az Árpád-ház utolsó sarja. = *Katholikus Szemle*, 1888. 2. évf. 2–3 sz. 214–243, 463–499. (továbbiakban Pór, 1888/a.), itt: 491.

delmével, királysága kezdeti szakaszáról ekkor is alig egy-két rövidke félmondatban emlékezett meg okleveleiben.³

1301. január 14-én a régi nevén pestújhegyi vagy – ahogy már akkoriban is szinte kizárólag emlegették, s miként ma ismerjük – budai várban fájdalmasan fiatalon, harmincas évei derekán, törvényes fiú örökös nélkül elhunyt III. András király (ur.: 1290–1301).⁴ A kormányzás aktuális, napi teendőinek vitelét rövid időre özvegye, (Habsburg) Ágnes királyné, valamint a halálos ágyánál jelen lévő befolyásos főemberei és tanácsadói; Rátót nembeli Domonkos tárnokmester, Borsa nemzetségbeli Lóránd volt vajda, királynéi tárnokmester, Hont-Pázmány nembeli Tamás nyitrai és barsi, valamint Komáromi Pál győri és komáromi ispánok vették át. Ágnes királyné már másnap, 15-én rendelkezett az óbudai királyi palota, férje egyik kedvelt rezidenciája átadásáról, ami világossá tette, nem kíván huzamosabb ideig Magyarországon maradni.⁵

András halálhíre közel egy időben juthatott el szövetsége, egyszerűsmind apósa, I. Albert német király (ur.: 1298–1308) bécsi udvarába, valamint – legfeljebb néhány nappal később – a nápolyi trónkövetelőhöz, Zágrábba, a nagyatya, II. Károly (ur.: 1285–1309) és helyi hívei

3 1323. aug. 30.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár. (továbbiakban MNL OL DL) 99 897. (kiadatlan oklevél); 1326. febr. 7.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. (továbbiakban MNL OL DF) 265 464., magyar nyelvű kiadása: *Károly Róbert emlékezete*. A szöveganyagot vál., szerk., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula – Makk Ferenc. Bp., 1988. (Bibliotheca Historica.) (továbbiakban KRE) 146.; 1332. nov. 8.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. V/1.–IX/7. Studio et opera Georgii Fejér. Buda, 1829–1842. (továbbiakban CDH) Itt: VIII/3. 593.

4 Chronicon pictum. In: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI*. I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Bp., 1937–1938. (továbbiakban CFH) I. 659.; Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: *Szent István és III. András*. Bp., 2003. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból.) 221. Az 1301 körüli Budára: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998. (továbbiakban ÁMTF) Itt: IV. 620–622.

5 Ágnes királyné oklevele: MNL OL DF 201 668., kiadása: *Budapest történetének okleveles emlékei*. (Monumenta diplomatica civitatis Budapest.) I. Csánky [sic!] Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp., 1936. (továbbiakban BTOE I.) 351., regesztája: *Anjou-kori Oklevéltár*. (Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.) I–XXXI. Szerk. Kristó Gyula (I–VI., VII., XIX.), Blazovich László (VII–VIII., X., XXI.), Géczy Lajos (VII., IX–X., XXI.), Almási Tibor (XI–XIV.), Kőfalvi Tamás (XIV.), Tóth Ildikó (XV.), Makk Ferenc (XIX.), Piti Ferenc (XX., XXIII–XXIV., XXVI–XXIX.), Sebők Ferenc (XXV., XXXI). Bp. – Szeged, 1990–2013. (továbbiakban AO) Itt: I. 7. sz.

meggondolatlansága miatt mindedig reménytelen helyzetben, tartós veszteglésre kárhozott riválisához, az alig 12 esztendő Károly Róbert-hez.⁶ Mindkét helyen azonnali cselekvésre határozták el magukat, a jelek szerint azonban a tettek tekintetében a német uralkodó, aki nem melleleg 11 évvel korábban, IV. László (ur.: 1272–1290) hasonlóan komoly belpolitikai válsághelyzetet előidéző, váratlan halálakor atyja, I. Rudolf király (ur.: 1273–1291) támogatásával maga is bejelentette igényét a magyar trónra, s követelését Andrással szemben egészen 1291. nyári békekötésükig fenntartotta, némileg megelőzte nápolyi unokaöccsét. Utasítására fia, I. Rudolf osztrák és stájer herceg (ur.: 1298–1307) hűbéresei segítségével gyorsan nagyobb létszámú sereget állított fel, s azt Hermann von Landenberg marsall vezetése alatt haladéktalanul Magyarországra küldte.⁷ Károly óriási szerencséjére ezúttal azonban nem az volt a szándéka, hogy saját részére vagy valamelyik fia számára megszerzi a magyar koronát, megelégedett – a III. András által néhány évvel korábban névleg leányának, Ágnes királynénak adományozott – Pozsony vármegye és vár, az ország északnyugati kapujának birtokbavételével.⁸ Serege akadálytalanul átlépte a határt, rövid úton elfoglalta a pozsonyi várat és feltehetően a megye többi erősségét is, majd, miután a helyzetet a maguk javára ismét csak előnyösen kihasználó, gátlástalan Kőszegi testvéreknek, korábbi elszánt főellenségeinek egy csoportosítása – a gyakorta Ivánként is emlegetett – János volt nádor személyes parancsnoksága alatt csatlakozott hozzá, annak ösztönzésére bevette a szentmártonhegyi bencés kolostort

6 Michae Madii Historia. In. *Sriptores rerum Hungaricarum*. III. Curia et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. Vindobonae, 1748. 638.; Csukovits, 2012. 62. Károly herceg Dalmáciába érkezésére és zágrábi tartózkodására: Pór Antal: A történeti jelenetek korhű rekonstruálásáról. Károly Róbert megérkezése Spalatóban, 1300. augusztus. = *Századok*, 1893. 27. évf. 10. sz. 862–874., itt: 862–863.; Óváry Lipót: *A magyar Anjouk eredete*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XVI/1.) Bp., 1893. 41–42.

7 Anonymi Chronicon Austriacum. In. CFH I. 517.; Johannis abbatis Victoriensis Chronicon Carinthiae. In. CFH II. 1354.; Pór, 1888/a. 232.

8 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1890., b. hasáb; Anonymi coenobitae Zwetlensis Chronicon. In. CFH I. 262.; Albert, illetve a Habsburgok magyarországi trónigényére 1290–91-ben: Fraknoi Vilmos: *A magyar királyválasztások története*. Bp., 1921. (továbbiakban Fraknoi, 1921.) 20.; Lhotsky, Alphons: *Geschichte Österreichs seit der Mitte des 13. Jahrhunderts (1281–1358)*. [Geschichte Österreichs. II/1.] Wien, 1967. (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte Österreichs 1.) (továbbiakban Lhotsky, 1967.) 84.; III. András második neje javára, 1297. nov. 2-án kelt, hitbérként is értelmezhető adományára: Zsoldos Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Bp., 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) 153–156.

is. Csapatái ezt követően, végrehajtandó másik feladatukat, Budára vonultak és Ágnes királynét, valamint annak értékeit és egyéb ingóságait magukkal víve, valószínűleg legkésőbb a tavasz első hetei folyamán, Bécs irányában háborítatlanul elhagyták az országot.⁹

Mindeközben, hogy átvegyék a főhatalmat, illetve mielőbb megkoronázzák a herceget, Károly hívei is megindultak és útban voltak az ország központjai, Székesfehérvár és Buda felé, az Észak-Dunántúlon folyó osztrák hadjárat és kisebb összecsapások híre azonban minden bizonnyal némiképp lassabb, megfontoltabb haladásra készítette őket. Alig egynehány százan, legfeljebb talán ezren lehettek ugyanis a siheder trónkövetelő zászlói alatt; Bicskei Gergely választott esztergomi érsek, legtekintélyesebb világi párthíve, Csák nembeli Pós fia Ugrin bán, egy-két alacsonyabb rangú egyházi méltóság kísérete, valamint kevés, elsősorban horvátországi és szlavóniai előkelő, köztük valószínűleg a Šubićok fegyvereseinek csaknem maroknyi csapata alkotta seregét, sikeres, illetve tartós trónfoglaláshoz tehát mondhatni szánalmasan csekély, majdhogynem elhanyagolható katonai erővel rendelkeztek.¹⁰ Ezen jóformán észrevehetetlen kontingens biztosította Károly útját Zágrábtól

9 Johannis abbatis Victoriensis Chronicon Carinthiae. In. CFH II. 1354.; Révész Ferencz: Németújvári Iván. Élet- és jellemrajz. = *Erdélyi Múzeum*, 1891. 8. évf. 1., 2. sz. 49–71., 133–158., 222–246. (továbbiakban Révész, 1891.), itt: 235–236. Kristó Gy. két helyen is megjelent feltételezése szerint Ágnes királyné – a királyi kincstár más értékei mellett – a koronát is magával vitte Bécsbe 1301 elején. Ld. KRE 13.; Kristó Gyula: I. Károly (Károly Róbert). In. *Magyarország vegyes házi királyai (1301–1526)*. [Szeged,] 2003. 26. Véleményével nem érthetünk egyet, tekintve forrásaink még csak közvetve sem utalnak erre, másfelől pedig III. András főemberei nagy valószínűség szerint minden eszközzel megakadályozták volna a Szent Korona külföldre vitelét, valamint ha az ennek ellenére mégis Bécsbe, I. Albert német király, illetve a Habsburgok kezébe került volna, felettebb kétséges, hogy azok, lévén 1290-ben maguk is határozottan igényt formáltak a magyar trónra, azt a Přemysl-házbeli jelöltnek, Vencelnek átadták volna.

10 Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. II. Pest, 1871. (továbbiakban Horváth, 1871.) 146. A serdülőkorú trónkövetelő meglehetősen kis létszámú nápolyi sereg élén érkezett Dalmáciába 1300 augusztusában; máj. közepén legalábbis nagyapja, II. Károly úgy látta, mindössze két gálya és egy szállítóhajó elegendő lesz csapatai és személyes kísérete, valamint felszerelésük befogadására, illetve a tengeren való átkelésre, és az is elég árulkodó adat, hogy csupán 150 lovat terveztek magukkal hozni. Ld. *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. I. Szerk. Wenzel Gusztáv, Bp., 1874. (Magyar történelmi emlékek. Negyedik Osztály. Diplomáciai emlékek I.) (továbbiakban MDEA I.) 148–149., 150. Vö. Csukovits Enikő: Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai. In. *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor – Rácz György, Bp. – Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. Analecta mediaevalia III.) 29., 41.: 42. jegyz. Károly kíséretének etnikai összetételére, egyes tagjaira ld. uo.

Székesfehérvár alá, azonban, lévén a város lakói idejekorán egyszerűen bezárták előttük a kapukat, majd, mivelhogy alighanem Buda falai alatt is hasonlóképp hoppon maradt, tovább egészen Esztergomig, ahol Gergely érsek hamarjában s –, mint a legtöbb történeti feldolgozás minden bizonnyal helytállóan fogalmaz –, „pucsszerűen” királlyá koronázta a herceget.¹¹ A koronázás egyéb, kifogásolt körülményeinek – jogszerűségének, alkotmányos voltának – alaposabb megvizsgálása előtt próbáljunk meg választ adni azon korántsem másodlagos kérdésre is, vajon mikor került sor a királlyá avatási szertartásra.

Középkorkutatásunk teljesen egyetért abban, hogy Károly első koronázása kevéssel III. András halálát követően, 1301 tavaszán, május 13. – Niccolò Boccasini bíboros szentszéki legátus Magyarországra küldése – előtt történt, a konkrét időpont, valamint a helyszín kérdésével azonban csak Zsoldos Attila foglalkozott nemrég egy külön tanulmány keretében.¹² Kiváló medievistánk vonatkozó hazai és külhoni forrásaink közlései alapján, illetve számos szempont megfontolásával azon következtetésre jutott, hogy a herceget Gergely választott érsek feltehetően április első napjaiban, esetleg –, már sokkal kevesebb valószínűség szerint – pünkösdi napján, május 21-én koronázta meg. Zsoldos véleményével – elsősorban az április eleji dátumot illetően – a magunk részéről nem tudunk egyetérteni, gondolatmenete több igen fontos elemét is bizonytalannak, avagy megkérdőjelezhetőnek látjuk, ugyanakkor vannak olyan – nézetünk szerint legalábbis szerfelett lényegesnek látszó – forrásadatok

11 A koronázás pucsszerű voltára: Hóman Bálint: *A rendiség kialakulásának kora*. In. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. II. Bp., 1936². (továbbiakban Hóman, 1936.) 43.; Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Bp., 1988. (továbbiakban Kristó, 1988/a.) 11.; ÁMTF IV. 621. A székesfehérvári fiaskóra: Zsoldos Attila: Anjou Károly első koronázása. In. *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor, Bp., 2009. 405–413. (továbbiakban Zsoldos, 2009.), itt jelesül: 408–409. Buda Károllyal szembeni pártállására: Spekner Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig*. Bp., 2015. (Monumenta historica Budapestinensia XVII.) (továbbiakban Spekner, 2015.) 84.

12 Knauz, Ferdinandus: Magister Gregorius de genere Katpán. Electus. (továbbiakban Knauz, 1876.) In. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. II. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz. Strigonii, 1876. (továbbiakban MES II.) 443–445.; Miskolczy István: *Magyarország az Anjouk korában*. Bp., 1923. (Szent István könyvek 9.) 10.; *Magyarország történeti kronológiája*. I. Főszerk. Benda Kálmán. A vonatkozó rész (1197–1309) Solymosi László munkája. Bp., 1986.³ 188.; KRE 12.; Zsoldos, 2009. 405–406. Az egyéb vonatkozó irodalom: uo. 406.: 5. jegyz.

is, amelyeknek a jeles kutató sajnálatos módon nem szentelt figyelmet.¹³ Elbeszélő forrásaink, így a 14. századi magyar krónikakompozíció és a kortárs cseh kútfők tudósításai nyomán mindössze az világos és jelenthető ki, hogy Károlyt riválisa, Vencel-László augusztus 27-i koronázása előtt kenték fel, az így – III. András január 14-i elhunytától – adódó körülbelül hét hónapnyi időintervallumot az e forrástípushoz tartozó munkák adatai alapján azonban nem tudjuk jobban leszűkíteni. Okleveles anyagunkban ellenben szerencsére számos további értékes adatot találunk. Ezek sorában az egyik legfontosabb a szepesi Szent Márton-társaskáptalan 1301. július 1-jén kelt kiadványa, amelyre épp Zsoldos figyelt fel és hivatkozott tanulmányában, egyúttal meggyőző érvekkel bizonyítva annak – korábban kétségbe vont – hitelességét.¹⁴ Az említett oklevélben a káptalani testület tanúsította, hogy előtte Rikolf fia Kokas mester a Károly király adományaként elnyert birtokaiból egy lakott erdőterületet farkasfalvi Frank nevű rokonának adott, ami alapján – tekintettel a koronázás helyszínére, Esztergom, illetve Szepeshely (ma: Spišska Kapitula, Szl.) közötti jelentékeny távolságra –, vitathatatlanul megállapítható, a király koronázása június közepe után nem történhetett.

A kérdésben Károly – sajnos, mint utaltunk rá – alig tucatnyi ezen időszakból származó oklevele és néhány ugyanekkortájt szintén Magyarországon készült egyéb okirat nyújt további érdemleges segítséget. A legegyszerűbben a király „*annus regni*”-datálásainak áttekintésével határozhatnánk meg koronázásának nagyjából időpontját, s akár egész pontosan napját is, amennyiben bizonyosan el tudnánk dönteni, hogy országlása első időszakában, 1311 előtt diplomáit a hagyományos, a 13. század folyamán mindvégig követett uralkodási évszámítási rend, avagy

13 Zsoldos az ápr. eleji dátumhoz elvezető végkövetkeztetésének egyik legfontosabb momentuma, hogy Mihály zágrábi püspök – saját kiadványa szerint – ápr. 29-én szlavóniai székvárosában tartózkodott. A kutató feltételezi, a püspök jelen volt Károly esztergomi koronázásán és azt követően, a hónap második felében tért haza Zágrádba, ezt azonban semmi sem bizonyítja. Zsoldos gondolatsorának másik alapvető eleme, miszerint a cseh orientációjú ellenpárt feje, János kalocsai érsek – aki, mint arról szintén saját kiadású oklevele tanúskodik –, az előző napon, 28-án Budán volt, azért ment a Duna menti királyi székhelyre, hogy ott részt vegyen a Károly puccszerű megkoronázásának hírére összehívott tanácskozáson, ugyancsak vitatható. Az érsek budai tartózkodásának éppúgy lehetett az a célja, hogy megakadályozza Károly – Székesfehérvár alatt már kudarcot vallott – híveit a város megszerzésében. Ld. Zsoldos, 2009. 412–413. Vö. Spekner, 2015. 84.

14 MNL OL DL 31 061., kiadása: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I. Ad edendum preparavit Vincent Sedlák. Bratislavae, 1980. (továbbiakban RDES I.) 36., regesztája: AO I. 59. sz.; Zsoldos, 2009. 411.

a legkésőbb ekkor bevezetett és ettől fogva elhunytáig, három évtizeden át következetesen alkalmazott, új „*annus regni*”-számítás szerint keltezték.¹⁵ Az előbbi számítási rendszer az uralkodók epochális napja alapján határozta meg az „*annus regni*”-t, a koronázás évfordulója volt az újabb uralkodási év kezdete.¹⁶ A másik, Magyarországon korábban ismeretlen vagy legalábbis a kancelláriai gyakorlatban teljesen mellőzött metódus ugyanakkor a naptári év első napját, esetünkben tehát január 1-jét tekintette az újabb uralkodási év kezdetének. E rendszer tehát akár egy-két napot is egy teljes uralkodási évnak „könyvelt el”, amennyiben az adott királyt csak december legutolsó napjaiban koronázták meg.

Károly Róbertnek legnagyobb sajnálatunkra mindösszesen négy olyan oklevélről van tudomásunk, amely datálásában az évszám (az „*annus domini*”) és az „*annus regni*” eltér, azaz – elvileg – kifejezetten nagy valószínűsége, hogy a Magyarországon hagyományos, régóta szokásban lévő módon, epochális nap szerint keltezték. A szóban forgó kiadványok 1308. szeptember 7-én, 1309. január 30-án, 1310. május 3-án és ugyanazon év augusztus 28-án készültek, azonban ezek közül kettő – az 1308. évi és az utolsó – datálása mindkét számítási rend szerint is hibás.¹⁷ Az 1308. szeptemberi – eredeti példányban fennmaradt, János székesfehérvári prépost, alkancellár által készített – diploma ugyanis Károly uralkodásának hetedik esztendejét jelöli meg kiadása időpontjának, ami azért bizonyosan helytelen, mert a királyt, mint emlékezhetünk, jóval Vencel 1301. augusztus végi koronázása előtt kenték fel. 1310. augusztus 28-án

15 Fia és utóda, I. Lajos király kancelláriáján a *privilegialisok* keltezésekor szintén ugyane gyakorlatot követték, ld. például: 1343. márc. 26.: MNL OL DF 266 744., kiadása: *Zala vármegye története. Oklevéltár.* I. Szerk. Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula, Bp., 1886. 409.; 1343. ápr. 27.: MNL OL DL 322., kiadása: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* III. Collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1924. 492–494.; 1347. febr. 2.: MNL OL DF 265 780. (kiadatlan), regesztája: AO XXXI. 73. sz.; 1347. márc. 28.: MNL OL DF 271 955., kiadása: *A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei.* I. Nagy Imre előmunkálatai nyomán szerk., az előszót írta Kammerer Ernő. Bp., 1906. 136–143.

16 Szentpétery Imre: *A kronológia kézikönyve.* A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása. Sajtó alá rendezte Gazda István. Bp., 1985. (Tudománytár 15.) 28–29.

17 1308. szept. 7.: MNL OL DL 1173. (közöletlen), regesztája: AO II. 436. sz.; 1309. jan. 30.: MNL OL DL 89 263. (kiadatlan oklevél), regesztája: AO II. 568. sz.; 1310. máj. 3.: MNL OL DL 98 087., kiadása: RDES I. 332.; 1310. aug. 28.: MNL OL DF 256 451. (közöletlen), regesztája: AO II. 951. sz. Kézenfekvőnek látszik, de természetesen korántsem bizonyos, hogy a keltezési hiba a 14 évvel későbbi átíráskor került az oklevél szövegébe.

kelt – a király saját, 1324. évi átiratában ránk maradt – oklevelünk még ennél is képtelenebb adatot tartalmaz; a mondott dátumot Károly szintén hetedik (!) uralkodási évének nevezi.¹⁸ Ez alapján felmerül a gyanú, I. Károly imént említett másik két oklevele esetében vajon nem ugyancsak – nagyfokú figyelmetlenségből adódó – hibás „*annus regni*”-datálásról, azaz a korban is gyakori, nem egységes keltezés eseteivel, esetleg kivételesen gyatra színvonalú hamis okmányokról van-e szó.

Egy másik egykorú forrás csoport, Károly trónriválisai, Vencel és a bajor Ottó okleveleinek átvizsgálása, ha csak szerényebb jelentőségű adalékként használható is fel a kérdésben, nem éppen valószínűsíti ezt. Vencel-László kiadványaiban ugyan jó ideig az új módi szerint, a naptári év nyomán adták meg az uralkodási évet, legkésőbb azonban 1304 márciusától már a tradicionális számítást követték, Ottó király okleveleit viszont mindvégig az utóbbi rend szerint datálták.¹⁹ Mindezek figyelembevétele és mérlegelése alapján úgy látjuk, hasonlóan Vencel okirataihoz, I. Károly okleveles gyakorlatában is történt egy amúgy nem különösképpen fontos „technikai” változtatás az „*annus regni*”-számítás tekintetében, csak épp fordított irányban, jelesül kancelláriáján legkésőbb 1311 elején véglegesen áttértek a naptári év szerinti uralkodási év-megadásra. Minthogy a királyt harmadszor – végre valamennyi a jogérvényességet biztosító hagyományos előfeltételnek megfelelően – nem sokkal korábban, 1310. augusztus 27-én koronázták meg, felmerül, vajon az oklevelezési gyakorlatában bevezetett változtatás összefüggésben van-e azzal.

1311 előttől Károlynak hat olyan teljes, tehát az „*annus regni*”-t is tartalmazó keltezésű okleveléről tudunk, amelyet az év első felében, azaz a koronázása időpontjaként szóba jöhető hónapok folyamán adott ki.²⁰ Ezek közül az 1310. május 3-i *privilegium*ában uralkodásának kilencedik, 1306. május 6-án, illetve 1309. május 8-án kelt adományleveleiben pedig országlása hatodik, valamint szintén kilencedik esztendejét adják

18 Az okirat eredeti példányát a zágrábi káptalan levéltárában Fejér állítólag még látta, a szöveget azonban – ehhez képest kissé meglepő módon – csak regesztá formájában közölte, de a minket kivált érdeklő uralkodási évet kihagyta annak szövegéből. Így, sajnos, nem megállapítható, hogy az eredeti, 1310. augusztusi oklevélben is rossz „*annus-regni*” szerepelt-e, vagy csak a 14 évvel később készült átirásba került be a hibás adat.

19 Szabó Aladár: Venczel és Ottó királyok oklevelei. = *Turul*, 1916. 34. évf. 33.

20 A szóban forgó, tíz évnyi időszakból a király 22 napi keltezést és az „*annus regni*”-t is tartalmazó oklevele maradt fenn: AO II. 31., 44., 47., 230., 232., 247., 436., 459., 474., 568., 634., 855., 878., 951., 955., 964., 965., 983., 984., 1002., 1003., 1006. sz.

meg a keltezésben.²¹ Eszerint tehát a legnagyobb valószínűség a mellett szól, hogy május első hetében, egész pontosan 4-én vagy 5-én helyezték első ízben fejére a koronát.

Amilyen nagyfokú a bizonytalanság Károly első koronázásának időpontját illetően, olyannyira kevésbé látszik vitathatónak helyszíne; forrásaink akként ugyanis majdnem egyöntetűen Esztergomot jelölik meg és vonatkozó információjuk helytállóságát – általában – kutatásunk is elfogadja.²² A sokszázados tradíció és jogszokás szerinti szakrális koronázóváros, Székesfehérvár, illetve a Szent István által alapított Szent Szűz-bazilika mellőzése, mint már utaltunk rá, nyilván nem véletlen dolog volt. Csaknem bizonyosnak tekinthető, hogy Gergely érsek és Károly többi támogatója kényszerűségből vitték jelöltjüket az elzárkózó s talán egyenesen ellenséges érzelmű Fehérvár alól Esztergomba, úgy látszik ugyanis, hogy, mint arról már szoltunk, a város – feltehetően sokkal inkább az érsekkel nem rokonszenvező, mintsem a herceg trónutódlását ellenző – lakói nem voltak hajlandók megnyitni a kapukat Károlyék előtt. E lépéssel, a tehát nem Fehérvárott megtörtént királlyá-avatással a magyar királyok jogérvényes megkoronázásának íratlan, de akkoriban már mindenki által jól ismert és betartandónak tartott, három lényegi pontban összefoglalható követelménytradíciója komoly hiátus szenvedett, az ugyanis az új uralkodó legitim felkenéséhez megkívánta, hogy az Székesfehérvárott, az államalapító szent király nyugvó-, egyben kultusz-helyéül is szolgáló székesegyházban történjék.²³

21 1306. máj. 6.: MNL OL DL 50 126., kiadása: *Anjoukori Okmánytár*. (Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis.) I. Szerk. Nagy Imre, Bp., 1878. (Magyar történelmi emlékek. Első osztály. Okmánytár.) (továbbiakban AOkm. I.) 111.; 1309. máj. 8.: MNL OL DL 2073., kiadása: CDH VIII/1. 341–344.; 1310. máj. 3.: MNL OL DL 98 087., kiadása: RDES I. 332. A többi három diploma közül (1306. jún. 7.; 1309. jan. 30.; 1310. márc. 20. [AO II. 44., 568., 855. sz.] az utolsó kiadvány uralkodási évmegjelölése (10.) bizonyosan hibásnak tekinthető, amit egyébként a rossz *indictio*-megadás (7.) is alátámaszt.

22 Herimanni abbatis Altahensis Continuatio III Annalium Ratisponensium. In. CFH I. 775.; Eberhardi archidiaconi Ratisponensis Annales. In. CFH II. 863.; Weichardi de Polhaim Continuatio Annalium Sancti Rudberti Salisburgensium. In. CFH III. 2653.; CDH VIII/1. 123.; Zsoldos, 2009. 407–408.

23 Első két koronázása – formai okokból eredő jogszerűtlenségét – egy 1315. aug. 1-jén kelt oklevelében kénytelen-kelletlen maga I. Károly is elismerte egy alkalommal. A Tamás esztergomi érsek javára kibocsátott *privilegium* nagy valószínűség szerint az első írásos emlékünk, amely magyar királykoronázás jogszerű voltának hagyománnyá lett kritériumait tételesen és hiánytalanul rögzíti. Ld. MNL OL DF 248 545., kiadása: MES II. 709–711. Úgy tűnik, a koronázás jogérvényességéhez szükséges feltételek közül a Székesfehérvárott, a Szűz Mária-székesegyházban történő felkenést tekintették

Egy Rómában kelt forrásuk – Ganfrid foix-i apát és tarragonai főesperes 1301-ben írt levele – szerint a koronázásra ráadásul nem is az érseki székvárosban, a Duna felett magasodó Szent Adalbert-bazilikában, vagy miként a százados hagyomány elvben megszabta, Székesfehérvárott, hanem az utóbbi település falain kívül került sor.²⁴ Levelében az apát ugyanis egyenesen azt közli, Károlyt nem a „szokott városban”, hanem annak határában, „egy mezőn”, tehát a szabad ég alatt koronázták meg. Említett egyéb forrásaink közléseinek és Ganfrid apát feltehetően egy félreértésen alapuló híradásának együttes – nyilvánvaló figyelmen kívül hagyásával – következő, helytelen – értelmezése nyomán legújabbban olyan történelmi vélemények is megjelentek, amelyek szerint első Anjou-házi uralkodónk 1301-ben egy Esztergom melletti réten nyerte el a koronát.²⁵ Idézett tanulmányában Zsoldos A. ezt tökéletesen cáfolta, egyben bizonyítva azt is, hogy a koronázás színhelyéül – sürgős kényszerválasztásképpen – az esztergomi érseki székesegyház szolgált.²⁶ Könnyen meglehet ugyanakkor, hogy Károlynak és híveinek az Esztergomba való bejutással is akadt némi gondja, sőt még azt sem zárhatjuk ki, hogy fegyveres harc, rajtaütés, vagy kisebb ostrom árán kellett megszerezniük a várost, illetve az ország egyik legkomolyabb erősségének számító várat. Egyházfői székhelye, az esztergomi vár és a bazilika egy ideje ugyanis nem volt Bicskei Gergely kezén, valamikor 1300. január eleje táján az uralmával való nyílt szembeeségülés, az Anjou-trónigény leplezetlen, sőt, tevékeny támogatása miatt III. András elvette tőle azt az esztergomi ispánsággal és a vármegyében lévő királyi birtokokkal egyetemben, s azokat érdemes híveinek, Divék nembeli Barleusnak és Jaroszlónak adományozta.²⁷

legkevésbé fontosnak, illetve elengedhetetlennek a 14. század elején. Mint az jól ismert, Károly második, 1309. jún.-i koronázására sem a Fejér megyei városban, jelesül az I. István által alapított prépostsági főtemplomban, hanem Budán, a várbeli, Boldogságos Szűz- (vagy ismertebb nevén Nagyboldogasszony-) egyházban, azaz egy „közönséges” plébániatemplomban került sor. Ld. CDH VIII/1. 333–337. A koronázás helyszínét Kristó is csak kisebb súlyú kritériumnak tartotta. Ld. KRE 12.

24 *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291–1327)* I. Herausgegeben von Heinrich Finke. Berlin – Leipzig, 1908. (továbbiakban AA I.) 110–112.

25 AOI. 130. sz.; Szende László: Bicskei Gergely. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit, Bp., 2003. (továbbiakban Szende, 2003.) 138.; Csukovits Enikő: *Magyarország története. 5. Az Anjouk birodalma*. H. n. [Bp.,] 2009. 19.

26 Zsoldos, 2009. 407–408.

27 1300. jan. 29.: MNL OL DF 243 690., kiadása: *Hazai Okmánytár*. I–VIII. (Codex diplomaticus patrius.) Kiadják Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly

Az érthető okokból minden bizonnyal sietősen, a szokásos pompa és a kapcsolódó ünnepek elhagyásával lezajlott koronázási szertartást, ezáltal magának, Károly uralmának törvényszerű voltát emellett jóval nagyobb mértékben árnyékolta be, hogy a királlyá avatás a közvélekedés által az államalapító király uralkodói fejékének és mint ilyen, szentnek tekintett korona hiányában egy ismeretlen eredetű –, talán jó előre felkészülve a várható bonyodalmakra, a zágrábi püspökség kincstárából kölcsönvett –, alkalmi diadémmal történt.²⁸ A rendkívül erős szakrális tiszteletnek örvendő, úgynevezett Szent Korona valószínűleg az e tekintetben idejekorán aktivizálódott ellenpárt vezetőinek, Hont-Pázmány nemzetségbeli János kalocsai érseknek és főpaptársainak birtokában volt, továbbá talán ők gondoskodtak arról is, hogy Székesfehérvár bezárja kapuit az Anjou herceg és kísérete előtt.

Az esztergomi koronázás a harmadik jogérvényességi feltétel (amely az esztergomi metropolita által végzett szertartást írta elő) miatt is kifogásolható volt némelyek – elsősorban a királyi kancellári hivatal betöltő kalocsai érsek, valamint több más prelátus és világi előkelő – szerint, lévén, a Szentszék Bicskeit három évvel korábban történt megválasztása óta sem erősítette meg főpapi méltóságában, a magyar egyházszervezet élén, s végül, sajátos félmegoldásként, mint a *Curia* személyes képviselőjét, csak az érsekség gondnokává és kormányzójává nevezte ki.²⁹ Hasonló eset a magyar állam és egyház addigi történetében nem fordult elő, így némiképp érthető, miért viszonyultak visszásan vagy épp komoly

– Véghely Dezső, Győr – Bp., 1865–1891. (továbbiakban HO) Itt: VI. 454. Bertényi I. szintén úgy gondolta, Károly hívei fegyverrel jutottak Esztergom birtokába. Ld. Bertényi Iván: *Magyarország az Anjouk korában*. Bp., 1987. (Magyar história.) (továbbiakban Bertényi, 1987.) 35.

28 Lehetséges, hogy egy a IV. Béla és fia, István ifjabb király közötti belháború idején, 1262-ben a zágrábi egyházhoz került koronáról van szó, akkor ugyanis az idős uralkodó a királyi kincstár jórészt itt, Medvevárban helyezte biztonságba. Ld. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. VI–VIII. (Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije.) Collegit et digessit T[adija] Smičiklas. Zagrabiae, 1908–1910. (továbbiakban CDCr.) Itt: VI. 52–53.; Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Bp., 2007. (História Könyvtár. Monográfiák 24.) 19.

29 Bicskei Gergely pályafutásához és az esztergomi érseki szék betöltése körüli súlyos problémákhoz: Knauz, 1876. 433–451.; Szende, 2003. 134–142.; Thoroczkay Gábor: A XIV. századi krónikakompozíció 188. fejezetének kritikájához. Az esztergomi érsekség kormányzata a XIII–XIV. század fordulóján. In. *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bolók János emlékére*. Szerk. Horváth László – Laczkó Krisztina – Mayer Gyula – Takács László, Bp., 2004. 385–391.

fenntartásokkal a nemesség mellett az ország a jog kérdéseiben legképzettebb előkelői – a felsőbb klérus tagjai – is Gergely megbízatásához és működéséhez.

A Képes Krónika egy igen rövid, ámde annál nagyobb jelentőségű, mintegy elejtett megjegyzése szerint az ellentábor világi és egyházi vezetői, köztük magával a kalocsai érsekkel főképp azért zárkóztak el határozottan Károly személyétől, illetve királysága elismerésétől, és azért döntöttek Vencel megválasztása mellett, mert ha, mint a krónika fogalmaz: „*az egyház adta királyt fogadják el, az ország szabad állapotú lakosai elveszítik szabadságukat*”.³⁰ A lényegében egy emberként Vencel pártjára állt magyar főpapság természetesen nyilvánvalóan nem általában az egyház, hanem újra nyílt világuralmi célokat követő központja, nem mellesleg a Nápolyi Királyság hűbérura, s ebből következően annak uralkodója, II. Károly és családja iránt tagadhatatlanul elfogult, ugyanakkor a magyar klérus politikai súlyára, véleményére és érdekeire jóformán mit sem adó római Szentszék várható állásfoglalását, tehát – kimondatlanul, de egészen egyértelmű módon – a Magyarország belső ügyeibe való, álláspontjuk szerint illetéktelen beavatkozását ellenezte. VIII. Bonifác pápa (ur.: 1294–1303), mint alább látni fogjuk, a legnagyobb eréllyel lép fel a kérdésben, teljességgel igazolta a magyar püspöki kar aggodalmait, mikor is a *Curia* előbb, 1301 októberében, egyébként megalapozatlan, magyar földön századok óta – magas rangú egyháziak által is – vitatott hűbérúri jogaira hivatkozott a trónöröklés ügyében, majd, 1303. május 31-én, igaz már konkrétan nem hangoztatva, e vindikált jogokkal élve Károlynak ítélte a koronát.³¹

Noha forrásainkban nem találjuk semmifajta nyomát, feltételezhető, hogy az ország világi és egyházi elitje, csakúgy mint a nemesség szélesebb tömegei Károly királlyá avatását illetően – megalapozottan vagy épp téves értesülés nyomán, különösebb ok nélkül – esetleg azt is kifogásolták, hogy ellentétben az elődei által legalább száz éve, II. András 1205. évi felkenése óta következetesen betartott hagyományos gyakorlattal, sebtében lebonyolított koronázásakor nem a szokások szerint (az elvárt tartalommal?) tett ünnepélyes esküt, valamint, s ez utóbbi

30 Chronicon pictum. In. CFH I. 659.

31 Rácz György: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387). In. *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk. Zombori István, Bp., 1996. 55–81. (továbbiakban Rácz, 1996.), itt: 56. VIII. Bonifác pápa életéhez és pontifikátusához: Boase, Thomas S[herrer] R[oss]: *Boniface VIII*. London, 1933.; Sibilialia, Salvatore: *Bonifacio VIII 1294–1303*. Roma, 1949.; Bagliani, Augustino Paravicini: *Boniface VIII. Un pape hérétique?* Paris, 2003.

látszik valószínűbbnek; nem bocsátott ki a törvények és természetesen a nemesi jogok maradéktalan tiszteletét, védelmét garantálni hivatott uralkodói hitlevelet (lat. *diploma inaugurale*). Ezen – ekkorra masszívan meggyökeresedett – jogintézményeket, illetve jogi aktusokat, mint épp az előd III. András koronázása kapcsán tudható, rendkívül fontosnak és szigorúan követendőnek tartotta nem csupán az ország egész nemessége, de a mind nagyobb kormányzati szerepet és befolyást igénylő egyház is, s bár, hasonlóan a koronázás ismert hármasság érvényességi követelményéhez, írott törvényi szabályozás minden bizonnyal nem rögzítette, azokat szintén a jog szerinti szabályos uralkodóavató szigorúan veendő előfeltételeinek, illetve elengedhetetlen velejáróinak tekintették.³²

A koronázással kapcsolatos nyilvánvaló „formai” problémákon túl egyéb hasonlóan súlyos alkotmányossági aggályok is felmerültek Károly uralomra lépése kapcsán. A III. András halálával megürült trón betöltésének kérdését a magyar társadalom vezető hatalmi csoportjai, a világi és egyházi előkelők a nápolyi Anjouk által egy évtizede kitartóan és makacsul hangoztatott örökösödési jogokkal szemben, de nem feltétlenül azok teljes körű kizárásával és rovására, egy archaikus, az államalapítás előtti régmúlt törzsi–nemzetségi ködös hagyományaiból táplálkozó és demokratikusnak tetsző, elviekben az ország közakarátának megnyilvánulását érvényesíteni hivatott intézménnyel, országgyűlési választás útján kívánta eldönteni.³³ Sejtteni, sőt, tudni lehetett viszont, hogy e megoldás, az országos gyűlés általi királyválasztás nem Károly törekvéseinek kedvez majd, azon minden valószínűség szerint az Árpádokkal nőágon ugyancsak rokonságban lévő cseh királyi ház, II. Vencel (ur.: 1278–1305) és gyermekkorú fia, a hasonló nevű trónörökös hívei kerülnek többségbe. Bizonyosan a cseh alternatíva, konkrétan – a Károllyal csaknem egyidős – ifjabbik Vencel esélyeit növelte, hogy 1298-ban III. András neki jegyezte el egyetlen gyermekét, az Árpád-dinasztia utolsó szülöttét, Erzsébet hercegnőt, akit a magyar bárók körében sokan voltak hajlamosak a király örökösének, illetve a trónjog leendő férjére való lehetséges átszármaztatójának tekinteni.³⁴ Az országgyűlést vélhetően április végére, május ele-

32 Hóman, 1936. 42. A III. András által tett koronázási esküre: Máthé Tünde: III. András királyavató szertartásáról a Stájeri Rimes Krónika alapján. In: *Tűzsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Szerk. Pozsgai Péter, Bp., 1999. 129–134.

33 Hóman, 1936. 41–42. A magyar nemesség és egyház szabad királyválasztásra vonatkozó jogigényéről és annak ideológiájáról 1301 tavaszán: Bartoniek Emma: A magyar királyválasztási jog a középkorban. = *Századok*, 1936. 70. évf. 9–10. sz. 359–406., itt jelesül: 369–375.

34 Pór, 1888/a. 477.; Fraknoi, 1921. 22–23.

jére hívták össze, Gergely „érsek” és Károly e – bizonyos már Zágrábból történt elindulásuk után kapott – hírre határozta el magát a haladéktalan cselekvésre, az azonnali és mindenképp megtartandó koronázásra.

Akciójuk a Budán összeült országgyűlésen nagy felháborodást váltott ki, s az önkényes, jóformán titokban végrehajtott és – túlzás nélkül – valóban puccsszerűnek minősíthető koronázás, valamint a dühös közhangulat azon kisebbség közül is sokakat elbizonytalanított, vagy éppen szembefordított velük, akik korábban rokonszenveztek személyével.³⁵ Meg kell jegyezzük ugyanakkor, az ilyen hirtelen, gyors, a riválisokat és az azokat támogató ellentábort kész helyzet elé állító koronázás korántsem lehetett különösebben meglepő jelenség a kortársak számára, lévén Károly elődét, III. Andrást hasonló körülmények között, 19 nappal IV. László halála után avatták királlyá.³⁶ A megjelent főurak, nemesek, prelátusok és alacsonyabb rangú egyháziak rövid tárgyalás után – Károly koronázását jogszerűtlennek és érvénytelennek jelentve ki – a cseh király fiát, Vencel herceget választották meg királyukká. Egyszersmind főszószólójuk, János kalocsai érsek és más egyháznagyok, így András egri, Imre váradi, Háb váci, Antal csanádi, Miklós boszniai és Jakab címzetes szepesi püspök, valamint Rátót nembeli Domonkos tárnokmester és Miklós fia Demeter zólyomi ispán vezetésével követséget menesztettek Prágába, hogy az Vencelt az ország trónjára ünnepélyesen meghívja és Magyarországra kísérje.³⁷ Egyes előkelők feltehetően már jóval korábban kapcsolatba léptek a cseh udvarral, s II. Vencel királynak rövidesen – tekintélyes anyagi ellenszolgáltatás és értékes hatalmi pozíciók, ország-

35 Hóman, 1936. 43.; Zsoldos, 2009. 413.

36 Chronicon pictum. In. CFH I. 658.; Kádár Tamás: Az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András király megkoronázásának időpontjához. = *Levéltári Közlemények*, 2013. 84. évf. 3–25.

37 Chronicon pictum. In. CFH I. 659.; Petri Zittaviensis abbat. Chronicon Aulae Regiae. In. *Fontes rerum Bohemicarum*. IV. (Prameny dějin českých.) K vydání upravenil Josef Emler. V Praze, 1884. (továbbiakban FRB IV.) 83.; Anonymi Chronicon Austriacum. In. CFH I. 517.; Fraknói Vilmos: Wenczel király megválasztása 1301-ben. = *Századok*, 1914. 48. évf. 2. sz. 81–88. (továbbiakban Fraknói, 1914.) A Képes Krónika és családja téves értesülésének cáfolatára, miszerint a magyar bárók és főpapok II. Vencel királyt, nem pedig fiát, az ifjabb Vencelt választották és hívták meg a magyar trónra, az azonban maga helyett – sikerrel – az ifjanc trónörököszt ajánlotta a küldöttség figyelmébe, kutatásunk már száz éve meggyőzően cáfolta. Ld. Fraknói Vilmos: A királyi trónöröklés rendje az Árpádok korában. = *Katholikus Szemle*, 1913. 27. évf. 1. sz. 23–24.; Mályusz Elemér: Krónika-problémák. = *Századok*, 1966. 100. évf. 4–5. sz. 713–762. (továbbiakban Mályusz, 1966.), e helyt: 735.; Kristó Gyula: *História és kortörténet a Képes Krónikában*. Bp., 1977. 87–88.

nagyi tisztségek, valamint birtokadományok odaígérése fejében – sikerült Károly legtekintélyesebb arisztokrata párthíveit, a Kőszegi fivéreket is annak táborából fia oldalára átcsábítania. A néhai Henrik bán fiainak, Henriknek és kiváltképp Jánosnak igen jelentős szerepe lehetett az ifjabb Vencel megválasztásában, az előbbi tagja is volt a herceget Magyarországra hívó követségnek, János pedig – alkalmasint a nyár első felében – több alkalommal is személyesen tárgyalt a cseh uralkodóval a trónörökös királyságba segítéséről.³⁸ Ezzel, az ország egyik leghatalmasabb, a Dunántúl és Szlavónia jó részét biztosan uralma alatt tartó bárói családjának átállásával I. Károly egyébként is rendkívül labilis helyzete végképp megrendült, számottevő erőt felmutatni és érdekében alkalmazni is kész támogatókkal immáron ugyanis csak az ország távol eső, déli–délnyugati vidékein rendelkezett, amely területek a rövidesen kirobbant fegyveres konfliktusban lényegében mellékhadszíntérnek számítottak.

Kőszegi János és Henrik – esetükben mellesleg egyáltalán nem meglepő, újabb – pártváltásáról Károly és megmaradt hívei a jelek szerint ugyanakkor nem szereztek tudomást, és a koronázást követő hetekben–hónapokban Esztergom környékén maradtak. Az illusztris küldöttség valószínűleg augusztus első hetében érkezett cseh földre, ahol, vélhetően Prágában, sikerült gyorsan megegyezniük a – felkínált koronát elfogadó – trónörökössel, illetve a döntést ténylegesen meghozó Vencel királlyal, aki azután, a hónap közepe körül egy nagyobb sereg élén a Morvaország délkeleti határán fekvő Hodonínig (német nevén: Göding, ma Cseho.) elkísérte fiát és a magyar urakat.³⁹ Már az ország területén járhatott az ifjabb Vencellel Székesfehérvárra igyekvő főpapi–bárói delegáció és az atyja által biztosítékul a mellé adott, minden bizonnyal igen számottevő cseh csoportosítás, amikor János, bizonyítandó – busás összegért – megvásárolt lojalitását, Esztergomba küldte csapatait, akik könnyedén elfoglalták várost, valamint a várat és elűzték a még ott-tartózkodó, alighanem

38 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1043., b. hasáb, 1045., b. hasáb; Révész, 1891. 236.

39 1301. júl. 30-án János érsek és prelátagársai még Nagyszombaton tartózkodtak. Ld. MNL OL DL 1618., kiadása: AOkm. I. 14. II. Vencel király az aug. 12. utáni napokban adhatta át fiát Hodonín városkában a magyar küldöttségnek, e napon ugyanis állítólag a közeli Kochinban – közjogi abszurdumként, nyilván fia nevében – egy magyarországi birtokkal megadományozta Rátót nembeli Kokast. Az oklevél csak Katona kiadásából ismert, így komoly kételyek merülnek fel hiteleségét illetően: Katona, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*. I. Budae, 1788. 10–11., regesztája: AO I. 67. sz.

meglepett Anjou-pártiakat.⁴⁰ Károly megfogyatkozott számú híveivel sietve – nyilván a szintén ellenséges Budát elkerülve – a déli határvidékre vonult vissza, míg Gergely északra, talán már ekkor az egri egyházmegyébe húzódott. Október 6-án az abaúji Boldvakó (vagy ismertebb nevén Boldogkő) faluban a nemrég megüresedett szepesi prépostság ügyeiben intézkedett, s aligha lehet véletlen, hogy ezen egyébként jelentéktelen településre épp ekkor, a Károly számára egyik legválságosabb időszakban látogatott el.⁴¹ Igen valószínűnek látszik ugyanis, hogy annak – a Hernád völgye felett emelkedő – várában az északkeleti országrész urával, Aba nembeli Omodé nádorral is találkozott, hogy a nagytekintélyű bárót az Anjou-házbeli király hívéül megnyerje, avagy éppen az iránti új keletű elkötelezettségében, lojalitásában megerősítse, s egyszersmind minél aktívabb, illetve hathatósabb támogatására buzdítsa.⁴²

E helyt kell kitérnünk Károly – Ugrin melletti másik legfőbb és legmegbízhatóbb – támogatója, Omodé 1301. január utáni pártállásának kérdésére. Véleményünk szerint korántsem bizonyos ugyanis, hogy a többszörös nádor kezdettől, már az év első hónapjaitól az Anjou trónigénylő főúri táborához tartozott, épp ellenkezőleg, több forrásadat is úgy tájékoztat, illetve arra látszik utalni, hogy az abaúji–zempléni nagyúr ekkoriban az erősödő cseh orientációt, Vencel herceg személyét preferálta. Legfontosabb hazai kútfőnk, az egyébként nem egykorú, az események után bő fél évszázaddal később készült Képes Krónika vonatkozó fejezete arról tudósít, hogy András király halála után a hamarost két politikai táborra szakadt ország hatalmasai közül Csák nemzetségbeli Máté és Ugrin, valamint – az Aba nemzetségbeli – Omodé állt Károly pártjára.⁴³ Ugrin, mint láthattuk, kétségkívül az Anjou táborát erősítette, sőt, mindvégig ő volt Károly legállhatatosabb és legkitartóbb támasza, Máté nádor esetében azonban szintén csaknem bizonyosnak tartható, hogy 1301 közepén, talán már jóval július előtt, Vencel párthívei közé állt, s tevékenyen részt is vállalt annak mielőbbi trónra juttatásában.⁴⁴

40 Pór Antal: Az Anjouk kora. In: *A magyar nemzet története*. III. [Az Anjou ház és örökösei (1301–1439).] Bp., 1895. (továbbiakban Pór, 1895.) 9.; Révész, 1891. 237.

41 MNL OL DF 272 734., kiadása: MES II. 496–497., regesztája: AO I. 81. sz.

42 Az erősség 14. század eleji birtokosára: Jakab Zsuzsa: Ki építette Boldogkő várát? = *Castrum*, 2008. 7. sz. 9. A szerző Bicskei abaúji látogatása okának azt tartja, hogy Omodé Károly híve volt, vagy legalábbis a választott érsek annak tudta. Uo. 13.

43 Chronicon pictum. In: CFH I. 659.

44 A Csák nembeli délvidéki nagybirtokos és a király viszonyára ld. Tóth Ildikó: Adalékok a Valkó megyei oklevéladás kezdetéhez. = *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 2001. CXV. 23–31. (továbbiakban Tóth, 2001.) Ugrint Károly 1307.

A magyar krónikaszerkesztménynél némileg korábban, 1330 táján, a cseh királyi udvar környezetében lejegyzett, s így vélhetően pontosabb értesüléseket tartalmazó Zbraslávi Krónika (*Chronicon Aulae Regiae*, német elnevezéssel *Königsaal-er Chronik*) Omodét és Mátét ezzel szemben azon magyar előkelők között említi, akik az ifjabb Vencelt királlyá választották, majd személyesen Csehországba menve rábírták az attól eleinte húzódozó királyt, hogy egyetlen fiát a felkínált magyar trónra elengedje, végül pedig a herceget Budára, majd Székesfehérvárra, koronázására gondosan elkauzolták.⁴⁵ A közlés tényszerűségében az utóbbi főúr tekintetében aligha lehet okunk kételkedni, Vencel-László király ugyanis a trencsényi oligarchának jutott csaknem közismert, páratlanul bőkezű 1302. február 28-i és másnapi adományaiiban a cseh forrás adatával teljesen megegyező értelemben, nagy részletességgel emlékezett meg annak az érdekében kifejtett érdeműs szolgálatairól; Máté az ország nemesei közül elsőként lett híve és a legbuzgóbban ügyködött megválasztásán, személyesen hívta és kísérte az országba, majd Fehérvárott jelenlétében, az ő hathatós támogatásával nyerte el a koronát.⁴⁶ Ha tehát a Képes Krónika szerzője Máté Károly-pártiságát illetően a jelek szerint tévedett, könnyen elképzelhető, hogy a kérdésben Omodé vonatkozásban is valótlan

okt. 13-án egy adománylevelében egyenesen országa leghűségesebb bárójának nevezte, amit aligha tarthatunk üres vagy túlzó frázisnak, így jól mutatja annak megkülönböztetett helyzetét a király bárói elitjén belül. MNL OL DF 285 245. (kiadatlan oklevél), regesztája: AO II. 247. sz.

45 Petri Zittaviensis abbatiss Chronicon Aulae Regiae. In: FRB IV. 83–84. A krónika a világi urak közül még „Balassa” Demeter zólyomi és pozsonyi ispánt, valamint Werner budai patríciust nevezi meg.

46 1302. febr. 28.: „*Hinc est, quod cum nobilis dilectus et fidelis noster Matheus palatinus, filius Petri quondam palatini de genere Chak, grata et accepta ac utilia obsecquia, patri nostro karissimo domini Wenczelao Boemie et Polonie regi prestitit hactenus, et nobis ad presens prestat et prestabit fideliter in futurum. Nos in recompensationem eiusdem fidelitatis obsequii ac specialiter pro eo, quod idem Matheus palatinus dum ad huc essemus in Boemia, primus et principuus inter omnes Regni Ungarie nobiles, suo consilio et auxilio nos promovit et sollicitè procuravit ut eligeremur in Regem Ungarie, nosque suis providis ac fidelibus persuasionibus ad dignitatem Regii culminis primo et principaliter invitavit et in ipsum Regnum Ungarie manu sua et amicorum suorum potencia introduxit. Ubi postquam in Alba ipso Matheo palatino maxime procurante, sacrosanctum et inclitum suscepimus dyadema, et infra eiusdem nostre coronationis sollempnia honorifice et decenter nobis ante alios et pre aliis sua exhibuit servicia et ostendit...*”: MNL OL DL 1631., kiadása: AOkm. I. 26–28.; MNL OL DL 1632., kiadása: AOkm. I. 28.; márc. 1.: MNL OL DL 1633., kiadása: Pór Antal: *Trencsényi Csák Máté (1260–1321)*. Bp., 1888. (Magyar történeti életrajzok 13.) (továbbiakban Pór, 1888/b.) 164–165.

információt tartalmaz, ilyenformán, a cseh kútfő ismeretével megegyező módon, a három, állítólag az Anjou trónigénylőt támogató főúr közül kezdetben, 1301 ősze előtt valójában csupán Csák nembeli Ugrin tartozott párthívei közé.

Maga Károly a nyár végén már szinte bizonyosan újra Szlavóniában volt, szeptember 13-án kelt levelében legalábbis egy Mario Mariglon nevű velencei patrícius így tájékoztatta a nápolyi Anjou-házzal szoros rokoni kapcsolatban lévő II. Jakab aragóniai királyt (ur.: 1291–1327).⁴⁷ A levélből világosan kitűnik, Velencében, ahová nemrégiben érkezett meg Niccolò Boccasini bíboros-legátus, a jól értesült helyi előkelők úgy vélekedtek, a pápa titokban Caroberto uralomra juttatásával bízta meg követét, ugyanakkor felettébb aggasztónak ítélték az ifjú Anjou-sarj helyzetét, és azzal számoltak, a cseh király fia kerekedik felül a trónért vívott küzdelemben. A koronázását követő hónapokban, feltehetően július–augusztus folyamán Károly épp ezért régi délvidéki híve, geszti Benedek személyében követet küldött VIII. Bonifác pápához, hogy szorult helyzetében hatékony támogatását kérje.⁴⁸

A végeredményben tehát hiábavalóan megkoronázott ifjú trónkövetelő legtekintélyesebb főúri párthíve, a már többször említett, elsősorban a Drávántúlon, Valkó, Pozsega és Szerém vármegyékben, illetve Bácsban birtokos, s e vidéken valóságos tartományúri hatalmat gyakorló Csák nemzetségbeli Pós fia Ugrin védelmét és vendégszeretét élvezte huzamosabb ideig, valamint a szintén az Ugrin hatalmi területén, Bács megyében, a Duna déli partján fekvő bélakúti, vagy péterváradai ciszterci monostor falainak védelmében töltötte napjai java részét.⁴⁹ Jóindulatú szállásadója itt valószínűleg azon Vilmos apát volt, aki már egy bő évtizede állt a bélakúti szerzetesközösség élén és 1302 szeptemberében Benedek püspökkel egy, a veszprémi püspökség és a kolostor között régebb óta folyó

47 AA I. 241–242., regesztája: AO I. 69. sz.

48 MNL OL DF 260 317., kiadása: AOkm. I. 80–82.

49 Anonymi Leobensis Chronicon. In. CFH I. 280.; Johannis abbatis Victoriensis Chronicon Carinthiae. In. CFH II. 1354.; Takács Miklós: *A bélakúti/péterváradai ciszterci monostor*. Újvidék, 1989. (továbbiakban Takács, 1989.) 32–33. A király később többször – így 1308. szept.-ben (szept. 1.: MNL OL DL 91 159., kiadása: AOkm. I. 155–156.) és 1314. febr. közepén (febr. 19.: MNL OL DL 40350., kiadása: *Hazai Oklevéltár 1234–1536*. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula, Bp., 1879. 187.) is – felkereste Péterváradot, és talán, hogy megemlékezzen az egykori, ott kibőjtölt nehéz időkről, magát a ciszterciek helyi monostorát is meglátogatta.

tizedperben megegyezett.⁵⁰ Az apátság tudvalevőleg a korabeli Magyarország egyik leggazdagabb kolostora volt és valószínűleg némiképp meg is erősítették az előző század végén, így a király számára viszonylagos jólétet és biztonságot nyújthatott. Megcsappant létszámú kíséretéből feltehetően a Péterváradon töltött időszakban alakult ki Károly első –, igen szerény – udvartartása is.⁵¹

Károly kényszerű szlavóniai és szerémségi tartózkodása, illetve királyi hatalmának ottani gyakorlása, valamint érvényesülése kapcsán mindenképp érdemes egy korábban figyelmen kívül hagyott, ámde igen fontos momentumot megemlíteni. A király ugyanis még ezen, az ország központjaitól tetemes távolságra fekvő délvidéki területeken sem volt kizárólagos úr, szabad mozgását, uralkodói tevékenységét és joghatóságát vélhetően nem kis mértékben korlátozta Albertino Morosini szlavón herceg, aki unokaöccse, III. András halálát követően egy ideig Magyarországon maradt.⁵² A velencei patrícius –, akinek méltóságából következően a

50 1302. szept. 1.: MNL OL DF 200 079., kiadása: CDH IX/7. 731–734.; Hervay, Ferenc [evente]: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma – Bp., 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) 139–140.; Takács, 1989. 33. Neve és a magyarországi ciszterci kolostorok élénk nyugati kapcsolatai alapján nem elképzelhetetlen, hogy Vilmos apát nyugat-európai, talán épp francia származású volt.

51 Takács Miklós: Pétervárad. (Szócikk.) In. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula, Bp., 1994. (továbbiakban KMTL) 545. A bélakúti Szűz Mária-apátság feltehetően nem csupán fekvése, vélelmezhető bizonyos fokú erősített volta és közismert gazdagsága miatt lett Károly kényszerű lakóhelye, elképzelhető ugyanis, hogy a monostor – közvetve, egy tisztségéről leköszönt, volt vezetője révén – már évtizedekkel korábban kapcsolatba került a nápolyi királyi családdal. 1277 őszén János egykori bélakúti apát utazott IV. László követeként Apuliába, I. Károly „szicíliai” királyhoz. Ld. MDEA I. 53., 98. (utóbbi hibás keletközléssel); Takács, 1989. 32–33.

52 Albertino herceg hatalmi pozícióját és a Szentszéknél is elismert tekintélyét jól mutatja, hogy amikor VIII. Bonifác pápa 1301 májusában – nyílt titokként Károly Róbert érdekében – Magyarországra küldte követét, Niccolò Boccasini ostiai és velletri bíboros-püspököt, és utasította legátusát, hogy az egyházi és világi előkelők iránt illő tisztelettel viseltessék, Szlavónia herceget külön is megnevezte. Ld. CDH VI/2. 311., regesztája: AO I. 42. sz. Boccasini bíboros messzemenően eszerint járt is el *legatioja* idején és Budán – számos magyar püspökkel – tartott zsinata alkalmával, 1301. nov. 14-én Albertino kérésére átírta annak János kalocsai érsek és főpaptársai 1298. júl. 29-i, honosításáról szóló és III. András 1299. aug. 1-jén kelt, Szlavónia hercegsége és a pozsegi ispánság részére történő adományozásáról, valamint a király trónörökösévé való kijelöléséről rendelkező, nem mellesleg vitatott hitelességű *privilegiumait*. Ld. CDH VIII/7. 25., regesztája: AO I. 114. sz. Ezzel, bár nyilván egyáltalán nem volt ilyen szándékuk – szigorúan jogi értelemben és közvetett módon – a legátus és a klérus vele ülésező tagjai Szlavónia és Pozsega vármegye feletti hatalmán túl mintegy elismerték a herceg trónörökösi jogait is.

király életének utolsó hónapjaiban eleve fő feladata volt, hogy egyrésztől sakkban tartsa, vagy ha lehet, kerítse kézre a merész nápolyi trónkövetelőt, másrészt pedig annak helyi támogatói esetleges mozgolódását semlegesítse, elfojtsa –, a jelek szerint továbbra is Szlavónia hercegének tekintette magát, nem kívánta elismerni Károly királyságát, ugyanakkor Pozsega csaknem egésze, valamint talán Körös és Orbász azzal határos területei felett állandó ellenőrzést gyakorolt. Az ifjú király pozíciói ennek ellenére egy korábbi szerencsés fordulatnak köszönhetően egészen ígéretesek voltak a vidéken, lévén, amikor koronázására igyekezvén a Száva folyóhoz ért, Dorozsma nembeli Garai Pál, az erősség várnagya táborába sietett és kezére adta Albertino herceg székhelyét, Pozsega várát. Az eseményről megemlékező, Pál részére kiadott adománylevél szövege sajátos módon, feltehetően nagyon is tudatosan igen pontatlanul, ha tetszik, hamisan, úgy fogalmaz, hogy Károly csak „felettből kedvelt rokona”, III. András halálát követően érkezett meg a Magyar Királyságba, majd az ország szívébe vezető útja során, a Száva mentén találkozott az eléje jött várnaggal. Noha az teljesen kétségtelen, hogy az Anjou herceg már 1300 késő nyara óta magyar államterületen tartózkodott, és ilyenképpen az említett események időrendje kérdésesnek látszik, a fenti narratíva ellenére is nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy Pál csak András elhunytá után, azon hetekben, amikor Károly már úton volt tervezett koronázására, Székesfehérvár felé, juttatta azt Pozsega várának birtokába.

Károly és megfoghatkozott pártja nagy szerencséjére a magyarországi eseményekről jól informált Szentszék – nyilván főként a nápolyi uralkodócsalád aggódó sürgetésére – 1301 kora tavaszától mind több figyelmet szentelt a magyar trón problémájának, olyannyira, hogy az év közepe táján a pápai udvarban a kérdés, az ifjú pretendens helyzete igen csak sűrűn és kiemelten tárgyalt üggyé lett. Bár VIII. Bonifác pápa 1301 előtt nyíltan sosem támogatta az Anjouk magyarországi trónigényét és igyekezett semlegesnek mutatkozni, sőt, mindenesetre néhány bíborosa szerint Károly spalato-i partraszállását és III. András elleni hatalomátvételi kísérletét súlyos hibának tartotta, valamint nemtetszésének is hangot adott, titokban kétségkívül rokonszenvezett a merész ifjúval és törekvéseivel.⁵³ Ennek megfelelően, a *Curia* – hivatalosan – még augusztus–szeptember folyamán is semleges állásponton volt és legalábbis nyilvánosan

53 Fraknói, 1921. 24–25.; Mályusz, 1966. 736.; Kosztolnyik Zoltán: III. András és a pápai udvar. = *Századok*, 1992. 126. évf. 5–6. sz. 652.; Homonnai Sarolta: III. András hatalmának stabilitása és politikai szándékai Bonzano Péter jelentéseinek tükrében. = *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 2003. CXVII. 70–71.

nem kötelezte el magát semmilyen tekintetben, de mikor a pápa május 13-án végül Niccolò Boccasini di Tarvisio ostiai és velletri püspök-bíboros (1300–1303, magyarosan Boccasini Miklós) személyében teljes körű felhatalmazással Magyarországra – és a Lengyel Királyságba – legátust küldött, már rendkívül kevesen lehettek, akiknek bármiféle kétségeik voltak a Szentszék szimpátiáját és várható állásfoglalását illetően.⁵⁴

Boccasini Miklós legátus csak szeptember vége táján – Ausztria felől, meglehetősen lassan és döntő fontosságú eseményeket lekésve – érkezett az országba, így már csak tájékoztathatta a pápát arról, amit megakadályozni nem volt módja; jelesül, hogy a magyar prelátusok és világi elit túlnyomó többsége a cseh Vencel herceget augusztus 27-én Székesfehérvárott királlyá koronázta.⁵⁵ A híren állítólag rendkívül felháborodott Bonifác pápa október 17-én írt – határozott rosszallását és megütközését kifejezve – II. Vencel cseh királynak, s felszólította, a szentszéki követnek – aki, mint levelében megerősítette, felhatalmazásából teljes körű legátusi jogosítvánnyal jár el, mindenben, maradéktalanul engedelmessédjék. Másik, ugyane napon kelt bullájában megbízta legátusát, hogy a cseh trónörököszt „jogellenesen” magyar királlyá avatott kalocsai érseket,

54 Anonymi Continuatio Annalium Vindobonensium. In. CFH I. 791.; CDH VI/2. 308–311., regesztája: AO I. 40. sz. Niccolò Boccasini di Tarvisio (1240–1304) bíboros magyarországi legátusi működésére: Pór Antal: Miklós ostiai püspök követsége Magyarországon. 1301–1302. = *Uj Magyar Sion*, 1885. 16. évf. 5., 6. sz. 321–337., 401–413. (továbbiakban Pór, 1885.)

55 Petri Zittaviensis abbatis Chronicon Aulae Regiae. In. FRB IV. 84.; Anonymi Chronicon Austriacum. In. CFH I. 517.; Chronicon pictum. In. CFH I. 660.; Francisci canonici Pragensis Chronica Pragensis. In. FRB IV. 365. A bíboros kevéssel szept. 13. előtt érkezett Velencébe, ahonnét észak felé, a Habsburg-tartományokon keresztül folytatta az útját Magyarországra. Ld. AA I. 241–242., regesztája: AO I. 69. sz. Életútjához: Funke, Paul: *Papst Benedikt XI. Eine Biographie*. Münster-in-Westfalen, 1891.; Ferrero, Angelo M.: *Benedetto XI papa domenicano (1240–1304)*. Roma, 1934.; *Benedetto XI. Papa domenicano (1240–1304)*. A cura di Alberto Viganò. Firenze, 2006. (La frontiere dell' anima 9.) Boccasini említett jelentése nem maradt fenn, csupán VIII. Bonifác 1301. okt. 17-i bulláiból következtethetünk tartalmára: CDH VI/2. 316–318., regesztája: AO I. 88. sz.; CDH VI/2. 313–316., regesztája: AO I. 89. sz.; Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római szent-székkal*. I. Bp., 1901. (továbbiakban Fraknói, 1901.) 110. Csaknem érthetetlen Kiss Gergely Boccasini Magyarországra jöttének időpontjára vonatkozó közlése; a történész ugyanis úgy fogalmazott, a legátus „csaknem hat hónappal megérkezése után” hívta össze a zsinatot 1301. okt. 25-re. Ld. Kiss Gergely: A pápai legátusok és a magyar egyházjog az Anjou-kor elején (1298–1311). In. *Pécsi történeti katedra*. Szerk. Csabai Zoltán – Dévényi Anna – Fischer Ferenc – Hahner Péter – Kiss Gergely – Vonyó József, Pécs, 2008. 272. A nyilvánvaló képtelenség feltehetően azzal magyarázható, Kiss valójában nem hat hónapra, hanem hat hétre gondolt, ami nagyjából egyezik a mi datálásunkkal.

a cseh uralkodót, valamint annak fiát négy hónapon belül Rómába, színe elé idézze meg.⁵⁶ A két okirat szövegéből, pontosabban az utasítások indoklásából; miszerint Károlyt – cseh riválisa előtt – a választott esztergomi érsek és *administrator* már megkoronázta, illetve, hogy mivel Szent István egykor királyi diadémáját Szent Péter utódaitól nyerte el, majd országát felajánlotta az Anyaszentegyháznak, ezért annak sorsáról, jövőjéről egyedül csak a Szentszék dönthet és rendelkezhet; már világosan kitűnik, a pápaság legkésőbb ekkorra, október közepére, már nyíltan is az Anjou trónigénylő pártjára állt.

Az európai középhatalmi diplomáciai játszmák tehát – rokonai, a nápolyi királyi ház tevékenységének köszönhetően – lassacskán, de biztosan Károly javára dőltek el, mindebből azonban a napfényes hazájától távolba szakadt tizenéves uralkodójelölt alkalmasint még mit sem érzékelt. A magyarországi belpolitikai helyzet alakulására az ügyének nyílt támogatását mindjobban felvállaló és a helyi viszonyok jobb megismerése révén egyre magabiztosabbá és ügyesebbé váló Miklós legátus sem tudott sokáig komolyabb, érdemi befolyást gyakorolni, minden ez irányú igyekezete ellenére sem.⁵⁷

Nagyjából a szentszéki követ hazánkba érkezése körüli időben, valószínűleg október eleje táján, legbefolyásosabb főpapi és bárói híveik indítványára, a két trónrivális, Károly, illetve Vencel-László királyok között megbízottaik révén valamilyes tapogatózó tárgyalások kezdődtek a megegyezés érdekében. A kapcsolatfelvétel és a megbeszélések részletei, sajnos, teljesen ismeretlenek, az is lehetséges, hogy valójában mindössze kósza híresztelés volt az egész. Csupán egyetlen forrásunk említése révén, VIII. Bonifác pápa Boccasini legátushoz – valószínűleg 1301. november 8. körül – írt válaszleveléből tudunk egyáltalán ugyanis a kezdeményezésről, mégis kétségtelennek látszik, mind a két fél saját magát tekintette az ország egyedüli és főként legitim uralkodójának, és a mielőbbi visszalépést, illetve a koronáról való lemondást az ellenlábásától várta.⁵⁸ Ilyenfórmán – már amennyiben ténylegesen elkezdődtek – az alkalmasint jórészt az egyház vezetői által szorgalmazott tárgyalások hamar elakadtak és vélhetően október második felében véget is értek.

56 CDH VI/2. 313–316., regesztája: AO I. 89. sz.

57 Pór, 1885. 337.; Fraknói, 1901. 110.

58 *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I. (1216–1352.) Deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. Romae, 1859. (továbbiakban VMHH I.), itt: 391–392, regesztája: AO I. 96. sz.; Vencel-László rövid életútjára a legrészletesebb feldolgozás: Maráz, Karel: *Václav III. Poslední Přemyslovec na českém trůně*. České Budějovice, 2007. (továbbiakban Maráz, 2007.)

Vencel pártját az ősz folyamán két igen érzékeny és felettébb számottevő személyi veszteség érte; előbb, valószínűleg szeptember első napjaiban a püspöki címet viselő Jakab szepesi prépost halt meg Budán, majd, nem sokkal később, talán a hónap közepe táján János kalocsai érsek is elhunyt ugyanott.⁵⁹

A pápa legátusa – miután két rendkívül fontos egyházi székhely, Győr és Esztergom érintésével – valószínűleg október hónap elején Budára érkezett, feltehetően már onnét október 25-re az ország főpapjait a tartózkodási helyeül választott Duna-parti városba zsinatra hívta össze.⁶⁰ Vencel világi hívei, élükön a bárókkal, mint arról maga tájékoztatta levelében a pápát, illő tisztelettel fogadták Boccasini bíborost, de az első adandó alkalommal világosan tudtára hozták, elutasítják a nápolyi jelölt királyságát, az ország törvényes uralkodójának a cseh király fiát tekintik és semmi esetre sem kívánnak elállni annak támogatásától, így a követ számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy elsősorban az elvileg könnyebbnek ígérkező terepen, a – Károly személyétől mint láttuk szintén határozottan idegenkedő – prelátusok megnyerésével kell próbálkoznia.⁶¹ A magyar püspöki kar tagjai – a kissé korai időpont dacára – kevés kivételtől eltekintve nagy számban jelentek meg az egyházvezetői gyűlésen, amely bár a püspök-bíboros elnökletével hosszasan, talán három-négy hétig is ülésezett, lényegében semmi komolyabb politikai eredményt nem

59 Chronicon pictum. In. CFH I. 500. Szept. 20-án a szepesi káptalan tagjai már megválasztották elhunyt prépostjuk utódát: MES II. 494–496., regesztája: AO I. 72. sz. János érsek elhunytáról nov. 8-án a pápa már tudott legátusa leveléből: VMHH I. 390–391., regesztája: AO I. 130. sz. János érsek pályájához: Udvardy József: *A kalocsai érsekek életrajza 1000–1526*. Köln, 1991. (Dissertationes Hungaricae ex historica Ecclesiae XI.) A szerző a metropolita halálát okt.-re teszi: uo. 172. Engel P. (Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I. Bp., 1996. [História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.] [továbbiakban Engel, 1996.] 64.) és a rá hivatkozó Zsoldos A. (Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp., 2011. [História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.] [továbbiakban Zsoldos, 2011.] 85.) adatközlésével ellentétben Vencel király 1301. szept. 26-án kiadott oklevele nem az ő javára, hanem mint a kiadásokban világosan szerepel, Jan Muskata krakkói püspök részére kelt (Id. *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej ś. Wacława*. [Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.] Cześć I. Wydał i przypisami objaśnił Piekosiński, Franciszek. Kraków, 1879. [továbbiakban KDKK] 140–141.).

60 VMHH I. 391., regesztája: AO I. 96. sz.; Pór, 1895. 12.

61 VMHH I. 390–391., regesztája: AO I. 103. sz.; Fraknói, 1901. 110.; Horváth, 1871. 149.; Skorka, Renáta: With a Little Help from the Cousins – Charles I and the Habsburg Dukes of Austria during the Interregnum. = *Hungarian Historical Review*, 2013. Vol. 2. 243–260. (továbbiakban Skorka, 2013.), itt: 247.

hozott.⁶² Ebben minden bizonnyal a zsinat helyszínének is jelentősebb szerepe lehetett, Buda ugyanis minden valószínűség szerint kezdettől, 1301 kora tavaszától, de legkésőbb annak királlyá választása óta szilárdan Vencel pártján állt, és – nyilván épp ezért – maga a félgyermek uralkodó is itt rendezte be állandó székhelyét.⁶³ A bíboros, már amennyire az forrásaink információmorzsáiból kikövetkeztethető, legalábbis látszólag, talán mert idejében felismerte, hogy az a melletti nyílt fellépés az adott politikai helyzetben sokkal inkább árt, mint használ Károly ügyének, semleges álláspontra helyezkedett a két trónkövetelő vitájában.⁶⁴ Ez az igen diplomatikus és körültekintő, valamiféle kompromisszumos megoldásban gondolkodó követi ténykedés természetesen nem elégíthette ki a szembenálló feleket, ráadásul a jelek szerint az a legátusánál jóval türelmetlenebb pápának még kevésbé volt ínyére, aki túlon túl engedékenynek ítélte a követ fellépését. Egy kortárs osztrák forrásunk szerint Boccasini – minden bizonnyal annak világi párthívei miatt – nem is érezte magát teljes biztonságban Vencel székhelyén, ilyenképpen legkésőbb november derekára szerfelett kellemetlen, majdhogynem lépéskényszert jelentő helyzetbe került.⁶⁵

A szentszéki legátus végül december eleje táján elhagyta Budát és csaknem valamennyi, a zsinaton részt vett püspök kíséretében Pozsonyba ment.⁶⁶ Abban, hogy Budáról távoztakor az ország középső, illetve nyugati részének jóval tekintélyesebb egyházfői székvárosai; így például Esztergom, Kalocsa, Veszprém vagy Győr mellőzésével épp Pozsonyt választotta új tartózkodási helyéül, bizonyára a nemzetközi diplomácia szempontjai is szerepet játszottak. Pozsony, tudvalevőleg, s mint azt ottjárta alkalmával maga a legátus is tapasztalhatta, a Német–római Biroda-

62 A legátus budai tartózkodására és néhány, a zsinaton történt intézkedésére: okt. 31.: AOkm. I. 15–16., regesztája: AO I. 98. sz.; nov. 18.: RDES I. 51–52., regesztája: AO I. 119. sz.

63 Vencel herceg 1301. aug. közepi rendkívül szíves és szolgálatkész, teljes politikai elköteleződésről tanúskodó budai fogadtatásához: Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1905., j. hasáb

64 Pór, 1885. 335–336.; Fraknói, 1901. 110.

65 Nicolai Vischelii fratris de Santa Cruce Chronicon Austriacum. In. CFH II. 1707.; Salamon Ferencz: *Budapest története*. II. Bp., 1885. (továbbiakban Salamon, 1885.) 280.

66 A legátus kancellárja és ügyhallgatója, Altegradus de Lendenaria jan. 24-én már a pécsi és a váradi püspök, valamint a kalocsai prépost közreműködésével hozott ítéletet Pozsonyban (MNL OL DF 207 117., kiadása: AOkm. I. 21–22.), és ugyane napon Antal csanádi és János nyitrai püspök is a határ menti városban tartózkodott (MNL OL DF 264 132., kiadása: MES II. 502.).

lom közvetlen szomszédságában feküdt, és a város, miként már arról szó esett, Pozsony vármegyével egyetemben – Ágnes királyné, III. András özvegye hitbéreként közel egy esztendeje – a Habsburgok, I. Albert király, illetve fiai kezén volt.⁶⁷ Egyfelől a német uralkodó és VIII. Bonifác pápa korábban igen feszült kapcsolata 1301 folyamán lassan normalizálódott, másrészt a nápolyi Anjou-dinasztia és a Habsburg-ház szövetségben állt egymással, I. Albert pedig Károly anyai nagybátyja volt, így Boccasini feltehetően arra számított, Pozsonyban, az Ausztriában, illetve a közeli Bécsben gyakran időző német király, valamint fiai védelmét és jó esetben támogatását is élvezve, számottevő eredményre juthat a pápa által preferált trónkövetelő érdekében. Az év legutolsó napjaiban már bizonyosan a határvárosban volt és ott rendezkedett be huzamosabb tartózkodásra.⁶⁸ Feltehetően tavasszal, valamikor május közepe előtt, immár Pozsonyban, újabb zsinatot tartott, de csakúgy, mint a budai gyűlésen, azon túl, hogy számos, régóta tartó peres eljárást és egyházkormányzati vitát lezárt, az országos politika ügyeiben itt sem tudott semmi komoly, kézzelfogható előrelépést elérni.⁶⁹

Károly uralkodása kezdeti, rendkívül válságos időszakának az 1301 augusztusát követő nagyjából fél év volt a mélypontja. Reménytelennek látszó, erősen beszorított politikai és stratégiai helyzetén túl a fiatal királynak az év őszére már az is felettébb komoly problémát jelentett, hogy – az egyébként híresen jó mezőgazdaságú országban – az ekkorra feltehetően már valóban maroknyira zsugorodott kísérete és csapatai számára a megfelelő élelmezést biztosítsa és emiatt nagyapja, a nápolyi király segítségét kellett kérnie. II. Károly 1301. december 8-án habozás nélkül intézkedett az ügyben, egyfelől unokája és nélkülöző hívei számára, annak Szlavóniába visszatérő követével, adriai Péter domonkos szerzetessel 600 mérő búzát és 400 mérő árpát küldött, másrészt, hogy azt egyszersmind pénzügyileg is megsegítse, utasította Provence tartomány udvarmesterét, hogy a grófságban adót szedjen be Károly hadereje részére.⁷⁰

67 Anonymi Chronicon Austriacum. In. CFH I. 517.; Johannis abbatis Victoriensis Chronicon Carinthiae. In. CFH II. 1354.

68 1301. dec. 30.: MNL OL DF 272 113., kiadása: BTOE I. 353–354.

69 1302. máj. 21.: AO I. 220–221. sz.; máj. 22.: AO I. 223. sz.; jún. 3.: AO I. 230. sz.

70 MDEA I. 164., 165., regesztáik: AO I. 127–128. sz. A szóban forgó Péter Domonkos-rendi barát nagy valószínűséggel azonos azzal a dominikánus kassai perjellel, akit 1300. ápr. 26-án kelt levele szerint II. Károly nápolyi király magyarországi híveihez küldött, hogy unokája közeljövőbeni, oda való elindulásáról, illetve érkezteről értesítse azokat. Ld. MDEA I. 144. Károly egyébként már 1301 kora tavaszától szoros összeköttetésben állt nagyatyja nápolyi udvarával. Több követet is küldött II. Károlyhoz, köztük

Érdekes módon, épp egy nappal később, 9-én kelt Rómában Ganfrid apát és főesperes már idézett levele, amely szintén Károly roppant nehéz helyzetéről tanúskodik. A klerikus többek között arról tájékoztatta II. Jakabot, Aragónia királyát, hogy Károly riválisával, a cseh király fiával szemben csak az ország kisebbik részét birtokolja és ténylegesen csupán a kunok támogatják.⁷¹ I. Károly és a kunok kapcsolatáról jóformán semmi közelebbit nem tudunk ezen időszakból, ugyanakkor valószínűnek látszik, hogy ekkoriban azok számos Magyarországon élő nemzetségének még csak egy része, elsősorban a Duna–Tisza közének déli, Csák nembeli Ugrin tartományához közelebb eső felén letelepedett csoportjaik csatlakoztak az ifjú uralkodóhoz. Legkésőbb 1304 augusztusára azonban már a kunság igen széles tömegei, talán egésze bizonyosan őt támogatta, az év szeptembere és októbere folyamán ugyanis nagy számban, több ezren vonultak fel és vettek részt – igaz, feltehetően sokkal inkább a várható értékes zsákmány reményében, mintsem a Károly iránti őszinte elkötelezettségtől indítva – a II. Vencel király elleni csehországi hadjáratban.⁷²

Boccasini kardinális mindeközben, talán belenyugodva abba, hogy Vencel világi híveinek, főképp a pártján álló oligarchák merev elzárkózása miatt érdemi előrelépést aligha érhet el a két trónrivális közötti kompromisszum érdekében, figyelmét mindinkább a magyar egyház aktuális ügyeinek rendezésére fordította. Bonifác pápa, aki, mint láttuk, már korábban is elégedetlen volt legátusa fellépésével, illetve teljesítményével, 1302. június 10-én újfent levelet intézett II. Vencelhez, amelyben a magyar trónnal kapcsolatos jogigények felőli döntés végett csakúgy, mint Mária királynét és I. Károlyt, magához kérte Vencelt és fiát.⁷³ A pápai bulla egyúttal – dacára annak, hogy két éve törvényesen megkoronázták Krakkóban – Vencelnek megtiltotta a Lengyelország királya cím használatát, ami az érintett uralkodóban bizonytalanságot felvetette vagy megerősítette a várhatóan nem nekik kedvező Szentszéki megítélés gyanúját. A pápa egyidejűleg Boccasini bíborosnak is írt, utasítván, hogy a cseh királyt és az ifjabb Vencelt hat hónapon belül idéztesse elé, a római *Curiaba*.⁷⁴

olyan tekintélyes báró is megfordult képviselőjében Itáliában, mint Vodicsai Baboníc Radoszlav volt szlavón bán. Ld. MDEA I. 162., regesztája: AO I. 30. sz.

71 AA I. 110–112., regesztája: AO I. 130. sz.

72 Anonymi Continuatio Annalium Zwetlensium III. In. *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum*. IX. Edidit Georgius Henricus Pertz, Hannoverae, 1851. (továbbiakban MGH. SS. IX.) 660.

73 CDH VIII/1. 86–89., regesztája: AO I. 232. sz.

74 VMHH I. 393–394., regesztája: AO I. 233. sz.

Boccasini, vélhetően még Pozsonyból, eleget tett a pápai utasításnak, majd kevéssel azután, július közepe előtt elhagyta az országot és Bécsbe helyezte át székhelyét.⁷⁵ Bő fél évig tartózkodott Bécsben, ahonnét természetesen továbbra is tájékoztatta a Szentszék a magyarországi eseményekről, majd befejezve legátusi küldetését, valamikor 1303. január vége után visszatért a pápai államba.⁷⁶ Távozása érezhető változást nem hozott a magyar trónért folyó belharcok menetében, ugyanakkor egyik utolsó itteni döntésének, már amennyiben – mint az felmerült – a Képes Krónika csaknem közismert vonatkozó, roppant izgalmas tudósítása nem pusztán kitaláció, egészen kivételes politikai következményei lettek. A legátus – megújítva és helyben hagyva Bicskei Gergely választott érsek előző évi rendelkezését – egyes vélemények szerint az 1302. október eleji napokban, leginkább kicsinyes büntetésül Károly Buda alatti kudarcáért, több tanácsstag patríciust kiközösített és *interdictum* fenytéke alá helyezte a város polgárait, amit, mint az események részletes bemutatása során alább látni fogjuk, Buda ezen alaposan feldühödött lakói, Vencel-párti előjárói uszítására, illetve szervezésében állítólag igencsak tragikomikus módon „válaszoltak meg”.⁷⁷

Az 1301. november és 1302. augusztus közötti időszakban Károly és Vencel, illetve pártjaik kapcsolatáról, helyzetéről, illetve politikai és katonai ténykedéséről semmit sem tudunk. Az október eleji puhatolódzó tárgyalások megszakadása után feltehetően mindkét fél az erőgyűjtéssel, a várható fegyveres összecsapásra való felkészüléssel volt elfoglalva, így az inkább a cseh pretendensnek kedvező *status quo* valószínűleg bő háromnegyed évig fennmaradt. A „fegyverszüneti állapot” hónapjait ugyanakkor a jelek szerint az Anjou-párti tábor használta ki jobban, 1302 kora őszén ugyanis Károly kezdeményezett. Alig néhány nappal ellenfele megkoronázásának első évfordulója után, szeptember legelején csapataival váratlanul Buda alatt termett, elfoglalta, megszállta és kirabolta a

75 A püspök-bíboros júl. 18-án már Bécsben volt: CDCr. VIII. 29–30., regesztája: AO I. 250. sz.; Anonymi Chronicon Claustro-neoburgense. In. *Scriptorum rerum Austriacarum veteres ac genuini*. I. Edidit et necessariis notis, observationibus et animadversionibus illustravit Hieronymus Pez, Lipsiae, 1721. (továbbiakban SRA I.) 474. hasáb; Pór, 1885. 406–407.

76 A bíboros jan. 28-án még Bécsben (AO I. 351. sz.), máj. 11-én azonban már Padovában tartózkodott (Fraknói, 1901. 369.: 340. jegyz.).

77 Chronicon pictum. In. CFH I. 660.; MES II. 570–574., regesztája: AO II. 172. sz.; Zolnay László: Amikor a budaiak kiátkozták a pápát. = Világosság, 1961. 2. évf. 5. sz. (továbbiakban Zolnay, 1961.) 37–38. Fraknói V. kétségbe vonta a Képes Krónika szóban forgó, alább részletezett elbeszélésének hitelét. Ld. Fraknói, 1901. 369.: 330. jegyz.

külvárosokat, majd ostromolni kezdte a várat.⁷⁸ Kissé merésznek tűnő terve vélhetően az lehetett, hogy rajtaütésszerűen, egy hirtelen rohammal beveszi Budát és az ott tartózkodó Vencelt rabul ejti, a meglepetés azonban nem sikerült, így kénytelen volt módszeres ostromba fogni.⁷⁹ Károly serege csekély forrásadataink tanúsága szerint túlnyomórészt észak-dunántúli, elsősorban Fejér, Komárom, Veszprém és Győr megyei, továbbá minden bizonnyal horvát, illetve szlavóniai nemesekből állt, a bárók közül régi párthíve, Csák nemzetségbeli Ugrin és Márk fia István egykori bakonyi ispán, Péc nembeli Apor nádor, valamint Borsa nembeli Beke és esetleg fivére, „Kopasz” Jakab vett részt a hadjáratban.⁸⁰ Egy június elején, a Borsa testvérpár előbbi tagja által kiadott oklevelünk alapján, amennyiben annak tartalma, mint felettébb valószínűnek látszik, csakugyan a királyi székhely elleni hadjáratral áll összefüggésben, Bihar és a szomszédos észak-tiszántúli megyék nemessége is fegyverre kelt Károly zászlói alatt, sőt, még az is vélelmezhető, a csapatok fő gyülekezőhelyéül Beke és „Kopasz” Jakab tartományuraságát jelölték ki.⁸¹ Eszerint a had

78 Ottokars Österreichische Reimchronik. In: CFH III. 1909., b., j. hasáb; Pór, 1895. 14.; Bánlaky [Breit] József: *Harcok és küzdelmek az Árpádház kihalta után a trón birtokáért és a királyi hatalom helyreállításáért. Vencel, Ottó, Károly Róbert korszaka. 1301–1342. A magyar nemzet hadtörténelme.* VII. Bp., 1934. (továbbiakban Bánlaky, 1934.) 6.; Kristó, 1988/a. 14–15.

79 Pór, 1888/b. 50.

80 MNL OL DL 86 892. (kiadatlan), regesztája: AO I. 287. sz.; MNL OL DL 40 302., kiadása: AOkm. I. 41–43.; MNL OL DL 71 403., kiadása: *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez.* I/1. [Szerk. Bártfai Szabó László.] Bp., 1919. 32–33. Csák nembeli István személyére: Wertner Mór: A Csák nemzetség hont–esztergomme gyei ága. = *Turul*, 1896. 14. évf. 3. sz. 137–138. István a hadjáratban nagy áldozatokat szenvedett Veszprém megyei rokonaira, a Cseszniekiekre: Uő: Újabb nemzetségi kutatások. 3. Bána. b., A Csesznieki, Rédei Fejes és Pókaföldi Kondé családok. = *Turul*, 1904. 22. évf. 1. sz. 34–35.

81 Borsa nembeli Beke – Károly egy 1302-ben, napi kelet nélkül, részére kiadott oklevele szerint – annak Magyarországra jövele óta a király hívei közé tartozott és részt vett hadjárataiban. MNL OL DL 40 285., regesztája: AO I. 317. sz. A *privilegium* kelethelye, egyszersmind maga adomány tárgya, a bizton a Szatmár megyei faluval azonosítható Böszörménytelek, esetleg kapcsolatba hozható egy másik, ismeretlen kiadótól származó, évmegjelölés nélkül, okt. első heteiben Adorjánban kibocsátott ún. *damus pro memoria*-oklevelünk adataival. (Ld. HO VII. 336–337.) A szóban forgó diploma közreadója említi, hogy seregével – nemrégiben – Budáról tért vissza, amely utalás alapján (nyilvánvalóan mert a bihari Adorján annak kedvelt tartózkodási helye és birtokközpontja volt, számottevő saját magánhaderővel rendelkezett és testvére, Beke ispán bizonyosan Károly fő párthívei közé tartozott 1302-ben) Györffy Gy. az oklevélkibocsátót Borsa nembeli Tamás fia „Kopasz” Jakabbal azonosította. Ld. ÁMTF IV. 602. (A kiadvány keltét: „dominico die proximo post octauas beati Mychaelis Ar-

összegyülekezése és a támadásra való felkészülése, illetve felvonulása szokatlanul sok időt, több hónapot vett igénybe. Az elhúzódó bihari táborozás alatt egy a későbbiekben felbecsülhetetlen értékűnek bizonyult esemény is történt, ekkor állt az ifjú uralkodó szolgálatába majdani leg-sikeresebb, vaskezű hadvezére, Debreceni Dózsa, a Borsa fivérek egyik legrangosabb helyi familiárisa.⁸² Alkalmassint néhány Károlyt támogató egyházfő fegyveresei is csatlakoztak az ostromló sereghez, a Buda körüli harcok napjaiban, szeptember 10-én ugyanis Bicskei Gergely oldalán, feltűnően közel az összecsapás színteréhez, Óbuda mellett tartózkodott István kalocsai érsek, Bó nembeli Mihály zágrábi, Pál pécsi, Miklós boszniai, valamint feltehetően János nyitrai püspök, aki egyébiránt nem sokkal korábban nyerhette el a királytól példaadó hűsége jutalmául Nyitra vármegyét.⁸³ Főpapi személyek különben alighanem a falakon belül, Vencel udvarában is akadtak ugyanekkor, jelesül Rád nemzetségbeli Benedek veszprémi, illetve Antal csanádi püspök, akik, addigi és főként későbbi, a szentszéki akarattal nyíltan dacoló lépéseik alapján ítélve inkább Vencel iránti elkötelezettségükből kifolyólag, mintsem véletlenül, a váratlan támadás miatti kényszerűségből voltak Budán.⁸⁴

changeli”, ilyenformán 1302. okt. 7-re helyezte.) A szakirodalom korábban egységesen „Kopasz”-nak tulajdonította a diplomát (ld. Bunyitay Vincze: Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból. = *Századok*, 1888. 22. évf. 2. sz. 138.: 6. jegyz.; Kristó, 1988/a. 14.), a legfrissebb kutatások azonban megállapították, hogy kibocsátója valójában fivére, Beke volt (ld. Zsoldos Attila: A Borsa-tartomány igazgatásának kérdései. In: *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*. Szerk. Hegyi Géza – W. Kovács András, Kolozsvár, 2012. [Erdélyi Tudományos Füzetek 277.] 25–44.; Szöcs Tibor: *Damus pro-memoria-oklevelek*. [Kézirat.] [továbbiakban DPM] 277. sz.). Beke említett oklevele: 1302. jún. 6.: AOkm. I. 32., regesztája: AO I. 231. sz. Az állítólag eredeti, csak kiadásból *memorialis* a regeszta szövegével ellentétben nyilván nem a folyó hadjárat 22. napjára, hanem, mint általánosan szokásban volt, az annak befejezése utáni 22. napra vonatkozóan intézkedett.

82 Dózsa, a későbbi erdélyi vajda és nádor életrajzához: Komáromy András: Dózsa nádor és Debreceni család. = *Turul*, 1891. 9. évf. 1., 2. sz. 1–9., 67–69. Pályájának a Borsa testvérek familiájában eltöltött kezdeteihez: Bárány Attila: Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal. In: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk. Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás, Debrecen, 2011. (Speculum Historiae Debreceniense 7.) 67–113.

83 MNL OL DF 273 066., kiadása: CDH VIII/1. 100–101.

84 Benedek és Antal szept. 1-jén bizonyosan Budán tartózkodott (MNL OL DF 200 080. [kiadatlan], regesztája: AO I. 272. sz.), 10-én azonban nem vettek részt Gergely és főpaptársaik Óbuda melletti tanácskozásán. Antal még 18-án is a városban volt (MNL OL DL 1507., kiadása: HO I. 93–97.). A két püspök az 1303. máj.-i pápai ítélet és Vencel távozása után is Károly ellenzékéhez tartozott, majd a várható legszigorúbb

Vencel hívei – jórészt a budai polgárok lojalitásának köszönhetően – sikeresen ellenálltak az ostromnak. A támadók ekkor, többszöri, hiábavaló és vélhetően jelentős veszteséggel járó betörési kísérlet után taktikát váltottak; módszeresen rombolni, gyújtogatni kezdtek a várat körülölelő külvárosokban, illetve kisebb csoportokban szétszóródva a környék majorságainak, tanyáinak, gyümölcsöseinek és szőlőinek alapos pusztításába fogtak. Az épp szüret előtt álló, termékeny szőlősöket, Buda gazdagságának egyik hagyományosan legjovedelmezőbb pillérét saját kedvükre megdézsmálták, azután lovaikon és gyalogosan letiporták, a tőküket kivágták vagy a nyeregkápához kötve gyökerestül kitepték, ilyenformán óriási károkat okoztak a város polgárainak.⁸⁵ A pusztítás valószínűleg nem egyszerű, önmagáért való bosszútett, hanem eszköz volt, a sikertelen küzdelemben türelmüket vesztett támadók így próbálták rábírní a vár védőit, hogy kimozduljanak a falak mögül és nyílt terepen, azonos harcászati adottságok mellett folytatódják az összecsapás. Vencel király csapatai, alkalmasint az ültetvényeik és más javaik módszeres pusztításán kellőképp felbőszült polgárokkal az élen, ki is törtek Budavárból, de a véres tusák során inkább az Anjou-párti seregnek kedvezett a hadiszerecse, és komolyabb veszteségeket szenvedtek. A Budáért folyó harcok harmadik napján végül, állítólag mert biztos hír érkezett táborukba, hogy Kőszegi János nagyszámú, erős sereggel közeledik Vencel, illetve az ország székvárosának felmentésére, Károly és vezérei sietve összevonták csapataikat és feladva az ostromot, délnyugati irányban elvonultak a vár alól.⁸⁶ A szomszédos Fejér megyébe csaptak át, ahol mindenfelé feldúlták, kifosztották a cseh párt helyi híveinek, meg az útjukba eső más balszerencsés nemesek birtokait, majd – gyaníthatóan október utolsó hetében – feloszlatták seregüket.⁸⁷

A végeredményben tehát fiaszóval zárult katonai vállalkozást követően, az év vége felé Károly ismét hosszabb időre eltűnik korabeli ha-

szentszéki retorzió veszélyét is vállalva 1305. dec. 6-án Ottót királlyá koronázta. Antal ezt tetézve Ottó kancellárja lett és valószínűleg haláláig pártjának egyik vezetője volt. Antal püspök pályájára: Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története a középkorban (1243–1307). A csanádi egyházmegye története.* I./2. Makó, 1933. (Csanádvármegyei könyvtár 24.) 24–37.

85 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1909., j. hasáb; Salamon, 1885. 283–284.; Pór, 1888/b. 51.

86 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1909., j. hasáb; Salamon, 1885. 284.

87 Horváth, 1871. 150.; Kristó, 1988/a. 15. A hadoszlás hivatalos napja talán okt. 27. volt. Ld. 89. jegyz.

zai okleveleinkből, ekképpen értelemszerűen látóterünkől is. 1302-ből mindössze négy bizonyosan általa kibocsátott kiadvány maradt fenn, az egyik ráadásul 80 évvel későbbi tartalmi átiratban.⁸⁸ A Borsa nembeli Beke javára kelt *privilegium*levél azonban szerencsénkre elárulja, a király – feltehetően a diploma kiadásakor, vagy esetleg kevéssel korábban – Szatmár megye középső részén tartózkodott, azaz talán első ízben új hazájába érkezte óta átkelt a Tiszán és az ország északkeleti vidékein járt. Hogy a tiszaháti és feltételezhető bihari, Borsa nembeli Tamás nagyhatalmú fiainak ottani uradalmaiban tett látogatásra a Buda elleni támadás előtt vagy azt követően került sor, természetesen nem eldönthető, bár ha figyelembe vesszük, hogy a Beke által elnyert adománylevelével konkrétan hadjáratokat említ és – amennyiben a szó többes számú alakját nem az okleveleink *narratio*iban egyébként szokásos túlzó előadásmódnak tudjuk be –, inkább az utóbbi eshetőségre gondolhatunk. Károly 1302-ben kelt saját kiadványainak számát azonban – Szócs Tibor legfrissebb kutatásaink köszönhetően – alighanem eggyel, tehát ötre növelhetjük, tekintve minden valószínűség szerint neki tulajdonítható a mondott év november 10-én, Darócon készült, kibocsátójának megnevezését elhagyó, úgynevezett *damus pro memoria*-oklevél is.⁸⁹ A gyakori, Magyarországon számos vidékén – így többek közt Nógrádban, Borsodban, Szepes és Sáros vármegyében, Ungban, Beregben, Szatmárban, Kolozsban, Baranyában, valamint Valkóban – előforduló településnév mögött alkalmasint a legutóbbi megye területén, a Dráva-torkolat közelében fekvő falut sejthetjük. Amennyiben – mint az Szócs imponáló érvei nyomán erős meggyőződésünk –, az oklevél kiadójának személyére és a keltezési hely fekvésére vonatkozó azonosítási javaslat helyes, Károly legkésőbb november elején ismét Csák nembeli Ugrin tartományában, jelesül annak szívében, Valkó megye északi részén tartózkodott.

Sajnos közelebről nem ismert időpontban, talán épp ekkortájt, a Buda alatti balsiker utáni hónapokban Károly délvidéki pozíciói is veszélybe kerültek. Egy az események után jó néhány évvel, 1310 márciusában kelt, fentebb már említett okleveléből tudjuk, hogy 1304 nyara előtt – feltehetően, amikor maga az ország egy másik vidékén tartózko-

88 1302., máj. 1. e.: MNL OL DL 68 885., kiadása: CDH VIII/1. 108.; szept. 10. e.: MNL OL DF 273 066., kiadása: CDH VIII/1. 94–98.; s. d.: MNL OL DL 33 726. (közöletlen), regesztája: AO I. 316. sz.; s. d.: MNL OL DL 40 285. (kiadatlan), regesztája: AO I. 317. sz.

89 MNL OL DL 91 150., kiadása: DPM 245. sz., a kibocsátó valószínűsíthető személyére uo. E helyütt fejezem ki hálás köszönetem a szerzőnek, hogy megjelenés előtt álló legújabb munkájának kéziratát volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

dott – Vencel egyik legnagyobb támogatója, Héder nemzetségbeli Henrik szlavón bán és annak helyi szövetségesei, bizonyos Bágyon fiai jelentősebb sereg élén Valkó és Pozsega megyékbe törtek, ott tüzzel-vassal pusztítottak, és több más település mellett az országrész egyik leggazdagabb városát, Enget is kirabolták.⁹⁰ A támadókkal Károly régi, már ismert párthíve, Dorozsma nembeli Pál, Pozsega várnagya szállt szembe, előbb valószínűleg a bán Valkóban, Eng körül fosztogató erőit győzte le, majd a Bágyon fiai által vezetett pozsegai sereget verte szét, illetve kényszerítette magadásra.⁹¹ Henrik bán hadaihoz a jelek szerint nagy számban csatlakoztak a két vármegye és a szomszédos területek Károly királyságát elutasító, vagy az attól elpártolt nemesei, így uralma az addig alapvetően megbízható, stabil hátszágának gondolt Kelet-Szlavóniában is csaknem egy csapásra összeomlott.

Feltehetően ugyanekkoriban, október–november folyamán – mint már utaltunk rá – az ország székvárosában meglehetősen abszurd, mármár szürreálisnak nevezhető esemény zajlott le. A Miklós legátus által Buda lakóival szemben alkalmazott szigorú egyházi büntetéseket a helyi plébánosok és szerzetesek engedelmesen, minden tiltás tekintetében konokul betartották, ami értelemszerűen csak fokozta a már amúgy is csaknem pattanásig feszült indulatokat és mérhetetlen dühöt Károly valamennyi hazai és külhoni támogatója ellen.⁹² Az általános forrongó hangulat hatására, vélhetően a polgárság Vencel-párti vezetőinek támogatásával, talán épp azok hívására és megbízásából, néhány állítólagos, de legalábbis megkérdőjelezhető státuszú pap lépett fel és nyíltan megszegte

90 MNL OL DF 265 778., kiadása: AOkm. I. 195–198.; Klaić, Nada: *Crtime o Vukovaru u srednjem vijeku*. Vukovar, 1983. 70. Kristó Gy. úgy vélekedett, a délvidéki harcok megelőzték Károly Buda elleni támadását, sőt, egyenesen az ottani hadisikerek bátorították fel az akcióra. Ld. Kristó, 1988/a. 14. Az oklevél *narratio*ja alapján viszont csupán az tekinthető biztosnak, hogy a délvidéki események II. Vencel Magyarországra jövele, azaz 1304 nyara előtt történtek.

91 Bágyon, illetve fiainak azonosítása bizonytalan. Az 1291-ben a pozsegai Kővárat bitorló Bágyon fia Csákot és később feltűnő testvérét, Istvánt Engel P. feltételesen a Csák nemzetség tagjának vélte. Ld. Engel, 1996. 471. Kristó Gy. a szerinte az 1270-es években zalai ispánságot viselt Bágyon fiainak gondolta (ld. Kristó, 1999. 57.), azonban ez nyilvánvalóan az oklevélben szereplő név félreolvasásán alapuló tévedés; 1275–1276 között ugyanis Rátót nembeli Balduin volt Zala ispánja. Vö. Zsoldos, 2011. 232–234. Csaknem bizonyos, hogy a szóban forgó nemes egyik fia volt azon pozsegai Bágyon fia István, aki igen előkelő helyen, a leghatalmasabb bárók képviselői után szerepel a Károly 1309. jún.-i koronázásakor kiadott oklevél névsorában. Ld. CDH VIII/1. 333–337., regesztája: AO II. 668. sz.

92 *Chronicon pictum*. In. CFH I. 660.; Bertényi, 1987. 37.

a legátusi fenyítéket, istentiszteletet tartott, valamint bárkinek kiszolgáltatta az egyházi szentségeket. Mihály érsek és prelátustársai, mielőtt értesültek a lázadásszámba menő dolgról, minden bizonnyal legott és kellő eréllyel utasították a város elöljáróit és papságát, hogy a botrányos helyzetet szüntessék meg és szerezzenek érvényt a kihirdetett tilalomnak, de eredménytelenül. Alighanem ez csak növelte a budaiak a Szentszék és itteni képviselői iránti gyűlöletét, ami végül oda vezetett, hogy új papjaik összehívták a népet és neveltséges válaszul városuk minapi ostromára, a harcok során szöleikben és más javaikban elszenvedett igen jelentős káraikra, valamint a Miklós legátus által rájuk kimondott egyetemleges *interdictum*ra a pápát, Magyarország összes érsekével, püspökével, papjával és szerzetesével együtt kiközösítettnek nyilvánították.⁹³ Az egészen döbbenetes, nem mellékesen közönséges eretnekségnek minősülő aktus az uralkodó és permanens zilált belviszonyok folytán különösebb egyházjogi következménnyel nem járt, ugyanakkor a napnál világosabban megmutatta, Buda – vezető patríciusai, s sejtetően a polgárság túlnyomó része akaratóból – visszavonhatatlanul a Károly uralmának legszélsőségesebb ellenzői mellé sodródott.

Az ország nagyfokú politikai megosztottságára, illetve lakói és intézményei általános zavarodottságára talán sokatmondó adalékként említhető, hogy a szepesi káptalan 1302 közepén – kevés időkülönbséggel – óvatos körültekintéssel és bölcs előrelátással mind Károly, mind pedig Vencel király utasításának engedelmeskedett; május 1-jén az előbbinek, míg kerek három hónappal később Vencel-Lászlónak küldött jelentést, ilyenformán tehát azt ismerve el törvényes uralkodónak.⁹⁴ Érdekes és főként hasznos volna a két trónrivális fennhatósága alá tartozó területek akár csak nagyjából meghatározása, elhatárolása, de a kérdésben, sajnos, vonatkozó forrásaink módfeletti szűkösége, vagy épp ellentmondásossága okán, csak rendkívül kevés „biztos” megállapítást tehetünk. Még az általában joggal Károly legszilárdabb hatalmi bázisának tartott Dalmáciában ké-

93 Chronicon pictum. In: CFH I. 660.; Pór, 1895. 15.; Berkovits Ilona: A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában. = *Századok*, 1953. 87. évf. 1. sz. 88–89.; Zolnay, 1961. 37–38. Az esemény háttérben minden bizonnyal egyes eretnekmozgalmak ideológiájának és más, elsősorban a városi polgárság szegényebb rétegeiben népszerű egyház-, illetve kifejezetten Szentszék-ellenes tanoknak az újbóli beszivárgása és terjedése, valamint a katolikus egyházszervezet belső, főként anyagi természetű konfliktusai is komoly szerepet játszottak.

94 1302. máj. 1.: MNL OL DL 68 885., kiadása: CDH VIII/1. 1071–1010.; aug. 1.: MNL OL DF 281 693., kiadása: RDES I. 86.

szült oklevelekben is több meglepő adatot találhatunk, amelyek alaposan rációfolnak várakozásunkra e tekintetben. Így Zengg város tanácsa például 1302. január 29-én a magyar királyi trónt betöltetlennek nevezte kiadványában, csakúgy, mint ugyanazon év májusában Trau kapitánya is.⁹⁵ Azt, hogy egy-egy adott váuradalom, megye, illetve országrész Károly, avagy Vencel királyságához tartozott-e, döntőleg az határozta meg, hogy az illető terület felett melyik oligarcha tartományúri hatalma érvényesült valamilyen formában. Ennek megfelelően a Dunántúl csaknem egésze, jelesül annak nyugati, középső és déli vidékei, valamint Észak-Szlavónia, azaz a Héder nembeli Kőszegi fivérek tartományurasága, a Felvidék a morva határtól nagyjából a Hernádig terjedő jó kétharmada, a Csák nemzetségbeli Máté, Rátót nembeli Domonkos és testvérei, továbbá az Ákos nembeli István ellenőrzése alatt álló megyék jelentették formálisan Vencel képlékeny királyságát, míg a dalmát tengerpart, Horvátország, Szlavónia, illetve a Drávántúl déli és keleti területei, a Duna–Tisza köze legdélebbi része, mint a Frangepán család, a Babonícok, a Šubićok és Csák nemzetségbeli Ugrin tartománya, másrészt a Tiszántúl szíve és széles északi sávja, végül pedig Északkelet-Magyarország körülbelül öt megyényi területe, Borsa nembeli Tamás fiai, illetve Aba nembeli Omodé hatalmi körzetei alkották, szintén csupán csak elvben, Károly részországot. A teljes magyar államterület fennmaradó óriási, körülbelül egynegyednyi hányada, jelesül a Kán nemzetségbeli László vajda által uralma alá kényszerített-szorított Erdély, valamint a Temesköz, ahol Vejtehi Teodor építgette szorgalmasan tartományuraságát, ugyanakkor, tekintve, az említett nagyurak feltehetően mind a cseh pretendens, mind pedig Károly uralmát vonakodtak elismerni, még formálisan sem tartozott egyik trónrivális „királyságához” sem.⁹⁶ Vencel részországa tehát némiképp nagyobb lehetett, ugyanakkor, már amennyire ez megítélhető, úgy látszik, bárói és főemberei körében az részint személyes képességek, erények hiányában, alkalmatlansága és nemtörődömsége okán még annyi tekintélyt sem élvezett, mint ellenfele a maga pártján belül. A királyt röviddel megkoronázása és Budára költözése, illetve természetesen szolgálataik mértéket nem ismerő megjutalmaztatása után oligarcha-„hívei”, a Kőszegi testvérek, valamint Csák nembeli Máté lényegében csaknem védtelenül, teljesen

95 1302. jan. 29.: MDEA I. 165–168.; máj. 20.: AO I. 219. sz. (csak regesztája ismert)

96 Az egyes tartományuraságok kialakulására és történetére: Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp., 1979. 139–212.; formálódó, 1315 körüli területi struktúrájukra, illetve nagyjából határaikra ld. a KMTL 664–665. oldalai között található, Zsoldos A. által tervezett térképet.

magára hagyták, udvarában csak néhány, hozzájuk képest jóval szerényebb magánhaderővel rendelkező nagybirtokos előkelő maradt. Vencel ezért jóformán ki sem mozdult a budai várból, a rövid magyarországi uralkodása, vagy sokkal inkább itt-tartózkodása három esztendeje alatt készült azon összesen 11 fennmaradt okleveléből, amely kelethelyet is tartalmaz, csupán egyetlen egy, nem a Duna-parti székvárosban kiadott akad.⁹⁷ A szóban forgó kivétel 1303. május 5-i diplomája, amely egyik legkitartóbb híve, Rátót nembeli Domonkos tárnokmester Heves megyei családi birtokán, Pásztón kelt.⁹⁸ Egy 1304. június 9-én, hasonlóképpen az említett hevesi településen kibocsátott *damus pro memoria*-oklevél ugyanakkor, hangsúlyozottan feltételes, szintén az ő kiadványaként azonosítható, eszerint az ifjú király 13 hónap időkülönbséggel valójában kétszer is elhagyta székhelyét és – aligha véletlenül – mindkét alkalommal Pásztóra látogatott el.⁹⁹

Az 1301 derekán kettészakadt és hamar polgárháborúba merült ország pártjainak előkelői között ugyanakkor aligha volt kibékíthetetlen ellentét. Ákos nemzetségbeli István nádor, aki ekkor népes családjával egyetemben bizonyosan Vencel király elkötelezett hívének számított, azonos nevű fiának 1302/03 fordulójára helyezhető híres (diós-)győri lakodalmán Károly táborának prominensei, Aba nembeli Omodé és Rátót nembeli Leusták fia Roland nádor, az utóbbi báró testvére, Dezső gömöri ispán, valamint Borsa nemzetségbeli Beke is részt vettek.¹⁰⁰ Az illusztris eseményen való megjelenés Dezső, illetve Beke esetében könnyen magyarázható azzal, hogy közeli rokonság kötötte őket össze a borso-

97 1301. szept. 26.: KDKK 140–141. (csak kiadásból ismert), regesztája: AO I. 76. sz.; okt. 18.: MNL OL DL 5104., nem hibátlan kiadása: *Sopron vármegye története. Oklevéltár*. I. Szerkeszti Nagy Imre, Sopron, 1889. 53.; dec. 9.: MNL OL DF 247 111. (kiadatlan, tartalmi átiratban, eredetije lappang vagy elveszett), regesztája: AO I. 129. sz.; 1302. ápr. 12.: MNL OL DL 988. (közöletlen), regesztája: AO I. 195. sz.; ápr. 17.: MNL OL DL 1636., kiadása: AOkm. I. 29.; máj. 10.: MNL OL DL 90 461. (közöletlen), regesztája: AO I. 211. sz.; júl. 6.: MNL OL DF 281 693., kiadása: RDES I. 84.; szept. 26.: MNL OL DL 86 892. (kiadatlan), regesztája: AO I. 287. sz.; 1303. jan. 6.: MNL OL DL 7735., kiadása: CDH VIII/7. 28–29.; 1304. júl. 7.: MNL OL DF 201 670., kiadása: HO II. 26.

98 MNL OL DF 210 159., kiadása: CDH VIII/1. 117.

99 MNL OL DL 105 809., regesztája: AO I. 746. sz. (1305-ös kelettel), kiadása a helyes keltezéssel és a kibocsátó feltételezhető kilétével: DPM 257. sz.

100 1303. febr. 26.: MNL OL DL 1647., kiadása: AOkm. I. 51–56.; Kis Péter: Ákos nembeli István. Egy magyar előkelő életútja a 13–14. század fordulóján. In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter, Bp., 1998. 57–78. (továbbiakban Kis, 1998.), itt: 72–73.

di nagyúrral, mindketten István egy-egy leányát vették nőül ugyanis. Omodé és az Ákosok úgynevezett nádori ágának vonatkozásában ellenben semmifajta rokoni kapcsolatról nem tudunk, így, mint felmerült a szakirodalomban, az sem kizárható, hogy az említett nagyhatalmú bárók összejövetelén az esküvő ürügye alatt politikai tárgyalásokra és esetleg megegyezésekre is sor került.¹⁰¹

Károly tevékenységéről, illetve mozgásáról az 1303. esztendő tekintetében is alig mondhatunk valamit. Mindössze három oklevele maradt fenn ebből az évből, ráadásul az egyik napi keltezés nélkül készült. Szeptember 16-i kiadványa a Valkó, esetleg a Pozsega megyei Tomicán, 29-én kiadott oklevele a bácsi Kabol falu mellett, míg a csak a kibocsátás évét közlő *privilegiuma* a kérdéses fekvésű, talán Szerém vármegyei Salamonharasztján kelt, azaz, legalábbis az ősz első heteiben, csakúgy, mint 1301/02 fordulója táján az ország déli vidékein, Csák nembeli Ugrin tartományában tartózkodott.¹⁰² Az első oklevele szerint az érintettek egy korábbi Valkó megyei földadománya után követelt hozomány és leánynegyed tárgyában egyezséget kötöttek előtte, a szeptember 29-i kiadványban egy bácsi Duna-vámot adományozott el, míg a harmadik diplomában az ország összes bírói szervének joghatósága alól mentesítette a valkói File ispán fiait. Hogy Károly mindhárom szóban forgó oklevele a Délvidék e szűkebb, központi területével kapcsolatosan kelt, valamint, hogy ottani híveit Valkó és Bács megyei adományokban részesítette, felettébb nagy valószínűséggel arra mutat, tényleges uralma ekkortájt – talán Szlavónia bizonyos déli és nyugati vidékei mellett – e néhány vármegyényi országrészre korlátozódott és ezzel, legalábbis látszólag, az adott helyzetben, mint már idézett külföldi forrásunk fogalmaz, várva sorsa jobbra for-

101 Engel Pál: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia.* (CD-ROM) Bp., 2001. Ákos nem 3. Erne ága; Borsa-nem 1. Kopasz ága 1. tábla; Rátót nem 1. tábla; Kis, 1998. 64., 73.

102 1303. szept. 16.: MNL OL DL 91 154. (közöletlen), regesztája: AO I. 446. sz.; szept. 29.: MNL OL DL 2071. (közöletlen), regesztája: AO I. 451. sz.; s. d.: MNL OL DL 1658., kiadása: AOkm. I. 67. Kabol ma Kovilj néven Újvidék (Novi Sad) része (Vajdaság, Szerbia), Salamonharasztja talán Szerém vármegye északi részén, a mai Rivica (uo.) közelében feküdt. Elképzelhető, hogy a király salamonharasztjai tartózkodása időben egybeesett Csák nembeli Ugrin egy évmegjelölés nélküli, ugyanott kelt oklevelének kibocsátásával. Ld. MNL OL DL 94 011. (kiadatlan okirat). Amennyiben felvetésünk helytálló és I. Károly valóban legelkötelezettebb híve társaságában időzött az említett településen, a közös látogatás időpontját a délvidéki nagyúr okiratának datálása alapján (1303.) nov. 21-re helyezhetjük.

dultát, átmenetileg maga is megbékélt.¹⁰³ Szeptember végi *privilegiumá*-nak információi más szempontból is érdekesek. A futaki István fia Dénes javára kibocsátott adománylevél *narratio*ja elbeszéli, hogy az uralkodó valkói híve egy bizonyos kun királlyal vívott csatában megsebesülve érdemesítette magát Károly felségi kegnyilvánítására.¹⁰⁴ Az ütközetről és az abban a nomád csapatokat vezető kumán fejedelemről sajnos semmit sem tudunk, annyi mindenesetre csaknem bizonyosan kijelenthető, a katonai összecsapásra nem a Magyar Királyság határain belül, a Duna–Tisza közének középső részén, hanem a Macsótól délre, Északnyugat-Bulgária vagy a Szerbia területén élő kun törzsi csoportok támadása miatt került sor, azaz külső agresszió érte az országot. A nomád betörést, hasonlóan a Macsót ért 1291/92-es tatár támadáshoz, valószínűleg egy elsősorban Csák nembeli Ugrin familiárisaiból álló sereg verte vissza, ugyanakkor forrásunk a királynak a csatában való részvételére, noha gyaníthatóan az ekkor is a szűkebb térségben tartózkodott, nem utal.¹⁰⁵

Amikor Niccolò Boccasini püspök-bíboros magyarországi *legatio*-járól visszatért a *Curiába*, Károly képviselőjében – nagyanyja, a személyesen odalátogatott Mária királyné mellett – valószínűleg már hónapok óta számos magyar egyházfő és kisebb rangú klerikus tartózkodott a Szentszéknél. A csoport vezetője István kalocsai érsek volt, aki azért is sietett Rómába, hogy személyesen eszközölje ki a pápai megerősítést.¹⁰⁶ Oldalán Bő nemzetségbeli Mihály zágrábi, tengerdi Teodor győri, Rád nembeli Benedek veszprémi és Pál pécsi püspök, valamint Tamás esztergomi, Domonkos váci, Miklós vasvári prépost, illetve István erdélyi főesperes utazott az Örök Városba.¹⁰⁷ VIII. Bonifác és a bíborosi kollégium 1303 késő tavaszán ismét behatóan kezdett foglalkozni a Vencel és

103 Johannis abbatis Victoriensis Chronicon Carinthiae. In. CFH II. 1354. A király szerémségi és kelet-szlavóniai hatalomgyakorlására és intézkedéseire: Tóth, 2001. 25–29.

104 MNL OL DL 2071. (kiadatlan diploma), regesztája: AO I. 451. sz.

105 A tatárok macsói inváziójára, illetve Ugrin felettük aratott győzelmére: MNL OL DF 285 245., kiadása: *Árpádkori új okmánytár*. XII. (Codex diplomaticus Arpadianus continuatus.) Közzé teszi Wenzel Gusztáv, Bp., 1874. (Magyar történelmi Emlékek. Első Osztály. 22.) 617–618., időpontjára: Szöcs Tibor: Egy második „tatárjárás”? A tatár–magyar kapcsolatok a XIII. század második felében. = *Belvedere Meridionale*, 2010. 22. évf., 3-4. sz. 36–37.

106 CDH VIII/1. 137–138., regesztája: AO I. 386. sz.; CDH VIII/1. 121–129., regesztája: AO I. 392. sz.

107 CDH VIII/1. 137–138.; regesztája: AO I. 386. sz.; CDH VIII/1. 207–219., regesztája: AO II. 221.; Fraknói, 1901. 113.; Skorka, 2013. 249.

Károly közötti trónharc ügyével, többször meghallgatta az érdekelt felek követeit, István érseket és prelátozásait, valamint II. Vencel és fia jóval alacsonyabb rangú, a processzus jogszerűségét és a Szentszéknak a magyar korona kérdésében való illetékességét tagadó küldötteit, majd végül, viszonylag hosszú eljárás nyomán, a hónap utolsó napjaiban tartott nyilvános konzisztóriumon meghozta ítéletét. Az ezt írásba foglaló, május 31-én kelt „*Spectator omnium, cunctorum preascius rex aeternus*”-kezdetű bullájában Bonifác pápa az öröklési jogra hivatkozással kijelentette, Magyarország királynőjének Mária nápolyi királynét, királyának pedig unokáját, Károlyt kell tekinteni, lévén azok közelebbi leszármazói az Árpád-háznak, továbbá, hogy a Magyar Királyságban – kiközösítés terhe mellett – mindenki nekik tartozik engedelmeskedni, szolgálni és adót fizetni.¹⁰⁸ Vencel cseh király fiát ellenben, érvénytelennek nyilvánítva a megválasztása és megkoronázása révén nyert jogait, eltiltotta a magyar királyi cím használatától, híveinek pedig, akiket egyúttal felmentette a neki, atyjának vagy tisztségviselőiknek tett hűségeskü alól, ugyancsak az *excommunicatio* büntetése alatt megtiltotta, hogy azt magyar királynak címezzék, illetve tekintsék és annak bitorló tevékenységében bármiféle támogatást nyújtsanak. A pápa a per és a döntéshozatal során mindvégig meghatározó elfogultságát elég világosan mutatja az ítélet záró passzusa, amely Vencel királynak és fiának elvben négy hónapnyi időt ad Magyarország birtoklására vonatkozó jogaik igazolására, de egyszersmind „makkasságuk miatt” eleve kizárja azokat ezen esetleges jogaik élvezetéből.¹⁰⁹

A szentszéki végzés, amely egyébként a legkevésbé sem nevezhető kifogástalan jogi dokumentumnak, sőt, az említett kitétlen kívül több más könnyen felismerhető, értelmezhetetlen ellentmondást is tartalmaz, mint az várható volt, Vencel uralmára nézvést döntő csapásnak bizonyult, tényleges eredményt azonban csak idővel, a következő év derekára hozott.¹¹⁰ Ennek érdekében a pápa még ugyanaznap levélben tájékoztatta ítéletéről I. Albert német királyt, fiát, I. Rudolf osztrák és stájer herceget, valamint Magyarország egyházi, illetve világi előkelőit, egyúttal intve és buzdítva őket, hogy Károly királynak segítségére legyenek.¹¹¹ A magyar trón ügye fontos tárgyként még hetekig elő-előkerült a *Curiában*, így Bonifác június 11-én újfent kérte a német uralkodót és Rudolf herceget, hogy mindenben támogassák Károlyt, a cseh király és fia iránt viszont

108 VMHH I. 398–399., regesztája: AO I. 392. sz.; Pór, 1895. 17.

109 VMHH I. 399.

110 Fraknói, 1921. 25–26.

111 CDH VIII/7. 29., regesztája: AO I. 393. sz.; Pór, 1895. 18.

minden segítségnyújtást szüntessenek meg, és szintén ugyanerre szólította fel – közösítés terhe alatt – a Magyar Királyság lakosait egyetemlegesen, hozzájuk intézett bullájában.¹¹² A szentszéki végzés magyar földre, illetve Csehországba való eljuttatásával és ottani hivatalos kihirdetetésével István kalocsai érseket és Mihály zágrábi püspököt bízták meg, lévén a pápa – a Rómában tartózkodó preláthusok közül – vélhetően őket tartotta Károly legeltökéltebb híveinek.¹¹³ Bonifác Bicskei Gergely *administratort* ugyanakkor, még mindig halogatva az évek óta tudatosan elodázott döntést, továbbra sem erősítette meg az esztergomi érsekségben, sőt, elképzelhető, hogy tekintettel a kalocsai érsek és más főpaptársai által is alátámasztott nem csökkenő hazai elutasítottságára, a Szent Városba hívta.¹¹⁴

István érsek és a zágrábi püspök, valamint a társaságukban lévő egyházfők, miután – valószínűleg Károly megbízásából – a nápolyi királyi udvarba is ellátogattak, július elején hagyhatták el az apuliai partokat és hajóztak haza, Magyarországra.¹¹⁵ Alighogy visszatértek Itáliából, szentszéki megbízatásuknak megfelelően csakhamar megkezdték Bonifác pápa ítéletlevelének kihirdetését; július 30-án Mihály egyházmegyéjében, Csázmán, mindkettejük, augusztus 6-án Diakóváron, a boszniai püspökség székhelyén István jelenlétében, szintén egyháziak és világi személyek, hat nappal később pedig Székesfehérvárott, a társaskáptalan és a helyi kolostorok képviselői előtt – küldöttjük révén – felolvastatták és hivatalosan közreadták az abban foglaltakat.¹¹⁶ Az ítélet a nyár folyamán valószínűleg valamennyi egyházmegye székhelyére és nagyobb káptalanhoz eljutott, így néhány hónap leforgása alatt az ország minden részében ismertté lett tartalma. A két főpap természetesen gondoskodott

112 VMHH I. 401–402., regesztáik: AO I. 404–406. sz.

113 1303. jún. 11.: VMHH I. 400–401., regesztája: AO I. 403. sz.

114 Pór, 1895. 18.; Bónis György: *Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon.* = *Filológiai Közöny*, 1958. 4. évf. 1. sz. (továbbiakban Bónis, 1958.) 176.

115 MDEA I. 170., regesztája: AO I. 415. sz. Teodor győri püspök különválva hetekkel korábban –, ha nem még a pápai döntés kihirdetése előtt – hazaindult, jún. 24-én ugyanis már Szombathelyen volt. Ld. MNL OL DL 1209., kiadása: CDH VIII/1. 142–143. Az István érseknek és Mihály püspöknek szóló pápai parancslevél már Rómából való eltávoztuk után kelt, s azt a főpapok Nápoly környékén kapták kézhez. Ld. CDH VIII/1. 132–133. Arra vonatkozó pozitív adatunk nincs, hogy II. Károly királlyal találkoztak-e, de az igen valószínű. Ld. Fraknoi, 1901. 115.

116 1303. júl. 30.: VMHH I. 402–403., regesztája: AO I. 426. sz.; aug. 6.: VMHH I. 403., regesztája: AO I. 432. sz.; aug. 12.: VMHH I. 404., regesztája: AO I. 434. sz.

csehországi kihirdetetéséről is, mint azt a – szeptember 9-én a Verőce megyei Vaskáról – Bonifác pápának küldött jelentésükből tudjuk.¹¹⁷

Levelüket, az épp e napokban Anagniban lezajlott világtörténelmi jelentőségű események következtében VIII. Bonifác pápa már aligha vehette kézhez. Szeptember 7-én régi ádáz ellensége, IV. Fülöp francia király (ur.: 1285–1314) befolyásos tanácsadója, Guillaume de Nogaret és Giacomo „Sciarra” Colonna római főnemes hatszáz főnyi seregük élén betört a latiumi városkába és palotájában szabályosan megostromolta, majd foglyul ejtette az ott pihenő idős pápát.¹¹⁸ Colonna és emberei durván gyalázták, sértegették, valamint tetteleg bántalmazták Bonifácot, aki csak azért menekült meg attól, hogy végezzenek vele, mert Nogaret Franciaországban zsinat elé akarta állítani. Bonifác csodálatraméltó, példás megadással másfél napig tűrte az ütlegetek és a folyamatos megaláztatást, míg végül Anagni – a korábban szétfutott bíborosok által feltüzelt – lakói pártjára álltak és elűzték Nogareték csapatait. Testileg és lelkileg teljesen megtörve, összeroppanva, állítólag a mániás elmezavar határán visszatért Rómába, ahol minden bizonnyal – leginkább – az elszenvedett brutális megpróbáltatások következtében néhány héttel később, október 11-én elhunyt.

A véres anagni összecsapások során Bonifác számos híve mellett – közelebről ismeretlen körülmények között, valószínűleg a pápa védelmében, sőt, egyes vélemények szerint maga is fegyvert ragadva a feltehetően a nyár folyamán a Szentszékhez utazott – Bicskei Gergely is életét vesztette.¹¹⁹ Károly általános helyzetére, valamint politikai kilátásaira nézvést értelemszerűen rendkívül kedvezőtlen következményekkel járhatott volna Bonifác pápa és legszilárdabb magyar támogatója, Gergely váratlan halála, az Anjou trónkövetelőt azonban hol fényesebben, hol gyengébben világító szerencsecsillaga ezúttal sem hagyta cserben. A bíborosi konklávé alig másfél héttel Bonifác elhunyt után, október 22-én egyhangúlag – a magyarországi követségéből csak nemrég visszatért – Niccolò Boccasini ostiai és velletri püspök-kardinálist választotta a kato-

117 CDH VIII/1. 132–133., regesztája: AO I. 443. sz.

118 MES II. 527. A pápa elleni merénylet előzményeire és történetére: Lévis-Mirepoix, Antoine-Pierre-Marie-François-Joseph de: *7 septembre 1303: L'Attentat d'Anagni. Le conflit entre la papauté et le roi de France*. H. n. [Paris,] 1969.; Thieulloy, Guillaume de: *Le pape et le roi. Anagni. (Les Journées qui ont fait la France. 7 septembre 1303.)* H. n. [Paris,] 2010.

119 MES II. 527.; Fraknói, 1901. 116.; Szende, 2003. 140.

likus egyház fejévé, aki a XI. Benedek (ur.: 1303–1304) nevet vette fel.¹²⁰ Az új pápa, mint az lényegében előre tudható volt, a magyar trón betöltése kérdésében az elődjével legmesszebbmenően megegyező álláspontot képviselt, ugyanakkor legátusi működése alkalmával szerzett személyes tapasztalatai arra sarkallták, mindenekelőtt épp Károly érdekében tanácsos Bonifácnál több türelmet és megértést tanúsítania az ügyben. Első intézkedései között, november 4-én – élve a Szentszéknél elhunyt főpápok utódainak kiválasztására vonatkozó pápai joggal – a Károly iránti hűségét más sokszorosan bizonyított Bő nembeli Mihály zágrábi püspököt nevezte ki esztergomi érsekké.¹²¹ Mihály a jelek szerint, ellentétben a megerősítésére haláláig hiába váró Bicskei Gergellyel, a magyar egyházfők között általános tiszteletnek és elfogadottságnak örvendett, így nem kis részt ennek is köszönhetően Károly uralmának támogatottsága 1303 közepe után jelentős mértékben megerősödött mind a korábban a zömében Vencelhez húzó, azt favorizáló felsőbb klérus egyes tagjai, mind pedig a világi papság és a monasztikus egyházszerkezet körében.

A pápai bulla országos kihirdetése után Vencel – már az előző év dereka óta folyamatosan gyengülő, erodálódó – pártja a magyar társadalom minden csoportjában még nagyobb mértékű és látványosabb folytatásnak indult. A legérzékenyebb, döntő fontosságú veszteség természetesen a nemesek, kivált a nagybirtokosok és a bárók elpártolása volt, ez vezetett el végül, nagyjából fél év leforgása alatt az ifjú cseh trónörökös – valójában már megkoronázásakor is csupán látszólagos – magyarországi uralmának lényegében teljes körű összeomlásához. Népszerűségének gyors csökkenéséhez állítólag maga Vencel is tevékenyen hozzájárult, a féktelenkedő mulatozásra, korhelykedésre, szoknyavadász kujonságra feltehetően amúgy is igen hajlamos, atyja ellenőrzése és szigora alól épp legrosszabbkor, kamasz fejjel kikerült ifjú egyes vélemények szerint ugyanis már Budán rákapott a rendszeres és mértéktelen italozásra. Legkésőbb Csehországba való hazatértét követően alighanem szenvedélybeteggé vált, ami odáig fajult, hogy ivócimborái társaságában csaknem folyton-folyvást részegeskedett, így sokszor a királyi tanácsuléseken is öntudatlan állapotban vett részt.¹²²

A világi elit leghatalmasabb előkelői, a tartományurak szűk csoportjából közelebről sajnos nem meghatározható időpontban, talán 1304

120 Fraknói, 1901. 117. XI. Benedek pápa kilenc hónapig sem ült Szent Péter székén, ugyanis már 1304 júl. elején elhunyt.

121 VMHH I. 406–407., regesztája: AO I. 470. sz.; Rácz, 1996. 58.

122 Horváth, 1871. 156.; Hóman, 1936. 45.

kora tavasza és nyara között két szerfelett tekintélyes báró is elhagyta Vencel táborát. Ákos nemzetségbeli Ernye fia István, Borsod vármegye és a szomszédos területek nagyura, aki már 1301 előtt is szoros összekötetésben állt a prágai királyi udvarral és István nevű fia a cseh arisztokráciából nősült, mint láttuk, uralkodása első két évében a cseh trónörökös egyik legelkötelezettebb párthíve volt, a diósgyőri pálosok javára, 1304. április 5-én kelt adománylevelében – aligha a *scriptor* tévedéséből – már Károlyt nevezte az ország királyának.¹²³ Az ekkoriban – több más bárótársához hasonlóan nádori címet viselő – volt országbíró elpártolásának konkrét okait, csakúgy, mint az 1301 utáni esztendőök jóformán valamennyi történéseinek hátterét, legfeljebb találgathatjuk, de Vencel iránti lojalitását bizonyosan nem erősítette, hogy az 1303 májusában az egri káptalan panaszát jogosnak ítélve, annak két István által elfoglalt birtoka visszaadására utasította a borsodi mágnást.¹²⁴ Ákos nembeli István pártváltásánál összehasonlíthatatlanul nagyobb veszteség, szinte valószínűs csapás volt Vencel számára az északnyugati országrész roppant hatalmú tartományurának, Csák nembeli Máténak a kiválása hívei táborából. A fél tucatnyinál is több megyét uraló oligarcha, miután, miként már említettük, 1302 elején addigi szolgálataiért – busásan, mindenkit messze felülmúló mértéktelenséggel – megjutalmaztatta magát a cseh származású bábkirályal, alkalmasint rövidesen arra a véleményre jutott, annak további támogatása nem egyezik saját önös érdekeivel.¹²⁵ Ebben minden bizonnyal alapvetően a belpolitikai szempontok estek nagyobb súllyal latba, jelesül, hogy az ifjonc uralkodó látszaturalmának legbuzgóbb támogatói a Héder nembeli Kőszegi testvérek, Henrik és elsősorban János voltak, akikkel Máté, apáikhoz hasonlóan, a szembenállást, az elkeseredett hatalmi vetélkedést azoktól megörökölve, ekkoriban épp Komárom vármegye Duna-jobbparti részeinek birtoklása miatt, évek óta kimondottan rossz, ellenséges viszonyban állt. Az már a Přemysl-házi herceg Magyarországra hozatalakor egyértelmű lehetett, hogy a trencsényi nagyúr és a Kőszegi János rendkívül bajosan fogják megtalálni a közös hangot egymással, esetleges együttműködésük pedig úgyszólván elképzelhetetlen, így csak idő kérdése volt, mikor hagyja el valamelyikük – a

123 MNL OL DL 1668., kiadása: AOKm. I. 76–77. István nádor cseh kapcsolataira: Wertner Mór: Stephanus Ungarus. = *Századok*, 1907. 41. évf. 6. sz. 481–489.; azonos nevű fia házasságára II. Vencel vezető bárója, Bavor ze Strakonice leányával: Uő: Ki volt „Bavarin” bajor herceg? = *Történeti Szemle*, 1913. 2. évf. 1. sz. 98–108.

124 MNL OL DF 210 159., kiadása: CDH VIII/1. 117.

125 Kristó Gyula: *Csák Máté*. Bp., 1986. (Magyar história. Életrajzok.) 107.

közösen trónra segített – Vencel táborát. Ezt végül tehát Máté tette meg, a lépést azonban, amelyre máskülönben talán már 1303 második felében is sor kerülhetett, nem hamarkodta el és az mindazonáltal a legkevésbé sem jelentette azt, hogy egy füst alatt ténylegesen Caroberto pártjához csatlakozott volna.¹²⁶

Vencel és közvetlen, a kedvezőtlen történések ellenére mindvégig kitartó legszűkebb környezete, élén Rátót nemzetségbeli Domonkos ispánnal, bizonyosan érzékelték a helyzet már-már tarthatatlan voltát, de azzal is tisztában kellett lenniük, belső segítségre, főképp olyan tartományúri erő támogatására, amely nem csupán védekezésre, de egy a Károly és hívei elleni számottevő támadó hadművelet indításához is elégséges, aligha számíthatnak az elhúzódó trónharcban. A király feltételezhetően ezért levélben kérte atyját, a cseh és lengyel uralkodót, hogy küldjön csapatokat, vagy maga vonuljon Magyarországra seregével segítségére. A válasz alkalmasint késett, esetleg megérkezett ugyan, de a prágai udvarban csak lassan született meg a végső döntés a hadjárat megindításáról, így a türelmetlen Vencel valószínűleg 1303 második felében újdonsült mostohaanyjához, Erzsébet-Riksa királynéhoz is levelet intézett a tárgyban.¹²⁷ A szerencsére teljes egészében ránk maradt *missilis*ből jól kiérezhető az ifjú király kétségbeesése, hivatkozva ugyanis az őt körülvevő állandó veszélyre, mint maga mondja; könyörög ugyanis a nálánál alig egy-két évvel idősebb Erzsébethez, hogy minden lehetséges alkalommal figyelmeztesse, buzdítsa férjét, a cseh uralkodót a szorult helyzetben lévő fiú mielőbbi megsegítésére.

II. Vencel, aki eredetileg egy I. Albert király, illetve Ausztria elleni nagyszabású támadásra készülődött, 1304 tavaszán Kőszegi János tanácsára végül elszánta magát a beavatkozásra, és a tartományaiból szervezett jelentős létszámú sereg élére állva, amelyhez szövetségesei, a szászok és a brandenburgiak is csatlakoztak, június első felében megindult Magyarországra. Valószínűleg Brno felől, Holicsnál lépett magyar földre, majd Nagyszombaton és Semptén át vonult az Esztergommal átellenben fekvő Kakatig, ahol – feltehetően július legelső napjaiban – letáborozott.¹²⁸ A jelek szerint még ekkor is látott némi esélyt arra, hogy

126 Máté nádor és a Kőszegi fivérek, illetve apáik évtizedes ellentétére, hatalmi küzdelmeire: Kristó Gyula: A Csákok és a Kőszegiek harca Sopron megyében. = *Soproni Szemle*, 1966. 20. évf. 4. sz. 331–340.; Uő: *Csák Máté tartományúri hatalma*. Bp., 1973. 19–26., 35–36.

127 Bónis, 1958. 191.

128 Petri Zittaviensis abbatís Chronicon Aulae Regiae. In. FRB IV. 84–85.; Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1911., j. hasáb; Chronicon pictum. In. CFH

Mihály érseket zsarolás vagy megvesztegetés révén pártváltásra bírja, így állítólag felszólította az esztergomi főpapot; fiát, megerősítendő annak uralma – közjogilag megalapozottan támadható – legitimitását, újólaj, ő is koronázza meg. Követelését azonban az érsek határozottan megtagadta és gyorsan elmenekült székvárosából, amit ezután Vencel könnyedén elfoglalt és bosszúból kegyetlen módon feldúlított, valamint kifosztatott katonáival.¹²⁹ Ezt követően a várat – hűsége jutalmaképpen – átadta a kíséretében lévő Kőszegi Jánosnak, majd Buda alá vonult. A város vezetői és főképp természetesen a Vencel-párt ott tartózkodó főúri tagjai szívélyesen fogadták királyuk atyját és néhány napi ünneplés után megkezdődtek a tárgyalások.¹³⁰ A cseh uralkodó, aki hadjáratának céljaként Károly az országból való kiűzését jelölte meg, azonban hamar felismerni volt kénytelen, hogy fiának – a bőkezű és sűrűn osztogatott adományok ellenére – még közvetlen környezetében, saját udvarában is rendkívül kevés őszinte és tette kész híve van, tényleges hatalmat pedig, amelyet sosem gyakorolt, részint személyes alkalmatlansága, méltatlan, visszatetszést keltő életvitele miatt valójában már jóformán senki sem kíván adni neki. Az elhúzódo és meddő tanácskozások során, tapasztalva fia iránti hűségük és elkötelezettségük csekély szintjét, illetve ingatagságát, a cseh király mind bizalmatlanabb és bosszúsabb lett, sőt kifejezetten kezdett neheztelni a magyarokra.¹³¹ Időközben hazulról is nyugtalanító, mi több, egyenesen rossz hírek érkeztek Vencelhez; a Habsburg hercegek csapatai – bizonyára a pápa ösztönzésére – betörték Morvaországba, sőt, már-már a központi területeket fenyegették. Seregében ráadásul valamiféle járvány (talán a hadjáratok során felettébb gyakori vérhas vagy hastífusz) üthette fel a fejét, a *Continuatio Annalium Zwetlensium* az ok tekintetében nyilván téves értesülése szerint ugyanis – az ország kellemetlen éghajlata (alighanem a rendkívüli hőség) következtében – legalábbis számos katonája halt meg a hadműveletek során.¹³²

A Přemysl-uralkodó így hirtelen – ha ugyan már korábban is nem ez volt a titkos szándéka – állítólag megint csak Kőszegi János tanácsára

I. 500. II. Vencel máj. 24-én még Brnóban tartózkodott: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*. II. Opera Josephi Emler. Pragae, 1882. (továbbiakban RDBM II.) Nr. 2006.; Anonymi Continuatio Annalium Zwetlensium III. In. MGH. SS. IX. 660.; Salamon, 1885. 289.

129 1304. nov. 1.: MNL OL DF 237 746., kiadása: RDES I. 159–160., regesztája: AO I. 657. sz.; Pór, 1895. 19.

130 Salamon, 1885. 290.; Bertényi, 1987. 38.

131 Pór, 1895. 19.; Salamon, 1885. 291.

132 Anonymi Continuatio Annalium Zwetlensium III. In. MGH. SS. IX. 660.

úgy döntött, a lehető leghamarabb hazatér csapataival és egyúttal a magyarországi királyság kísérletébe alaposan belebukott fiát, azzal együtt pedig a Szent Koronát is magával viszi. Lévén vajmi csekély kétsége sem lehetett afelől, hogy mindezt fiának legelszántabb hívei is a leghatározottabban elleneznék, sőt azt, különösen a korona vonatkozásában, valószínűleg minden módon igyekeznének megakadályozni, tervét ravasz fondorlattal, minden részletében előre fortélyosan kiigyalva, egy kiválóan előadott színjáték keretében valósította meg.¹³³ Egy ünnepnap – talán az Úr színeváltozásának napja, augusztus 6. – előestéjén kijelentette, hogy fiát szeretné a másnapi szentmisén teljes királyi díszben, fején a Szent Koronával látni, valamint kérte, hogy – mivel szerfelett érdekli a magyar földön szokásos uralkodóavatási ceremónia –, egyszersemind a koronázási szertartást is mutassák be neki.¹³⁴ Jelen lévő egyházi és világi híveik minden további nélkül készek voltak teljesíteni a kérést, ilyenformán másnap az ifjú Vencel – atyja oldalán – a Szent István tulajdonának tartott relikviákkal, jelesül a paláستtal, karddal és sarkanytúval felruházva-ékesítve, egyik kezében a jogarral, másikkban a szent király kézfeje-reklyéjével, a Szent Jobbal, fején pedig a – körülbelül három éve Budán őrzött – koronával vonult be a Boldogságos Szűz főtemplomba, az ünnepi misére. A szertartás alatt – lopva, kisebb csoportokban – nagyszámú cseh fegyveres vonult, illetve lovagolt be a nyitva hagyott kapukon és szélső-besen megszállta a várat.¹³⁵ II. Vencel értesülvén a cselművelet sikeréről, meg sem várva a szertartás végét, fiával együtt tüstént kiment a templomból, és visszatért a palotába. Hogy a történeteken alkalmasint jócskán összezavarodott és megdöbben főurak és a budai polgárok gyanakvását eloszlassa, Vencel estig tartó fényes lakomát rendezett, ahol fia fő híveit gazdagon megajándékozta és egy nagy halom pénzt osztogatott szét a magyar előkelők között. Az újabb tárgyalások alkalmával ismét előadta, seregével Károly ellen, a Tisza mentére indul és a jogbitorlót egykettőre kiűzi az országból.¹³⁶

133 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1915., b. hasáb; Pór, 1895. 19.

134 Salamon, 1885. 291. Révész Ferenc felvetette, hogy a budavári Szent Szűz Mária-egyházban lezajlott színjáték aug. 20-án, Szent István király ünnepén történt, tekintve Vencel-László a Szent Jobbal vonult be a templomba. Ld. Révész, 1891. 239. Ezt az időpontot mi némileg későinek tartjuk, hozzátéve, a király kézerekléje, amennyiben valóban ott volt e napokban, már hetekkel korábban is Budára érkezhett.

135 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1915., j. hasáb; Salamon, 1885. 292.; Pór, 1895. 19.

136 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1916., b. hasáb

Rövidesen valóban összegyűjtötte Buda környékén táborozó hadait és a Szent Koronát, valamint a többi birtokába jutott királyavatási jelvényt magához véve, fia társaságában átkelt a Dunán. Számos magyar előkelő és nemes, valamint élükön Werner fia László főbíróval, több budai polgár is csatlakozott seregéhez. Alighogy a pesti síkra ért, arra hivatkozván, hogy a csehországi hírek miatt késedelem nélkül haza kell vezetnie csapatait, váratlanul észak felé fordult. A táborában lévő magyaroknak ugyanakkor sietett megígérni, amint legyőzte a királyságába tört németeket, a lehető leghamarabb visszatér fiával együtt, egyszersmind kérte azokat, maradjanak, kísérjék zászlói alatt a morva határig.¹³⁷ Az ország északnyugati részére érve, augusztus közepe táján végül lehullott az álarc és nyilvánvalóvá vált, hogy Budára érkezte óta a cseh uralkodó valamennyi lépése és kijelentése csupán egy hamis, előre kitervelt politikai manőver része volt. Werner fia Lászlót 16 másik tekintélyes budai polgárral együtt – azzal vádolván őket, hogy elárulták fiát, sőt, egyenesen összeesküvést szöttek annak elveszejtésére – fogságra vetett, majd azokat magával vitte Csehországba. Alkalmasint épp a mind félreérthetlenebb jelek miatt kereste meg e napokban egy pártjukhoz tartozó püspök, a győri főpap, hogy megkérje, adja át, de legalábbis semmiképpen se vigye magával külhonba a koronát és a többi *insignium*okat, ezt azonban határozottan megtagadta, kijelentvén, a koronázási jelvényeknek ott kell lenniük, ahol a törvényes magyar király, fia épp – tetszése szerint – tartózkodik.¹³⁸ Vencel minden további kérdésben szintén személyesen, a névleges uralkodó mellőzésével, ilyenképpen valószínűleg még legbuzgóbb híveik számára is nemtetszést keltő módon hozott döntést és rendelkezett. Kőszegi Jánost, az egyik legerőszakosabb, messze földön rettegett és gyűlölt tartományurat kinevezte az ország kormányzójának és rábízta a hadjárat során kezére került Duna menti városokat és erősségeket. Buda bírájának László helyére egyidejűleg Kunc fia Petermannt tette meg.¹³⁹

Vencel hazavonulásának utolsó, Nyitra megyei szakasza már korántsem volt zavartalan. Hadaival nagy valószínűség szerint a legrövidebb, Szob–Léva–Galgóc–Nyitra útvonalon haladt és az ország területét a nagy nemzetközi kereskedelmi és hadiúton, amelyen bevonult, Brno

137 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1916., j. hasáb

138 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1916., j., 1917., b. hasáb; Werner fia László és társai elfogatása és prágai bebörtönzése – amennyiben nem egy fatális félreértés okozta a bonyodalmakat – alighanem Buda polgárságának politikai megosztottságára utal, azaz Károlynak már 1304 közepén jelentősebb számú és súlyú támogatója lehetett a városban. Ld. Salamon, 1885. 279., 287., 293.; Spekner, 2015. 88.

139 Chronicon pictum. In. CFH I. 660.; Spekner, 2015. 88.

felé kívánta elhagyni, azonban a ma Kis-Kárpátok néven ismert Hoszszú-hegyek túlsó, északnyugati oldalán számottevő ellenállásba ütközött. Megostromolta, alighanem, mert rákényszerült a harcra, a morva határtól épp csak egy-két napi járőföldre fekvő Szenic várát, amelyet gyorsan elfoglalt ugyan, de mindeközben érzékeny veszteségeket szenvedett.¹⁴⁰ Az erősség ez idő tájt Aba nembeli „Nagy” Aba ispán birtokában, esetleg kezelésében volt, aki Csák nemzetségbeli Máté familiájának elitjéhez tartozott. Noha a Miava menti eseményekről megemlékező okleveleink hitelességével kapcsolatban igen komoly kétségek merülnek fel, az történelemszeink figyelmét eleddig elkerülte, ekként az említett momentum alapján a kutatás régebb óta úgy gondolja, Szenic védői a trencsényi oligarcha tudtával, vagy egyenesen annak utasítására vették fel a harcot csehekkel, azaz, ebből következően Máté legkésőbb ekkorra nem csupán elhagyta Vencel-László táborát, de tevőlegesen is szembefordult azzal.¹⁴¹ A cseh sereg, élén a két uralkodóval, végül augusztus második felében Holicnál kivonult az országból, majd sietve folytatta útját Prága felé.¹⁴²

A cseh király hadjárata idején, azzal szoros összefüggésben, Szepes és Abaújvár megyékben is figyelmet érdemlő események zajlottak. „Latin” Bald, III. András egykori itteni ispánja, Vencel bevonulását követően a csehek kezére adta a szepesi vidék egyik legjelentősebb erősségét, Szepes várát. Károly helyi hívei azonban csakhamar szervezkedni kezdtek,

140 Szenic csehek általi ostromára vonatkozóan a nyitrai káptalan három állítólagos, datálása szerint egykorú kiadványában találunk utalást, ezek közül azonban már az első kettő, az 1302. szept. 27-re keltezett oklevél (RDES I. 94.), illetve annak ugyanaz év okt. 6-i átírása (MNL OL DL 95 236., kiadása: RDES I. 95.) is olyan, a csehekkel folytatott összecsapásról tesz említést, amelyet egyértelműen kizárólag II. Vencel 1304-es hadjáratával kapcsolhatunk össze. A *privilegium* elmondja ugyanis, hogy az adományos, Salamér fia „Lövvő” István testvérét, Mihályt a cseh király – nyilván nem saját kezűleg – Szenic várában megölte, az ott történekről később, 1306. szept. 14-én megemlékező, újabb oklevél (MNL OL DL 95 238., kiadása: RDES I. 197.) ugyanakkor már úgy tájékoztat, Mihály akkor vesztette életét a Nyitra megyei erősségben, amikor II. Vencel oldalán fiával, a magyar királlyal, serege élén hazatért Csehországba. A nyilvánvaló ellentmondást datálási, másolási, avagy félreolvasási hibával véleményem szerint nem magyarázhatjuk, a sajnós csak fényképmásolatban fennmaradt, állítólag tehát 1302-ben kiadott okirat keltezésében ugyanis az évszám mindkét helyen viszonylag jól kivehető és egyértelműnek mondható. Az ezek nyomán felmerülő hitelességi kérdések ellenére Szenic várát 1304-ben feltehetően valóban megostromolták a csehek.

141 Kristó, 1988/a. 19–20. Kristó másutt egyenesen Vencel legádázabb ellenfelei közé sorolja Mátét, amit talán kissé eltúlzottnak tarthatunk. Ld. Kristó, 1986. 107.

142 Petri Zittaviensis abbatis Chronicon Aulae Regiae. In. FRB IV. 85.; Weichardi de Polhaim Continuatio Annalium Sancti Rudberti Salisburgensium. In. CFH III. 2654.; Pór, 1895. 20.

és Detrik fiai, Arnold és Jordán ispánok vezetésével, akik előbb színleg a Přemysl-párt támogatóinak mutatták magukat, majd, kivárva a megfelelő időt, Vencel hadainak sebes kivonulását, akcióba léptek.¹⁴³ Elszánt és határozatos tevékenységüknek köszönhetően néhány hónapon belül, de legkésőbb az év késő ősze a Szepesség túlnyomó része Károly hűségére tért, illetve közvetlen ellenőrzése alá került. A szomszédos Abaújban, minden bizonnyal szintén július–augusztus folyamán, Szepes várának cseh kézre adásával majdnem azonos időpontban, a kassaiak nyilvánították ki immáron egyértelműen a Vencel-László iránti, addig sejtethetően elleplezett rokonszenvüket. Egyesítve erőiket a szepesiekkal, támadást intéztek Aba nembeli Omodé nádor, mint jól tudjuk, Károly leghatalmasabb és legelkötelezettebb báró-párthíve – annak állandó tartózkodási helyéül is szolgáló, kedvelt – birtoka, Gönc, illetve az a felett magasodó vára ellen.¹⁴⁴ A két szóban forgó kelet-felvidéki vármegye területén e hetekben történt eseményekről megemlékező, 1326-ban kelt királyi oklevél egy Károly személyes sorsával, családi életével kapcsolatos szerfelett fontos ismertetet is tartalmaz, jelesül, hogy amikor a kassai *hospesek* a szepesiekkal karöltve megtámadták Gönc várát, a király, aki egyébként gyermekkorában, legfeljebb három évvel azelőtt Omodé vendégeként hosszabb időt töltött az erősség falai között, néhány főembere társaságában épp külhonban, Oroszországban járt, hogy első házastársát onnét magyar földre hozza.¹⁴⁵ Hogy valamikor az évtized derekán az ifjú király valóban a Rurik-ház halics–volhíni ágából nősült, egy másik, teljesen független, egykorú forrásunk, a *Descriptio Europae Orientalis* című útleírás is alátámasztja. A vélelmezhetően kelet-közép-európai, sőt, könnyen meglehet, hogy épp magyar származású szerző által készített igen érdekes, a térség országait jól értesült részletességgel bemutató írásműben a Halics–volhíni Fejedelemség uralkodójáról, I. Lev Danyilovics fejedelemről (ur.: 1264–1301) ugyanis a következőket olvashatjuk: „ennek a Leónak a leányát vette feleségül nemrégiben Magyarország királya, Károly”.¹⁴⁶

143 1304. dec. 7.: MNL OL DF 258 686., kiadása: RDES I. 163.

144 1326. febr. 7.: MNL OL DF 265 464. (közöletlen), regesztája: AO X. 50. sz.

145 AO X. 50. sz.; Kristó Gyula: Károly Róbert első felesége. = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 1988. LXXXVI. 27–28. (továbbiakban Kristó, 1988/b.) A király alighanem 1302 és 1304 között, közelebbről talán 1303 első felében, amikor egyáltalán nem ismerjük tartózkodási helyeit, vendégeskedett Göncön.

146 *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*. Edidit, praefatione et adnotationibus instruxit Olgierd Górka, Cracoviae, 1916. 40.; Kristó, 1988/b. 28. A forrásban említett Lev/Leó azonosítása felettébb problematikus. I. Lev ugyanis 1300 táján már legalább

A Gönc vára körüli, valamint a Szepességben lefolyt harcok ezek alapján kellően megnyugtató módon még nem kapcsolhatók össze, tekintve, az előbbieket esetében csak annyi bizonyos, hogy azok a király ruszbeli tartózkodása heteiben–hónapjaiban, alighanem 1304 kora nyara, II. Vencel király seregének Magyarországra vonulása és 1306 júniusa, Károly első, orosz feleségének első okirati felbukkanása között zajlottak le, azaz ilyenformán két teljes évnvi időtartam adódik a szóban forgó külszági és abauji események lehetséges idejéül. Megítélésünk szerint ugyanakkor a legnagyobb valószínűsége annak van, hogy a Vencel-pártiak fegyveres Abaujvár megyei fegyveres akciójára 1304 nyarán, a cseh uralkodó magyarországi hadjárata körüli időben került sor. Egy Aba Omodé fő erőssége és székhelye elleni, egyébként a nádor roppant hatalmához képest örülségszámba menően merész vállalkozáshoz Kassa lakóinak és a szepesieknek máskor, mint egy velük azonos oldalon álló, nagy létszámú haderő bevonulása és ittléte idején aligha lett volna bátorságuk. Hozzátehetjük még, igen valószínűnek látszik, hogy Gönc e kissé váratlannak tűnő megrohanásával a támadók esetleg azért voltak készek kockáztatni, mert Omodé nem tartózkodott a környéken, vagy tartományában, mi több, elképzelhetőnek tarthatjuk, a távollét oka épp az volt, hogy a nászra készülő Károly kíséretében ő is orosz földön járt.¹⁴⁷ Ameny-

70 éves lehetett, ismert utódai pedig – alighanem Konstancia magyar hercegnőtől, IV. Béla király leányától – az 1250-es, 1260-as években születtek. Konstancia elhunytának időpontja szintén kérdéses, 1276-ban vagy – véleményünk szerint – 1296-ban halálozott el. Ld. Kádár Tamás: Az Árpád-házi uralkodók és az országlásuk idején hercegi címmel tartományi különhatalmat gyakorolt külhoni, fejedelmi származású előkelők, valamint azok családtagjainak elhalálozási és temetkezési adatai 997–1301 között. = *Fons*, 2012. 19. évf. 1. sz. 108.: 194. jegyz. Amennyiben Károly első felesége valóban I. Lev leánya volt, úgy az 1280-as évek vége előtt kellett világra jönnie, de mindenképp 1270 után, amikor Konstancia, vélelmezett anyja még bizonyosan élt és – általunk – 1304-re datált házasságkötésekor a közte és férje közötti tekintélyes korkülönbség még elfogadhatónak látszott. Korrendi és genealógiai megfontolások alapján némiképp valószínűbbnek tűnik ugyanakkor, hogy a szóban forgó hercegnő I. Levnek nem gyermeke, hanem unokája, az 1301-ben elhunyt nagyfejedelem fiának és utódának, I. Jurijnak (György) a leánya volt. E feltevés helytállóságát azonban megkérdőjelezi, hogy Jurijnak ismert egy Mária nevű (másik?) leánya, aki I. Trojden czerski és varsói fejedelemhez ment nőül. A bonyolult családtörténeti kérdés jelenleg nem megoldható, csupán annyi jelenthető ki bizonyosan, hogy Károly orosz házastársa I. Lev leszármazotta volt.

147 Feltevésünk kapcsán talán érdemes megemlíteni, hogy Omodé nádor máj. 31-én a zempléni Patakon tartózkodott: MNL OL DL 78 926., kiadása: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára*. (Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeó.) IV. Szerkesztik Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső, Bp., 1878. 623.

nyiben tehát fenti feltételezéseink helytállóak, az említett szepességi és Kassa környéki harccselekmények közel azonos időben, néhány hétnyi, esetleg egy-két hónapnyi eltéréssel zajlottak le, a király első házasságkötését, vagy legalábbis Károly első, Rurik-házbeli jegyesének vagy hitvesének az országba érkezését, ugyanakkorra, azaz 1304. június–július tájára kell helyoznunk.

A király eme frigyéről jóformán alig tudunk valamit, jellemző módon arról a korabeli hazai krónikáshagyomány sem örökített meg semmit, így aztán az uralkodó első, ifjúkori feleségének alakja és neve néhány évtized alatt teljes feledésbe merült. Az orosz hercegnő személyének meglepően gyors elfeledésében más, nem ismert tényezők mellett, bizonytalanságban közrejátszott az is, hogy utóda, Károly második, bytomi származású neje ugyancsak a Mária nevet viselte.¹⁴⁸ Maga a királyné, férjéhez hasonlóan, egyébként valószínűleg szintén az Árpád-ház, közelebről IV. Béla leszármazottja volt nőágon, ilyenformán a házasság némiképp akár erősíthette Károly örökösödési jogait, illetve uralma legitimációját is.¹⁴⁹ A király első hitvesének kiválasztásakor természetesen a diplomáciai és a dinasztikus szempontok játszották a döntő szerepet. Országlása legkorábbi, kivált az 1304 ősze előtti időszaka meglehetősen külpolitikai elszigeteltségben telt, minthogy a szomszédos és térségünkbeli államok uralkodóinak jó része a Přemyslek szövetségese, esetleg hűbérese volt, vagy érdemi összeköttetésben nem állt udvarával. Helyzete, uralmának, sőt, személyes sorsának nagyfokú bizonytalansága miatt feltehetően messze földön sem nagyon akadt olyan fejedelem, aki fantáziát látva egy vele kötendő szövetségben, bármely nőrokonát szívesen hitvesül adta volna.¹⁵⁰ Halicsra tehát részint emiatt, egyéb alternatíva hiányába esett alkalmasint a király, valamint nyilván báróinak választása. Könnyen elképzelhető továbbá, hogy Károly orosz házasságkötésében a szűk lehetőségek mellett egyéb gyakorlati megfontolások is felmerültek. Bereg vármegye – vagy legalábbis annak túlnyomó része – 1300 táján minden valószínűség szerint I. Lev/Leó halics–volhíniai nagyfejedelem, illetőleg utódai uralma

148 Kristó Gyula: Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól. = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 1992. XCVI. 28.; Kádár Tamás: Megjegyzések, észrevételek I. Károly (Róbert) magyar király házassági és egyéb családi kapcsolatai kérdéséhez. = *Turul*, 2009. 82. évf. 1. sz. 13–23. (továbbiakban Kádár, 2009.), itt: 13.

149 Uo. 17.

150 Kristó Gyula: Adatok a fiatal Károly Róbert külföldi kapcsolataihoz. = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 1999. CIX. 13–19.; Kádár, 2009. 17.

alá tartozott, s Károly talán a terület átengedésének igényével kérte meg Mária hercegnő kezét. Az 1299-ben Lev helyi *officialis*aként szereplő Gergely beregi ispán helyén ugyanis 1308-ban új ispán tűnik fel, amit esetleg azzal magyarázhatunk, hogy a halicsi uralkodó kiterjedt magyarországi birtokait hozomány fejében átadta vejének, Károlynak.¹⁵¹

Visszatérve a nézetünk szerint tehát 1304 júniusát követő legfeljebb fél év szepességi és Abaujvár megyei harcaihoz, Károly hívei rendre győzelmet arattak Vencel-László helyi támogatói felett a kisebb-nagyobb csatározások során. A Gönc ellen vonult sereget Omodé nádor várnagya, Zovárd nembeli „Apród” István verte vissza és szórta szét, valamint egy másik összecsapás alkalmával, Kassa mellett is győzött, alighanem ugyancsak még a nyár derekán, Szepesben pedig, mint már láttuk, Detrik fiai, Arnold és Jordán érdemes szolgálatai révén alakultak jól a dolgok, olyannyira, hogy rövidesen csaknem az egész megye Károly uralma került.¹⁵²

Vencel király meghökkentő és felettebb furcsán kivitelezett hazatérésével, főképp pedig a Szent Korona addig példa nélküli, jogsértő külföldre vitelével igen jelentős változások következtek be a két szembenálló párt sorain belül, következésképp a belpolitikai erőviszonyokban is. Vencel máskülönben is gyengélkedő, zsugorodó tábora lényegében széthullott, míg Károly híveinek, támogatóinak száma, mind a nemesek között, mind pedig a bárói elit körében jól látható, intenzív növekedésnek indult, minek köszönhetően az év végére – legalábbis formailag – az ország java részében elismerték, illetve őt tekintették a törvényes, egyedüli uralkodónak. Az itáliai születésű trónrivális – a közép-európai nemzetközi folyamatok kedvező alakulása eredményeképp – a nyár folyamán külkapcsolataiban szintén rendkívül fontos, valóságos diplomáciai áttörésnek nevezhető sikert ért el. I. (Habsburg) Albert német király a Přemysl-ház újabb, lendületes térnyerését, illetve terjeszkedését alighanem már jó ideje ellenérzésekkel figyelte, amely rövidesen – a Vencel számára elfogadhatatlan és provokációnak beillő követelései ha-

151 ÁMTF I. 524.; Kristó, 1988/b. 30.; Kádár, 2009. 17., 22.: 42. jegyz.

152 A Kassa közelében vívott csatára: 1317. máj. 8.: MNL OL DL 64 010., kiadása: HO VII. 373–375. Hozzá kell tennünk, nem egyértelműen eldönthető, hogy az itt említett összecsapás, illetve a Gönc vára alatti harc nem egyazon esemény volt-e valójában. Valószínűbbnek látjuk ugyanakkor, hogy egymással szoros összefüggésben álló, de két időpontjában és helyszínében eltérő történésről van szó, azaz Omodé várnagya ténylegesen két ízben is vereséget mért a Vencel-pártiakra, előbb talán Gönc falainál, majd – esetleg a menekülőket üldözve – Kassa vidékén.

tására – 1303 közepén nyílt konfliktushoz vezetett.¹⁵³ A német uralkodó volt sógorával szemben kihirdette a birodalmi átkot is, és mindkét fél a háborúra közeli kitörésére készült, a fegyveres erőpróbára azonban egy bő esztendeig mégsem került sor. Albert 1304 nyarán – részint a pápa, illetve – a családjaik közötti rokoni kötelékre is apelláló – Károly követteinek buzdítására – végül cselekvésre szánta el magát. Egyrészt, mint láttuk, július–augusztus folyamán, a király távollétében – azt kihasználva – több ízben is csapatokat küldött Morvaország pusztítására, másfelől a lehető legszorosabbra fűzte politikai és katonai együttműködését nápolyi unokaöccsével. Legidősebb fia, I. Rudolf osztrák és stájer herceg – nagy valószínűség szerint Albert utasítására személyesen ment Pozsonyba, ahol is – augusztus 24-én, épp az idő tájt, amikor II. Vencel serege hazatérőben átkelt a Morván, szövetségre lépett Károllyal.¹⁵⁴ Habár a koalíció elvben általános érvénnyel jött létre, azaz a két uralkodó arra tett esküvel is megerősített ígéretet, bárkivel szemben megsegíti egymást, mindenki számára magától értetődő lehetett, hogy a szövetség II. Vencel és fia ellen irányul. A pozsonyi tárgyalásokon egy füst alatt a közeljövőt érintő konkrét megállapodás is született, alig száradhatott meg a tinta ugyanis a – király kíséretében lévő magyar bárók és főpapok, köztük Aba nembeli Omodé, Csák nemzetségbeli Ugrin, Rátót nemzetségbeli Lóránd, Borsa nembeli Kopasz, valamint Mihály esztergomi és István kalocsai érsek és több más prelátus által külön, ugyanaznap kelt kiadványban is megerősített – szövetséglevélen, a szerződött felek tüstént nagyszabású közös hadműveletet indítottak Csehország ellen.¹⁵⁵

Az offenzívát szeptember első napjaiban Rudolf herceg kezdte meg, feldúlta, pusztította az Ausztriával szomszédos morva területeket. Vencel gyors ellencsapással igyekezett elhárítani, illetve megtorolni a támadást, csapatai betörték az Osztrák Hercegségbe, néhány nappal később azonban az egyeztetett haditerv szerint – igen jelentős sereg élén vonulva fel – Károly is bekapcsolódott a csatározásokba, így a cseh uralkodó a már két irányból fenyegetett belső vidékek és Prága hatékonyabb védelme

153 A Přemyslek és a Habsburg-ház hatalmi vetélkedésére, illetve konfrontációjára: Lhotsky, 1967. 140–41.; Charvátová, Kateřina: *Václav II. Král český a polský*. Vyšehrad [Praha], 2007. (továbbiakban Charvátová, 2007.) 196–198.

154 MNL OL DF 257 967., kiadása: CDH VIII/1. 158–159.; Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1918., j. hasáb; Pór, 1895. 21.; Lhotsky, 1967. 141.

155 A magyar főpapok és bárók által Pozsonyban kiadott oklevél nem maradt fenn, kiadása: CDH VIII/1. 160–161., regesztája: AO I. 644. sz.; a hadjárat eseményeire: Anonymi Chronicon Claustroneoburgense. In. SRA I. 475. hasáb; Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1920–1924.

érdekében kénytelen volt észak felé visszavonni erőit.¹⁵⁶ A magyar király a Szent Korona visszaszerzésének és hazahozatalának népszerű jelszavával még augusztus második felében országos hadjáratot hirdetett. Seregét Pozsony térségében gyülekeztette, ahová – az eredményes mozgósításnak és a gazdag zsákmányszerzés csábító reményének köszönhetően – néhány nap leforgása alatt igen nagy számban érkeztek csapatok az ország távolibb, Tiszán túli megyéiből is. A hetek óta társaságában tartózkodó világi és egyházi főemberek, így mások mellett Csák nembeli Ugrin, a Borsa testvérek, Rátót nemzetségbeli Lóránd és Péc nembeli Apor nádorok, Vej-tehi Teodor, Csák nemzetségbeli Márk fia István, Lőrinc fia Lőkös, Mihály és István metropoliták, Péter erdélyi, Teodor győri, Miklós boszniai és János nyitrai püspök csapatai adták az egybegyűlt had meghatározó hányadát. Táborba szállt és fegyverbe hívta félelmetes magánhadseregét Csák nembeli Máté is, aki kevéssel a pozsonyi tárgyalások után külön szerződést kötött az osztrák herceggel és egymaga 8 000 ember kiállítását vállalta a csehek ellen.¹⁵⁷ Különösen sokan, feltehetően legkevesebb 3-4 000 fővel csatlakoztak Károly seregéhez a külföldi vállalkozásokban mindenkor előszeretettel és tömegével részt vevő kunok, valamint talán kisebb besenyő csoportok is. A király zászlói alatt szeptember elejére összesereglett haderő létszámát – a valószínűleg külön, Trencsén felől felvonuló és a Károly csapataival csak Morvaország déli részén egyesülő Csák nemzetségbeli Máté úgyszintén igen tekintélyes csoportosítása nélkül – hozzávetőlegesen 10 000 fegyveresre becsülhetjük.

A személyesen az ifjú uralkodó által vezetett főserg, miután feldúlta Kőszegi János jó néhány közeleső Moson és Sopron megyei birtokát, minden bizonnyal Ausztria északkeleti sarkán, a Morvamezőn keresztül, Laa környékén nyomult be Morvaországba, ahol először Lean várát zárta körül. Nem ismert, hogy belefogott-e a határ menti erősség módszeres ostromába, de annyi bizonyos, hogy itt, a vár falai alatt került sor az első komolyabb összecsapásokra.¹⁵⁸ Mindeközben a magyar sereg könnyűlovasai, legnagyobbbrészt természetesen a kunok, miután részt vet-

156 Petri Zittaviensis abbatís Chronicon Aulae Regiae. In. FRB IV. 88.; Kristó, 1988/a. 20.

157 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1920., b. hasáb; Pór, 1888/b. 55. Máté és szerviensei részvételének az 1304. évi hadjáratban I. Károly Bogár fia Márton, a tartományúr vezető familiárisa, tárnokmestere javára kelt adománylevelében is emléke maradt: 1309. máj. 8.: MNL OL DL 2073., kiadása: CDH VIII/1. 341–344.

158 Ma Jaroslavice, Csehország Dél-Morva kerületében, Znojmotól délkeletre fekszik. Lean falai alatt, a király szeme láttára tüntette ki magát többek között Dorozsma nembeli Garai Pál későbbi macsó bán is, aki foglyul ejtett egy cseh vitézt, és három

tek a határ közeli Mikulov (Nikolsburg) elfoglalásában, alighanem mint már osztrák területen is tették, kíméletlenül, mi több, a német forrásaink – vélhetően túlzó – tanúsága szerint egyenesen állatias módon pusztították, rabolták a környező vidéket, sőt, egyes merészebb csoportjaik betörték a központi, cseh területekre is.¹⁵⁹ A Lean körüli harcok után Morvaország szakadatlan dúlása, rombolása és több kisebb erősség bevételével, a magyar főerők a Dyje/Thaya partján, a szomszédos Znojmo (német néven Znaim) érintésével nyugati irányba, Weitra és Gmünd, a valószínűleg már korábban, a pozsonyi szövetségkötéskor kijelölt gyülekezési helyek felé szinte akadályozatlanul folytatták előnyomulásukat.¹⁶⁰ Szeptember 8. táján, Freistadt felől, számottevő birodalmi csoportosítás élén, oldalán I. Ottó alsó-bajor herceggel (ur.: 1290–1312) Albert király is megérkezett a hadszíntérre. A három sereg, a német király, Károly, illetve az osztrák és stájer csapatokat vezénylő Rudolf a terveknek megfelelően nem sokkal később Weitrától délre valóban egyesült, azonban, kevésbé meglepő módon, csakhamar éles konfliktus támadt a táboron belül.¹⁶¹ Albert – a salzburgi érsek és több más német egyházfő panaszára – a magyarokat és a kunokat felszólította, hogy sürgősen bocsássák szabadon foglyaikat. E követelésnek, arra hivatkozva, hogy a rabként magukkal hurcoltakhoz a hadi szolgálatukért járó zsold fejében joguk van, az érintettek vonatkozott eleget tenni, majd pedig, úgy látván, a növekvő feszültség és a németek felgyúlt haragja miatt tanácsos mielőbb odébb állni, valamikor szeptember legutolsó napjaiban az éj leple alatt, titokban, a magyar király engedélye és tudta nélkül, sok ezren elszöktek közülük a seregből, és mintegy menekülve igyekeztek hazajutni. Rudolf tekintélyes erőt küldött utánuk üldözésükre, amely gyorsan utolérte, és október 2-án Altenburg, illetve Horn közelében szétverte őket.¹⁶²

A több mint kellemetlen incidens a jelek szerint nem okozott különösebb ellentétet a szövetséges uralkodók között, elszántan folytatták

fogát veszítette el a harcban. 1310. márc. 20.: MNL OL DF 265 778., kiadása: AOkm. I. 195–198., regesztája: AO II. 885. sz.; Révész, 1891. 239.

159 Anonymi Chronicon Claustroneoburgense. In. SRA I. 475. hasáb; Pór, 1888/b. 57.

160 Anonymi Chronicon Claustroneoburgense. In. SRA I. 475–476. hasáb; Sifridi presbyteri de Balnhusin Historia universalis et Compendium historiarum. In. CFH III. 2125.; Pór, 1895. 22.; Kristó, 1988/a. 20.

161 Sifridi presbyteri de Balnhusin Historia universalis et Compendium historiarum. In. CFH III. 2125.; ad 1303: Weichardi de Polhaim Continuatio Annalium Sancti Rudberti Salisburgensium. In. CFH III. 2653–2654.

162 Anonymi Chronicon Claustroneoburgense. In. SRA I. 476. hasáb; Anonymi Continuatio Annalium Zwetlensium III. In. MGH. SS. IX. 661.; Kristó, 1988/a. 21.

a megkezdett hadművelet, előnyomulásukat Csehország szíve, fővárosa felé. Budějce (németül Budweiss), illetve vélelmezhetően Telč (Teltsch) és Jihlava (Iglau) útba ejtésével, a környező vidék módszeres pusztítása, felégetése közben a gazdag ezüsbányáiról híres Hory Kutné-ig (német nevén Kuttenberg) törtek előre, amit oda érkezéskor, október 18-án haladéktalanul ostromolni kezdtek.¹⁶³ A falak közé szorult védősereg azonban Jindřich z Lipé, az egyik leghatalmasabb morva főnemes parancsoksága alatt szívós szilárdsággal tartotta magát, többször kitört, valamint érzékeny veszteségeket okozott a támadóknak, és egyszerre, a szokatlanul kemény hideg beálltával az időjárás is nagyon kedvezőtlenre fordult.¹⁶⁴ Albert és Károly vezérkarának, amelyben egyébként eredetileg aligha számoltak a hadjárat ilyen hosszas elhúzódásával, ugyanakkor komoly és egyre súlyosbodó utánpótlási nehézségekkel kellett megküzdenie, így mind az élelem, mind a takarmány erősen fogyóban volt, ráadásul II. Vencel egyik nemrég megnyert birodalombeli szövetségese, Hermann brandenburg–zalizwedeli örgróf (ur.: 1298–1308), tetejébe, hogy egy jókora csoportosítással közeledett a hadszíntér felé, felvonulásával, illetve ügyesen végrehajtott manővereivel a német király utóvédét és visszavonulási útvonalát fenyegette. Az ostrom ötödik napján, amikor az egyre látványosabban lazuló fegyelem már saját katonái körében is tömeges szökésekhez vezetett, Albert néhány főhűbérese javaslatára végül úgy döntött, felhagy a váróvívással és befejezi a hadjáratot, de jövőre, amint módja nyílik rá, újfent sereggel jön Csehországba és hódolatra kényszeríti Vencel királyt.¹⁶⁵ A magyar–kun hadak október 27-én váltak el a németektől és Morvaország középső, valamint déli részét ismét végigrabolva, november első napjaiban vonultak haza.

Károly első külhoni hadakozása idején Kis-Lengyelországban hasonlóan fontos harccselekmények folytak le. Aba nembeli Omodé, aki már régebb óta élénk összeköttetésben állt a tartományaiból II. Vencel és lengyel szövetségesei által rendszeresen ki-kiűzött Ulászló kujáviai,

163 Anonymi Chronicon Claustro-neoburgense. In. SRA I. 476. hasáb; Petri Zittaviensis abbatis Chronicon Aulae Regiae. In. FRB IV. 89.; Charvátová, 2007. 208–209. Hogy Károly jelen volt Hory Kutné ostrománál is, a hadjárat egyik főúri résztvevőjének, Rátót nembeli Lóránd fia Gyulának egy 1309-ben, az egri káptalan által írásba foglalt adományából tudható. MNL OL DL 1743., kiadása: AOkm. I. 190–191.

164 Anonymi monachi Chronicon Osterhoviense. In. CFH I. 591.; Benessii Krabice de Waitmuel Chronicon. In. FRB IV. 463.

165 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1925., j. hasáb; Sifridi presbyteri de Balnhusin Historia universalis et Compendium historiarum. In. CFH III. 2125.; Charvátová, 2007. 210.

sieradzi és sandomierzi fejedelemmel (ur.: 1267/88–1300/06), valamint annak feltehetően több ízben is menedéket, illetve katonai segítséget adott, az év első felében ismét befogadta és hónapokig vendégül látta a támogatásáért őt felkereső, hányatott sorsú, hontalanná lett Piast-házi ex-uralkodót.¹⁶⁶ Nem lehetetlen, hogy Ulászló ezen északkelet-magyarországi tartózkodása idején, a nyár folyamán Omodé jóvoltából találkozott Károly királlyal is, aki mint emlékezhetünk, meglátásunk szerint ekkoriban utazott Halicsba megnősülése végett. Úgy tűnik, az abaúji nagyúr az augusztus 24-i pozsonyi szövetségkötés után, az ott kidolgozott stratégia értelmében azonnal hazasietett tartományába, majd az időközben összegyűlt kelet-felvidéki sereg élére állva, szeptember elején, pont akkortájt, amikor a király is megindult a csehek ellen, oldalán Ulászlóval, a Poprád, majd a Dunajec mentén bevonult Lengyelországba.¹⁶⁷ A támadás célja egyfelől az volt, hogy Vencel sziléziai és krakkói nagyfejelemségbeli hűbéreseit és különösképpen annak saját erőit lekötve minél tovább távol tartsa azokat a Csehországban, a főhadszíntéren folyó harcoktól. Másrészt, amiben Ulászló bizakodott természetesen, hogy a tartományaitól megfosztott fejedelmet, Károly esetleges jövőbeni szövetségését, Omodé remélt győzelmei révén valamelyik egykori birtokába visszahelyezzék. Gyanítható, hogy – mint a későbbi események megmutatták, egyelőre csupán nagyralátó tervként – Krakkó megszerzése is felmerült, mindezt a hadjárat útvonala leginkább erre enged következtetnünk. Omodé csapataival előbb a Nida-parti Wiślicáig tört előre, amelyet be is vett, majd nyugat felé fordulva egészen a Szilézia határához közel fekvő Lelówig nyomult, amit több kisebb erősséggel egyetemben szintén elfoglalt.¹⁶⁸ A hadakozás október vége tájt érhetett véget, azaz feltehetően a királyi seregek hazatérével azonos időben fejeződött be. Sajnos, nem ismert, hogy Ulászló a nádorral visszajött-e Magyarországra, február legelején ugyanakkor már bizonyosan lengyel földön tartózkodott, és pont Wiślicában

166 Matthiae de Miechovia Chronica Polonorum. In. CFH II. 1607.; Dabrowski, Jan: Lokietek Ulászló és Magyarország 1300–1315-ben. = *Történeti Szemle*, 1921. 10. évf. 1. sz. 77–79. (továbbiakban Dabrowski, 1921.); Kristó, 1988/a. 22–23.

167 Anonymi Annales Polonorum I. In. CFH I. 178.; *Ioannis Dlugossii Annales seu Chronicae incliti regni Poloniae*. IX. Textum recensuit et moderavit Danuta Turkowska, Varsaviae, 1978. 26.; Dabrowski, 1921. 79–80.; Bánlaky, 1934. 13.

168 Matthiae de Miechovia Chronica Polonorum. In. CFH II. 1608.; Kristó, 1988/a. 23.

adományozta meg – érdekes módon egy Sáros megyei fekvőséggel – két, alkalmasint magyar támogatóját.¹⁶⁹

Omodé nádor tehát – leginkább Ulászló helyzetének stabilizálásával – számottevő eredményeket ért el a Krakkói Nagyfejedelemségben, Károly hadjárata ellenben, lévén fő célját, a Szent Korona visszaszerzését távolról sem sikerült megvalósítania, voltaképpen kudarccal zárult. Az ifjú uralkodó az országba való visszajövele után, vélhetően, hogy megerősítse még bizonytalan ottani pozícióit, a hívei által frissen pacifikált és nagyrészt hűségére térített Szepességbe látogatott. December 7-én, Darócon – már említett érdemdús szolgálataikért – Detrik fiait, Arnold és Jordán ispánokat jutalmazta meg egy megújított birtokadománnyal, illetve ugyanaznap Szepesen Omodé egy tekintélyes zempléni familiárisa panasza nyomán állított ki oklevelet.¹⁷⁰ Ezt követően azonban, mármár rejtélyes, számtalan találgatásra okot adó módon szokatlanul hosszú időre, 17 hónapra eltűnik forrásainkból. 1306. május elejéig, amikor is Egerben bukkan fel végre újra, egyetlen ténykedéséről, intézkedéséről sem tudunk, ilyenformán egyetlen tartózkodási helyét sem ismerjük.¹⁷¹ Ez az amúgy is szerfelett szellős itineráriumában tátongó úr igencsak csábít arra, hogy felvessük, a fentebbiekkel ellentétben vajon nem ekkor került-e sor valójában ruszbeli látogatására és első házasságkötésére.

A kérdés kapcsán, talán azzal épp összefüggésben is, alighanem érdemes még egy felettébb különös – és legfeljebb csak homályos találgatások révén többé-kevésbé megmagyarázható – észrevételre felhívunk a figyelmet. Jelesül arra, hogy amikor megnősülésének gondolata 16–17 éves kora táján, azaz 1305 körül felmerült, Károly igencsak érthetetlen módon, legjobb tudomásunk szerint nem tett kísérletet előde, III. András leánya, Erzsébet hercegnő kezének elnyerésére. Holott – nem kell hosszabban bizonygatnunk – kétségtelennek tűnik, hogy az utolsó Árpád-házi király egyetlen gyermekével kötött frigy nagy mértékben erősítette volna az országhatárokon belül széles körben vitatott trónigénye, illetve határozottan ellenzett utódlása legitimitását, s vélhetően kedvező hatást gyakorolt volna a néhai uralkodó közvetlen környezetéhez, udvari elit-

169 MNL OL DL 1684., kiadása: *Zbiór dokumentów Małopolskich*. IV. Wydal Stanisław Kuraś – Irena Sułkowska-Kuraś. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969. 33., regesztája: AO I. 703. sz.

170 Szepesi Detrik fiainak adománylevele: MNL OL DF 258 686., kiadása: RDES I. 163., regesztája: AO I. 668. sz.; a szepesi, közöletlen oklevél: MNL OL DL 31 193., regesztája: AO I. 669. sz.

171 1306. máj. 6.: MNL OL DL 50 126., kiadása: AOkm. I. 111., regesztája: AO II. 31. sz.

jéhez tartozott – személyét, mint törvényes utódot többnyire szintén elutasító – előkelők álláspontjára is.¹⁷² A történelmi példák kevés kivételtől eltekintve azt mutatják, egy fiágon kihalt dinasztia örökében a főhatalom viszonylag zökkenőmentes átvételére, annak legitimációs megtámogatására az elhunyt uralkodó egy közeli nőrokonának feleségül vételénél jobb, kézenfekvőbb és hatékonyabb módszer nem nagyon létezett. A 13–14. század fordulóján két szomszédos állam trónját is jó részt ilyenformán, házasságkötés révén szerezte meg egy külhoni uralkodócsalád élelmes és nagyralátó tagja. Alig néhány évvel a tárgyalt események előtt, 1300-ban, épp Károly riválisának atyja, II. Vencel jegyezte el, majd vezette oltárhoz 1303 májusában Przemysł néhai lengyel király (ur.: 1295–1296) leányát és egyetlen örökösét, Riksa-Erzsébet hercegnőt, hogy így is biztosítsa a Lengyelország feletti uralmát, 1310-ben pedig – az időközben a két Vencel halálával megürült – prágai és krakkói királyi trónokra ácsingózó, s az előbbit aztán sikeresen el is foglaló (Luxemburgi) János vette nőül Erzsébetet, az utolsó Přemysl-házi király egyik nővérét.¹⁷³

A kérdés tekintetében még inkább elgondolkodtató, hogy a magyar Erzsébettel való házasság – legalábbis a jelek szerint – nem ütközött volna különösebb akadályba Károly számára. Ugyan a hercegnő, mint említettük, több éve az ifjabb Vencel jegyese volt, de az egyáltalán nem törődött menyasszonyával, s miként látni fogjuk, mikor léha kicsapongásai után a cseh főurak rábeszélésének köszönhetően egy másik fejedelmi születésű leány képében végül rátalált a szerelem, nagy hamarjában felbontotta a mátkaságot. Ezt a kánonjog vonatkozó előírásai elég engedékenyen szabályozták, kimondottan pedig a legkevésbé sem tiltották, így tehát amennyiben az Anjou trónkövetelő hivatalosan megkérte volna Erzsébet kezét, esetleges házasságkötésüknek ilyfajta egyházjogi akadálya nem lett volna. A hercegnő ráadásul nem is Prágában, hanem jó ideje Bécsben, mostohaanyja, Ágnes özvegy királyné és annak fivérei felügyelete alatt élt és nevelkedett, ezen túl magával vitt igen tetemes vagyona – elvbenei majdani hozománya – felett is a Habsburgok diszponáltak.¹⁷⁴ Károly számára, aki mint jól tudjuk, közeli rokonságban és részint ebből eredően baráti viszonyban állt Albert király családjával, valószínűleg nem okozott volna számottevő gondot, hogy – természetesen az ügyhöz megszerezve a Habsburgok támogatását és, ami viszont már sokkal bizonytalanabb

172 Fraknoi, 1914. 87.

173 *Přemyslovci Budování českého státu*. Edit. Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička. Praha, 2009. 569., 571–572.; Charvátová, 2007. 171., 203., 266.

174 Pór, 1888/a. 478., 481.

kérdés, a magyar hercegnő kedvező válaszát elnyerve – Erzsébetet feleségül vegye. Károly ez ügyben tett lépéséről, ilyen irányú szándékáról forrásaink nem tesznek említést. Ez aligha lehet véletlen, tekintve, hogy még a hercegnő életére vonatkozó legfontosabb és azzal kapcsolatban értelemszerűen a legtöbb információt megőrző forrásunk, a 14. század második felében készült legendája sem tud róla, hogy a magyar király valaha is kérőként jelentkezett volna Erzsébet kezéért.¹⁷⁵ A nyilván a hercegnő példamutató életszentsége, kivételesen mély és őszinte vallásossága megörökítésében és bizonyításában érdekelt forrás ugyanakkor beszámol arról, hogy Ágnes királyné öccse, Henrik szerette volna nőül venni Erzsébetet, aki azonban, minthogy már szilárdan elhatározta, hátralévő éveit zárdában, apácaként éli le, tántoríthatatlan elszántsággal kikoszorúzta a herceget.¹⁷⁶ I. Károly Erzsébet személye – és nem mellesleg igen tekintélyes hozománya – iránti, legalábbis vélelmezhető érdektelenségét talán egy nagyon is gyakorlatias ok magyarázza, jelesül, hogy mikor 1304/05-ben a hercegnő életkora és a külső tényezők megváltozása következteben „szabad” és – mai kifejezéssel élve – partiképes hajadonna lett, a király már nős ember volt. Első, a halicsi Máriával kötött házassága – feltehetően 1310 tájára helyezhető – megszakadásakor viszont már Erzsébet részéről vált lényegében lehetetlenné egybekelésük, a hercegnő mint említettük, szigorú kolostori életre vágyott, s lehetséges, hogy már zárdába is vonult. További érveink, szempontjaink, sajnos, nincsenek a kérdés eldöntésére, amely jelenlegi tudásunk szerint alighanem megoldhatatlan probléma marad a kutatás számára.

Visszatérve a köztörténeti eseményekhez, a csehországi hadjáratnak – fő célkitűzése, a koronaékszerek visszaszerzésére tett kísérlet kudarcán túl – legnagyobbbrészt a balszerencse folytán, egy másik roppant kedvezőtlen következménye is volt Károly, valamint párthívei szemszögéből. Albert király, seregének Hory Kutné alól való hazavezetésekor szándékosan figyelmen kívül hagyta, illetve nem teljesítette Ottó herceg azon kérését, hogy megkímélendő azt, a felvonulása során néhány hónappal korábban, oda felé már útba ejtett és csapataitól igen sokat szenvedett, megrabolt Alsó-Bajorországot kerülje el, illetve az okozott tetemes károkat, a hadjáratban való részvétele szintén nagy összegű költségeivel egyetemben

175 Vita beatae Elisabethae Hungarae, filiae Andreae III regis Hungariae. In. CFH III. 2402–2403.

176 Vita beatae Elisabethae Hungarae, filiae Andreae III regis Hungariae. In. CFH III. 2403.; Pór, 1888/a. 478. A leánykérést 1312 és 1314 első fele közé tehetjük, kevéssel az akkor is csupán 15–16 éves Henrik 1314. okt.-i esküvője elé.

térítse meg.¹⁷⁷ A német uralkodó, mit sem törődve Wittelsbach-házbeli főhübérese jogos és méltányolható panaszával, illetve többször megismételt kérésével, Bécset, majd Linzet elhagyva a Bajor Hercegségen át, a Duna völgyében folytatta útját, amit még azzal is tetézt, hogy fosztogatni vágyó katonáit ekkor sem fogta vissza, így Ottó és fivérei tartományait újfent komoly károk érték. A sértett herceg, aki már korábban is kapcsolatban állt II. Vencellel, sőt, az Hory Kutné ostroma alatt állítólag meg is vesztegette, hogy a szövetségeseket rábírja a hadjárat befejezésére, az év végén Prágába sietett és felajánlotta szolgálatait a cseh királynak.¹⁷⁸ Vencel örömmel fogadta a Birodalom egyik legtekintélyesebb hatalmaságának számító Ottót, szövetséget kötött vele, egyszersmind kinevezte seregei fővezérének és megtette tanácsadójának. Megegyezésüket, amelyet ha igaz, az idősebb Vencel egy – a magyar korona részére történő átadásáról szóló – ígérettel is kiegészített, egyelőre igyekeztek titokban tartani, a herceg ugyanis kisvártatva hazatért bajor földre, hogy miként vállalta, Albert és fiai minden tudomására jutott tervéről, készülődéséről mihamarabb tájékoztatni tudja a prágai udvart.¹⁷⁹

1305 késő tavaszán csakugyan híre is jött, hogy a német uralkodó újabb nagy birodalmi hadjáratot szervezett és csapatai élén már meg is indult Csehország ellen, amikor június 21-én Vencel király váratlanul elhunyt.¹⁸⁰ Utóda, a még ekkor is csupán alig 16 éves III. Vencel legkevesébé sem kívánta folytatni a háborúskodást, ezért azon nyomban tárgyalásokat kezdett a békés megegyezésre szintén hajló Habsburgokkal. A megbeszé-

177 Ottó herceg, a későbbi magyar király kalandos életéhez: Widemann, Josef: König Otto von Ungarn aus dem Hause Wittelsbach. = *Forschungen zur Geschichte Bayerns*, 1905. XIII. 20–40., 1907. XV. 71–78.; Ettelt, Beatrix: König Otto von Ungarn. Ein Wittelsbacher auf magyarischem Thron. = *Archivbötin*, 1989. I. 83–95.

178 Pór, 1895. 26.; Horváth, 1871. 155.

179 Az Osztrák/Stájer Rímes Krónika tudósítása szerint II. Vencel végrendeletében szimbolikusan – az elhurcolt koronázási jelvények révén – Ottó hercegre hagyta Magyarországot, illetve azt megelőzően egy oklevélben lemondott a magyar trónról. Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CH III. 1929., b. hasáb. Nyilvánvaló, Otacher ouz der Geul mindkét információja téves, annyi valóságalapjuk azonban minden bizonnyal volt, hogy már az idősebb Vencel uralkodásának utolsó hónapjaiban felmerülhetett – a herceg kezdeményezése nyomán – a magyar Szent Korona Ottó részére történő átadásának gondolata és arról talán valamiféle előzetes, nem hivatalos megállapodás is született. Horváth, 1871. 155–156.

180 Anonymi Chronicon Bohemiae a diluvio ad usque ad a. Christi 1329. In. CFH I. 537.; Przibiconis dicti Pulkava de Radenina Chronicon Boemorum. In. CFH III. 2002.; Sifridi presbyteri de Balnhusin Historia universalis et Compendium historiarum. In. CFH III. 2125.; Skorka, 2013. 254.

lések viszonylag hamar eredményre vezettek és augusztus 5-én Prágában az érintett felek meg is kötötték a békeszerződést.¹⁸¹ Az egyezmény tételiesen rendezte valamennyi a német és a cseh uralkodó, illetve országaik között felmerült vitás kérdést, így Vencel lemondott az Albert által visszakövetelt területekről, aki viszonzásul feloldotta a Přemysl-dinasztia tagjaira kihirdetett birodalmi átkot és azt – szövetségeseivel egyetemben kegyelmébe fogadva azt – garantálta Vencel, mint természetesen főhűbérese jogait a Cseh és a Lengyel Királyság birtokára. Károly és Vencel viszályában, valamint a magyar trón ügyében, ha azok egyáltalán fel is merültek érdemben a tárgyalásokon, nem született semmifajta kompromisszum. A Magyar Királysággal kapcsolatosan Vencel legfeljebb annyi vállalást tehetett, azt is inkább csak szóbelileg, hogy a Szent Koronát valamennyi elhurcolt felségjelvénnel együtt visszajuttatja az országba. A német–cseh béke gyors létrejöttében Ottó hercegnek, aki az ifjabb Vencel bizalmát is élvezte és – az általa gyakran meglátogatott – cseh udvarban kivételes befolyással bírt, alkalmasint igen jelentős szerepe lehetett.¹⁸²

Mindeközben Magyarországon Károly helyzete az előző évi hadjárat sikertelensége dacára, sajátos módon részint mintegy annak köszönhetően, némileg javulóban volt. Alighanem 1305 folyamán, esetleg még a múlt év végén, a király említett észak-felvidéki látogatása alkalmával került sor a csehek által II. Vencel bevonulása idején megszállt Szepesvár ostromára és bevételére. A sikeres hadműveletről régi párthíve, a harcokban magát ismételten kitüntető Rikolf fia Kokas javára kelt 1306. július 13-i *privilegium*ból értesülünk először, így ha elég csekély is a valószínűsége, végtére nem kizárható az sem, hogy a Szepesség fő erősségét és „kulcsát” csak kevéssel az oklevél készülte előtt foglalták el Károly csapatai.¹⁸³ Legkésőbb ekkorra tehát az ország utolsó, még cseh kézen lévő vidéke is felszabadult, és a megye egész területére kiterjesztette fennhatóságát.

Az Anonymi Leobienensis Chronicon tudósítása szerint a király 1305-ben egy másik, Kőszegi János elleni hadjáratot is indított.¹⁸⁴ Forrásunk, sajnos nagyon tömören és szűkszavúan emlékezik meg a katonai akcióról, mindössze annyit ír, hogy Károly serege huzamosabb ideig ostromolta a vasi–soproni mágnás bizonyos várait, és azok közül, miután Ausztriából (és/vagy Stájerországból) – gyaníthatóan Rudolf hercegtől – segítség-

181 RDBM II. Nr. 2051., 2053.; Lhotsky, 1967. 145.; Maráz, 2007. 49.

182 Pór, 1895. 23.

183 MNL OL DL 68 770., kiadása: RDES I. 191., regesztája: AO II. 47. sz.; Kristó, 1988/a. 24–25.

184 Anonymi Leobienensis Chronicon. In. CFH I. 280.

get kapott, három erősséget sikerült is bevennie. A krónika vonatkozó szöveghelye – különös fájdal munkra – még csak utalást sem tartalmaz a szóban forgó várak fekvésére, és évkönyvszerű előadásából az sem állapítható meg, hogy már amennyiben valóban 1305 folyamán került rá sor, az év melyik részében zajlott a hadjárat. Elképzelhetőnek tartjuk ugyanis, hogy német forrásunk ezen beszámolójában – téves évszám alatt – voltaképpen a király 1306. tavaszi–nyári Garam-menti hadműveleteit örökítette meg, amelyek során Károly csapatai Esztergom ostroma és elfoglalása alkalmával, János nádor katonáival kerültek szembe, ugyanakkor lehetségesnek látszik, hogy ekkor vették be a szintén az oligarcha birtokában lévő/volt Visegrádot is.¹⁸⁵ Azt, hogy a király az 1305-ös esztendő jó részét hadakozással tölthette, közvetett módon itineráriuma és oklevelezési tevékenysége is alátámasztani látszik, tekintve 1305-ből egyetlen egy kiadványáról, illetve – részint pedig ebből következően – egyetlen egy tartózkodási helyéről sincs tudomásunk. A dolog annál is feltűnőbb, mert hosszú uralkodása idejéből nincs még egy olyan év, amelyről ez elmondható lenne.¹⁸⁶

Bizonyára nem elhanyagolható belpolitikai fejlemény volt az sem, hogy Vencel legkitartóbb oligarcha támogatói, a Kőszegi testvérek ellen egyre nagyobb mértéket öltött a koronázási jelvények külföldre vitelében játszott kárhozatos szerepük miatti harag és felháborodás. János, aki a biznnyal nem alap nélküli hírek szerint a fő vétkes volt az ügyben, német forrásunk tudósítása szerint idejekorán felismerte a dühös közhangulat alakulásában rejlő veszélyeket, ezért – a vélhetően titkon még mindig a cseh párthoz húzó – Benedek veszprémi püspök révén megígérte a főpapoknak, hogy amennyiben egy évnyi bánatatlanságot kieszközölnek, illetve szavatolnak számára, visszaszerzi a Szent Koronát és a többi idegen kezekre jutott felségjelvényt.¹⁸⁷ A prelátusok és a király hallgatólagosan ráálltak a dologra, János azonban, mint sejthető volt, vállalása érdekében mit sem tett, és a megállapodással nyert időt elsősorban újabb hatalmaskodások elkövetésére használta fel. Annak folytán, hogy Esztergom vára ismét a birtokába került, különösen az északkelet-dunántúli megyék szenvedtek sokat cinkostársai és familiárisai csaknem szüntelen rablásaitól, fosztogatásaitól és mindennemű jogtiprásaitól.

185 CDH VIII/5. 31–33.; Kristó, 1988/a. 25.

186 A király itineráriumát ld. Spekner, 2015. 139–178.

187 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1927., b., j. hasáb; Révész, 1891. 240.

A legtöbb törvénytelenséget, pusztítást és rablást, legvédtelenebb lévén, általában az egyház, jelesen kivált az esztergomi érsekség, másrészt a veszprémi püspökség volt kénytelen kiállni és elviselni. Tamás érsek, a feltehetően a még az előző év őszén elhunyt Mihály körülbelül hat hónapja megválasztott utóda több ízben is intette Jánost és Henriket, hogy a hatalmaskodás valamennyi formájával azonnal, egyszer s mindenkorra hagyjon fel, persze mindhiába. Megeléglvén végül egyházmegyéje mindennapos kíméletlen pusztítását, 1305. július 31-én Székesfehérvárott a két említett Kőszegi fivért kiközösítette, tartományait, birtokaikat pedig *interdictum*mal sújtotta.¹⁸⁸ A fenyítékeket hírül adó érseki oklevél – a főpapi szék javaiban okozott csillagászati nagyságrendű, a *privilegiumai*, más oklevelei elvitelét és a kincstár kifosztását nem is számítva, mindösszesen félmillió márkára becsült károk mellett – Jánosék „véget nem érő” bűnlajstromában kiemelt helyen említi, hogy noha 1303. évi ítélethozatalakor VIII. Bonifác általános *excommunicatio* terhe alatt tiltotta meg, hogy a cseh uralkodót és fiát bárki Magyarország királyának tekintse, illetve címezze, azok tudatosan szembefordultak a pápai paranccsal, előmozdították utóbbi magyar királyságát, annak segítséget és tanácsot adtak, valamint mindvégig hűen szolgálták. A Kőszegi testvérek roppant magánhatalmát – dacára, hogy azok néhány évvel később bekövetkezett haláluk idején is érvényben voltak, azaz vélhetően mindketten kiközösítettként hunytak el –, a szigorú egyházi büntetések alig valamennyire ingatták meg, ugyanakkor minden valószínűség szerint meghatározó szerepet játszottak abban, hogy János újfent a régi, a központi kormányzattal vívott harcai során többnyire már bevált módszer alkalmazásához folyamodott; a magyar trón megszerzésének lehetőségét felvetve, az irányú támogatását felajánlva érintkezésbe lépett vagy már fennálló kapcsolatát elmélyítette és szorosabbra fűzte egy külhoni Árpád-házi leszármazottal.¹⁸⁹

A kőszegi oligarcha – talán még 1304 vége tájt – ezúttal egy olyan fejedelmi személyt keresett meg megbízottai révén, aki régebb óta maga is komolyabban fontolgatta, hogy mint a kihalt honszerző dinasztia nőági utóda, megkísérli a trónra jutást Magyarországon. János szóban forgó jelöltje a már megismert Ottó alsó-bajor herceg volt, aki 1305 közepétől ismét mind gyakrabban tartózkodott II. Vencel és fia mellett, a cseh

188 MNL OL DF 248 975., kiadása: MES II. 556–559., regesztája: AO I. 756. sz.

189 A Kőszegiek előszeretettel alkalmazott politikai megoldására: Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. II. Bp. 1899.² (Reprint) 337., 394–395., 410., 436.

udvarban.¹⁹⁰ A herceg 40-es éveinek derekán járt ekkoriban, és a hadakozáshoz értő, vitéz, rátermett, éles és csavaros eszű uralkodó hírében állt Birodalomszerte. Egy német forrásunk szerint már 1301 tavaszán felmerült királlyá választása, egyes bárók követeket is küldtek hozzá és testvéréhez, I. István herceghez (ur.: 1290–1309), hogy meghívják az ország trónjára, de végül valamilyen okból nem tudtak megegyezni, így a magyar főurak csakhamar II. Vencelhez, illetve annak fiához fordultak.¹⁹¹ Amennyiben kútfőnk értesülése helytálló, úgy az magyarázatul szolgálhat azon kérdésre, hogy a Károly királyságát ellenző világi és egyházi előkelők miért késlekedtek III. András halála után annyit, mint láttuk, közel hét hónapot, saját jelöltjük megválasztásával és az országba hozatalával. Jogigényének majdani érvényesítéséről ugyanakkor teljesen nem mondott le, már csak amiatt sem, mert IV. Béla unokájaként közelebbi rokonság kötötte az Árpádokhoz, mint Károlyt és főképp Vencel-Lászlót, így tehát – elvben – örökösödési joga megalapozottabb volt azokénál.

Ottó a Kőszegiek biztatására, akik Vencel szétmállott táborának romjaiból igyekeztek valaminő pártot szervezni számára, a cseh királynál tett újabb látogatása alkalmával megkérte III. Vencelt, hogy miként állítólag már annak atyja is kecséget a lehetőséggel, a magyar koronázási jelvényeket neki adja át. A könnyen befolyásolható, közönyös és a Cseh Királyság ügyeivel is vajmi keveset törődő Vencel – hálából az alsó-bajorországi segítségért, másfelől vélelmezhetően a riválisa iránti bosszúszomjától vezéreltetve – legkésőbb szeptember folyamán úgy döntött, teljesíti a hónap vége tájt több bajor előkelő kíséretében újfent udvarába érkezett Ottó kívánságát.¹⁹² A cseh uralkodó nem sokkal korábban, a prágai béketárgyalások idején egyébként megszüntette az utolsó, inkább csak formális köteleket is, amely őt Magyarországhoz kötötte, egyoldalúan felbontotta ugyanis jegyességét a még mindig Bécsben nevelkedő Erzsébet hercegnővel. Mintegy másfél hónappal később, október 5-én Vencel már meg is házasodott, Brnoban feleségül vette I. Mieszko cieszyini (németül Teschen) fejedelem (ur.: 1290–1314/15) le-

190 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1927., j. hasáb, 1929., j. hasáb; Révész, 1891. 240.

191 Herimanni abbatis Althensis Continuatio III Annalium Ratisponensium. In. CFH I. 754.; Zsoldos, 2009. 411. Ottó személyére: Viti prioris Eberspergensis Chronica Bavarorum. In. CFH III. 2649.

192 Weichardi de Polhaim Continuatio Annalium Sancti Rudberti Salisburgensium. In. CFH III. 2654. Ottó szept. 15. körül indult hazájából Csehországba. Kíséretében lévő főurai közül forrásunk az ifjabb Albert (VII.) halsi grófot († 1333) és Hartlib von Puchperget említi. Ld. Anonymi monachi Chronicon Osterhoviense. In. CFH I. 592.

ányát, Violát.¹⁹³ Az újdonsült férj itt, a morvaországi városban néhány nappal a fényes menyegző után, október 9. körül – a magyar királyságra vonatkozó jogairól formálisan is lemondva – ünnepélyes ceremónia keretében adta át Ottó hercegnek a Szent Koronát és a többi felségjelvényt. Amilyen könnyen ment azonban a kivételes tiszteletnek örvendő koronázási ékszerek megszerzése, olyannyira komoly problémát jelentett Ottó számára hogyan, miként jusson azokkal a Morva Őrgrófságból biztonságosan magyar földre, itteni híveihez.¹⁹⁴ A Habsburgok – elsősorban saját dinasztikus érdekeik miatt és sok éve igen feszült, sőt, nyílt fegyveres összecsapásokkal is terhelt viszonyuk okán – a leghatározottabban ellenezték a magyar trónnal kapcsolatos törekvéseit. Rudolf, állítólag értesülvén Ottó ambiciózus terveiről, illetve a cseh uralkodónál a korona birtoklása ügyében elért sikeréről, haladéktalanul követeket küldött Vencelhez, hogy lebeszéljék azt a bajor hercegnek tett ígérete teljesítéséről. Ottó azonban befolyását kamatoztatva kiügyeskedte, hogy a követek ne találkozzanak a királlyal, aki ráadásul épp általa utasította el uruk, Rudolf megkeresését.¹⁹⁵ Ha hihetünk az egykorú tudósításnak, a herceg nagy büszkén meg is mutatta nekik a királyi felségjelvényeket és fennhájzva kijelentette, a Habsburg-ház minden ellenséges szándéka dacára is eljut Magyarországra, a Kőszegiekhez. Rudolf erre úgyszólván lezáratta Duna menti tartománya északi és keleti határait, és az oda vezető forgalmasabb utakat is éberem figyeltette, hogy Ottót megakadályozza merész tervének véghezvitelében.¹⁹⁶

Természetesen a bajor herceget egyáltalán nem lepték meg Rudolf intézkedései, és a rá jellemző ravaszsággal megtett minden tőle telhetőt, hogy azok hiábavalónak bizonyuljanak. Alaposan felkészült a veszélyes útra, a Szent Korona számára titokban egy megfelelő méretű csobolyót csináltatott, míg a jogart és a kardot egy tegezbe rejtette, majd november

193 Benessii Krabice de Waitmuel Chronicon. In. CFH I. 400.; Przibiconis dicti Pul-kava de Radenina Chronicon Boemorum. In. CFH III. 2002.

194 Vencel brno-i lemondására: Anonymi monachi Chronicon Osterhoviense. In. CHF I. 592.; Francisci Pragensis canonici Chronicon. In. FRB IV. 370. Más kútfők mellett utóbbi forrásunk is úgy tájékoztat (uo.), hogy II. Vencel a Szent Koronán kívül több egyéb királyi felségjelvényt és Szent István hagyatékának vélt relikviát is Prágába vitt. A kivételes tiszteletnek örvendő tárgyak legteljesebb felsorolását: „*corona, tunica Sancti Stephani regis, diademate et screpto*”, ld. Weichardi de Polhaim Continuatio Annalium Sancti Rudberti Salisburgensium. In. CFH III. 2654.

195 Pór, 1895. 27.

196 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1935., j. hasáb; Pór, 1888/b. 63.

elején, kilétét is elleplezendő, egyszerű kalmárnak öltözve, kis létszámú – magát szintén kereskedőknek álcázó – kísérettel indult el Magyarországra. A kalandos utazásban Bécs új bírása, egy bizonyos Perchtold nevű szabómester volt fő segítsége, aki Enzersdorf és Fischamend érintésével gyorsan és baj nélkül elkalauzolta a Lajtaig, Magyarország nyugati határára.¹⁹⁷ Ekkortájt, alighanem még birodalmi területen esett meg azon tagadhatatlanul szimbolikusan ható incidens, amely arról megemlékező kútfőink értelmezése szerint Ottó királysága két évvel későbbi bukásának könnyen megfejtendő, baljós előjele volt.¹⁹⁸ A Szent Koronát rejtő csutorát a herceg közönséges kulacs módjára, a nyeregkapájához rögzítve szállította. Egy hajnali pihenőjük alkalmával Ottó és kísérői riadtan vették észre, hogy az utolsó útszakaszon elveszett a csobolyó, benne a legitim királyavatás zálogát jelentő, felbecsülhetetlen értékű kinccsel.¹⁹⁹ Azonnal visszafordultak és gyors menetben keresték-kutatták az elhagyott borosedényt, amit végül hihetetlen szerencséjükre estefelé, a gyomrában rejtőző koronával együtt, mások által felfedezetlenül és érintetlenül, alkalmasint ott, ahol az a szijáról leoldódva, észrevétlenül az országút porába esett, megtaláltak. Az idegborzoló eset után még nagyobb sietséggel folytatták utazásuk, mígnem november eleje körül megérkeztek a Kőszegiek hatalma alatt álló Sopronba.²⁰⁰ A városban, ahová a báró hívására ekkorra jelentősebb számban gyűltek össze hívei, János szívélyesen, mint jövődő uralkodóját köszöntötte a herceget, majd, miután megbizonyosodott róla, hogy az valóban a Szent Koronát szerezte meg és hozta magával, Buda érintésével Székesfehérvárra kísérte a trónkövetelőt.²⁰¹ Az ország székhelyén a polgárság szintén módfelett barátságosan, nagy tisztelettel fogadta Ottót és állítólag hűségesküt is tett neki.

A herceg Budára, majd Fehérvárra vonulta zavartalan volt, Károly és támogatói, habár valószínűleg korán tudomásukra jutottak a nagyon kedvezőtlen események, bevethető erőcsoportosítás híján nem tettek kí-

197 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1935., j. hasáb – 1936., j. hasáb; Révész, 1891. 242.

198 Chronicon pictum. In. CFH I. 661.; Viti Arnpeckii Chronicon Baioariae. In. CFH III. 2647.

199 Weichardi de Polhaim Continuatio Annalium Sancti Rudberti Salisburgensium. In. CFH III. 2654.; Viti Arnpeckii Chronicon Baioariae. In. CFH III. 2647.

200 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1936., b., j. hasáb; Anonymi Chronicon Claustro-neoburgense. In. SRA I. 478. hasáb

201 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1936., j. hasáb. Az Anonymi monachi Chronicon Osterhoviense – valószínűnek látszó – értesülése szerint Ottó nov. 11. körül érkezett Budára. Ld. CFH I. 592.; Horváth, 1871. 157.

sérletet Ottó várható királlyá koronázásának megakadályozására. Székesfehérvárra érkezte után, december első napjaiban Ottó hamarjában odagyült, aránylag csekély számú hívével kisebbfajta országgyűlést tartott, melyen azok királlyá választották jelöltjüket.²⁰² A Kőszegieknek sikerült két, Károly iránt már korábban is bizonytalan hűségű főpapot rábírnia az Ottó pártjához való nyílt csatlakozásra, ezek, Benedek veszprémi és Antal csanádi püspök koronázták meg a Boldogságos Szűz-székesegyházban december 6-án a herceget.²⁰³ A királyavatás természetesen a hagyományos jogfelfogás szerint illegitim, következésképp érvénytelen volt, mert bár kétségkívül a Szent István relikviájának tartott koronával, a fehérvári bazilikában történt, így két íratlan előfeltételnek megfelelt, de annak elvégzésére kizárólag csak az esztergomi érseki szék betöltetlensége esetén, külön pápai jóváhagyás birtokában lett volna jogosult más főpap. A két püspök a jogszerűtlen koronázás elvégzésén túl – megdöbbenő vakmerőséggel – szembeszegültek VIII. Bonifác pápa 1303-ban a magyar trón kérdésében kiadott bullájával és a Szentszék azóta is ahhoz igazodó, hivatalos álláspontjával is, nem beszélve arról, hogy a feljebbvalójuk, a magyar egyház feje által kiközösített személyekkel léptek kapcsolatba, sőt, vállaltak együttműködést.

Ottó megkoronázását követően, alkalmasint még december folyamán bárói társaságában kisebb sereggel visszatért Budára, ahol egy ünnepnap alkalmával (karácsonykor?) – fején a Szent Koronával, királyi díszben – tüntetőleg végiglovagolt a város utcáin és terein, hogy ekként, a nagy nyilvánosság előtt is demonstrálja; ő az ország törvényes uralkodója.²⁰⁴ Királysága kezdetén uralma egyelőre csupán a Dunántúl és Szlavónia a Kőszegiek által tartományukhoz csatolt megyéire terjedt ki, de biztosan tartotta kezén az ország a politikai hatalom gyakorlása szempontjából kulcsfontosságú városait, Esztergomot, Budát és Székesfehérvárat.

202 Ottó királlyá választásáról több külföldi forrásunk is tud, ennek konkrét időpontjára viszont nem nyújtanak egyértelmű tájékoztatást. Anonymi Chronicon Bohemiae a diluvio ad usque ad a. Christi 1329. In. CFH I. 537.; Anonymi Annales Sancti Stephani Frisingensis. In. CFH I. 204.; Fraknoi, 1921. 26.

203 Johannis Aventini Annales Boiorum. In. CFH I. 385.; Viti Arnpeckii Chronicon Baioariae. In. CFH III. 2647. Elképzelhető, hogy Ottó koronázásán öccse, István herceg is részt vett, tekintve az Osterhofeni Krónika által említett „*dux Stephanus*”-t – elsősorban a forrásainkban még a magyar tartományurak esetében sem használt hercegi cím okán – alighanem csak azzal azonosíthatjuk. Ld. Anonymi monachi Chronicon Osterhoviense. In. CFH I. 592.

204 Chronicon pictum. In. CFH I. 661.

A kedvezőtlen fejlemények alkalmasint komoly zavart okoztak Károly táborán belül, az előállt új helyzetben nem tehettek szinte semmit, kénytelenek voltak tudomásul venni azt.²⁰⁵ Az ifjú nápolyira – a Vencellel vívott négy éves, embert próbáló, számtalan viszontagsággal nehezített, komoly csalódásokat és megannyi balsikert hozó küzdelem után, mikor már épp felcsillanni látszott a remény, hogy cseh riválisának távozásával, erőfeszítései révén végre célt ér, sikerül megszereznie az atyai örökségének tekintett magyar trónt –, egy jóformán derült égből villámcsapás-szerűen előtűnt újabb, tetejébe ismeretlen ellenfél várt a Magyarország feletti főhatalomért, a királyságért folyó harcban. Károly alighanem legborúlátóbb esélylatolgatásai között sem hitte volna ekkoriban, életének következő öt, nem kevésbé küzdelmes és mozgalmas évét kell úgyszólván feláldoznia arra, hogy végre – két, esetleg három megválasztása és két megismételt koronázása nyomán – elmondhassa magáról, legalább formálisan ő az ország egyedüli, jogérvényesen felkent királya.²⁰⁶

205 Hóman, 1936. 47.; Bertényi, 1987. 40.

206 Pór, 1895. 38–46.; KRE 17–20.; Spekner, 2015. 89–90.

KÁDÁR TAMÁS

I. KÁROLY (RÓBERT) KIRÁLY ITINERÁRIUMA, 1301–1305

1301.
jan. – febr. eleje Zágráb (Károly az előző év októberétől tartózkodott a városban.)²⁰⁷
ápr. vége – aug. Esztergom (máj. eleje: megkoronázása)²⁰⁸
késő ősz Kelet-Szlavónia és Szerém vm.²⁰⁹
1302.
tavasz – nyár Pétervárad? (Szerém vm., ma: Petrovaradin, Szerbia, Vajdaság, Dél-bácskai körzet. Feltehető, hogy a király már az előző év végén is megfordult a településen.)²¹⁰
nyár? Böszörménytelek (valószínűleg a Szatmár vm.-i településsel azonosítható.)²¹¹
szept. 10. kör. Buda vára alatt (A székváros ostroma.)²¹²
nov. 10. Daróc (alighanem a Valkó m.-i faluval azonos)²¹³
1303.
első fele? Gönc vára (Abaúj vm., ma: Borsod-Abaúj-Zemplén m.)²¹⁴
szept. 16. Tomica (Valkó vagy Pozsega vm.)²¹⁵
szept. 29. Kabol (Bács vm., ma: Kovilj, Dél-bácskai körzet. Vajdaság, Szerbia) mellett²¹⁶
nov. 21. kör.? Salamonharasztja (Szerém vm.?)²¹⁷

207 6. jegyz.

208 11., 40. jegyz.

209 47. jegyz.

210 49. jegyz.

211 81. jegyz. A hely azonosítására: Németh Péter: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, 2008. 37.

212 78. jegyz.

213 89. jegyz.

214 145. jegyz.

215 102. jegyz.

216 102. jegyz.

217 102. jegyz.

1304.
máj. 6. Futak (Bács vm., ma: Futog, Dél-bácskai körzet, Vajdaság, Szerbia)²¹⁸
- máj. 22. Hasznos (minden bizonnyal az 1338-tól Becse néven szereplő Bács vm.-i településsel azonosítható, ma: Óbecse; Bečej; Dél-bácskai körzet, Vajdaság, Szerbia) mellett²¹⁹
- aug. 24. Pozsony (Személyes találkozó és szövetségkötés I. Rudolf osztrák és stájer herceggel.)²²⁰
- szept. eleje Lean vára (Morva Ögrófság, ma: Jaroslavice, Dél-Morva kerület, Csehország) alatt²²¹
- szept. közepe Znojmo (Morva Ögrófság, ma: Dél-Morva kerület, Csehország) közelében²²²
- szept. utolsó hete Weitra és Gmünd (Osztrák Hercegség, ma: Alsó-Ausztria, Ausztria) térségében²²³
- okt. 19–22. kör. Hory Kutné (Cseh Királyság, ma: Kutná Hora, Közép-Cseh kerület, Csehország) alatt²²⁴
- dec. 7. Daróc (Szepes vm., ma: Szepesdaróc; Dravce, Eperjesi kerület, Szlovákia)²²⁵
- dec. 7. Szepes (Szepes vm. Nagy valószínűség szerint a ma Szepeshely; Spišská Kapitula néven ismert, Szlovákia Eperjesi kerületében fekvő településsel azonosítható.)²²⁶

218 MNL OL DL 91 155., kiadatlan oklevél, regesztája: AO I. 603. sz.

219 MNL OL DF 260 317., kiadása: AOkm. I. 80–82.; Kádár Tamás: Egy hűségese báró a XIII–XIV. század fordulóján. Rátót nembeli „Porc” István fia Domonkos nádor. = *Fons*, 2014. 21. évf. 3. sz. 278–279.

220 154. jegyz.

221 158. jegyz.

222 160. jegyz.

223 160. jegyz.

224 163. jegyz.

225 170. jegyz.

226 170. jegyz. Vö. RDES I. 231–232.

Kónya Péter

Keleti rítusú lakosság a kelet-szlovákiai (északkelet-magyarországi) régióban a 16–17. században

A mai Kelet-Szlovákia olyan régiók közé tartozik, ahol rendkívül intenzíven folytak le és nyilvánultak meg a kora újkor legjelentősebb társadalmi és felekezeti folyamatai, ill. mozgalmai. Ezek elsősorban a reformáció és az ellenreformáció, ill. rekatolizáció, amelyek, a más társadalmi mozgalmakkal¹ összhangban zajlottak le, és a régióra jellemző felekezeti sokszínűség alapjai lettek. Emellett viszont az észak keleti területen más vallási-társadalmi folyamatok is lezajlottak. Ilyennek tarthatjuk az egyházi uniók kialakulását, amelyek viszont jellemzően csak az ország egyes régióira korlátozódtak. Viszont sehol nem éltek az evangélikus, a református és a katolikus gyülekezetek olyan szoros szomszédságban és kölcsönös egymásra hatásban, mint a mai Kelet-Szlovákia egykori területén, Felső-Magyarországban.

A kelet-szlovákiai régió a kora újkorban, szűkebb értelemben a Felső-Magyarországgal azonosítható, pontosabban annak északnyugati részével, amely Szepes, Sáros, Abaúj, Zemplén és Ung vármegye területén, ill. ennek nagyobb részén terjedt el. Ebben a régióban a 16. században hat szabad királyi város,² több királyi bányaváros,³ néhány hatalmas uradalom,⁴ az erős megyei nemesség, a mezővárosok⁵ és jobbágyfalvak lakosai mellett, egy viszonylag nagyszámú, sajátos társadalmi állású és ortodox vallású népcsoport élt.

Ez annak a népnek utóda volt, amely a középkor utolsó és a kora újkor első századaiban települt át erre a területre a Kárpátok másik oldaláról. Ezt a népet, tekintet nélkül etnikai hovatartozására, a források még sokáig valachusoknak, azaz oláhoknak nevezték. Ugyanis ezen népesség közös, fő vonása volt a sajátos, juhtartó életmódja, és ennek megfelelő,

1 Elsősorban a Habsburg-ellenes felkelésekkel.

2 Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Kisszeben és Késmárk.

3 Főleg Szomolnok, Rozsnyó, Gölnicbánya és Dobsina.

4 Drugeth, Perényi, Serényi, Rákóczi s más uradalmak.

5 Főleg Zemplén vármegye területén (Homonna, Nagymihály, Varannó, Terebes, Gálszécs).

jóval szabadabb társadalmi állása (*jus valachorum*). Etnikailag azonban ez a lakosság ezen a területen már nagyobb részben ruszin volt.⁶

Ez a ruszin pásztor lakosság a 14. századtól a 16. századig fokozatosan betelepítette az északkeleti vármegyéket, a mai Kárpátalja és Kelet-Szlovákia északi részén. Közülük kisebb számban Gömör vármegye területére is jutottak és alapítottak ott néhány települést. A szlovák lakosság ezektől vette át a juhtartó gazdálkodást és az ennek megfelelő jogi helyzetet.⁷

A ruszin lakosság több tekintetben különbözött a terület magyar, szlovák és német lakosságától. A juhtartó nomád életmód nem tette lehetővé helyben maradását, és meghatározta sajátos viszonyát a földesurakhoz. A ritkán lakott, hegyes-erdős területeken fokozatosan vagy a létező falvakban telepedtek le, vagy saját településeiket alapították meg.⁸ Szabadabb társadalmi státusuk miatt a ruszinok főleg a határvidéken, a terjedelmes erdős uradalmakban telepedtek le, ahol őrszolgálatot is teljesítettek az ottani mágnásoknak (Drugetheknek, Rákócziaknak), akiknek uradalmi, gazdálkodása nagy hatást gyakoroltak a ruszin társadalomra.

A ruszinok legjelentősebb közös vonása viszont az ortodox vallás volt, aminek folytán a letelepedés után is a magyar társadalom periferiáján maradtak. A ruszin ortodox pópák még sokáig tartották hagyományos kapcsolataikat a galíciai, ill. moldovai szellemi központokkal, s vallási viszonyaikat is ez határozta meg. Emellett nem tartozhattak az egyházi rendbe, és teljesítették a jobbágyi kötelességeiket is. Ez viszont negatív következményekkel járt a ruszin társadalom fejlődésére, főleg az ortodox egyház és papság vagyoni, szociális, műveltségi és kulturális színvonalára. Több ortodox monostor mellett a legjelentősebb egyházi központjukat a Munkácsi püspökség jelentette.

A kora újkor kezdetén a ruszinok kezdtek beépülni a magyar társadalomba, és ennek folytán, földesuraik támogatásával jutottak el a délebbre fekvő községekbe.⁹ Etnikai és vallási különállásuk ellenére nem állhattak teljesen kívül a jelentős országos folyamatoktól, amelyeket hatással vol-

6 A legnyugatibb, és ezen a területen egyetlen román település az Ung vármegyei Koromlya volt, és tőle nyugatra rendszerint csak egyes családi nevek mutatnak az egyének román etnikai származására (pl. eléggé gyakori név volt a Goga).

7 Egyes nézetek és a hagyomány szerint a juhtartó ruszinok vagy még románok egészen Morvaországig eljutottak, ahol morva Valasskót alapították. Ezt az állítást viszont semmilyen forrás nem bizonyítja, és az ottani juhpásztorok már bizonyosan hazai eredetűek voltak.

8 Főleg a török háborúk alatt elpusztultak.

9 A zempléni Komlóska és mások.

tak rájuk, igaz eltérő, sajátos módon. Ez a reformációra és a rekatolizációra is vonatkozik.

A lutheri, de főleg a svájci reformáció győzelmes térhódítása következtében Felső-Magyarországon a ruszinok is új helyzetbe jutottak. Mivel földesuraik a svájci reformáció, vagyis a református felekezet fő pártfogói és támogatói lettek, a protestáns vallást óriási birtokaikon, a ruszinok által lakott határvidéken is tovább terjesztették. Így az ortodox ruszin lakosság sajátos módon nemcsak kapcsolatba került a reformációval, de bizonyos időre befolyása alá is.

Az első ortodox hívők, akik érintkezésbe kerültek a protestantizmussal, kétségkívül az erdélyi Szász földön élő románok voltak, akiket Johannes Honterus igyekezett evangélikus vallásra téríteni. Később a Fogaras vidékén és máshol élő románok jutottak hasonló helyzetbe, akik Bethlen Gábor, I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek, vagy az utóbbi felesége, Lorántffy Zsuzsanna vallási környezetének kezdeményezésére átvették a református vallást.¹⁰

Körülbelül ugyanabban az időben a felső-magyarországi ruszin lakosság is szorosabb kapcsolatba került a református egyházzal, főleg Bereg, Ung, Ugocsa, Zemplén, Sáros és Szepes vármegyében, legnagyobb részben a Rákócziak¹¹ és a Drugethek uradalmaiban.¹²

Kétségkívül nagyon fontos esemény volt a Homonnai uradalomban élő ruszinok számára a reformáció elfogadása földesuraik, a Homonnai Drugeth család tagjainak kezdeményezésére. Miután Drugeth István, György, Antal és Gábor még a 16. század 30-as éveiben reformátussá tették Homonnát,¹³ neki kezdtek az új tanok terjesztéséhez az egész óriási uradalomban. Közben ők is átvették a svájci reformáció irányzatát, és ezt vallották később az uradalom jobbágy lakosai is. Feltételezhető, hogy már a század 50-es éveitől működött Homonnán református prédikátor, akit 1579-ben említenek a források.¹⁴ Természetesen, Homonnához hasonlóan terjesztették Drugethek a svájci reformációt az uradalom más, szlovák és ruszin jobbágyokkal lakott mezővárosaiban és falvaiban is.

10 *Erdély és Patak fejedelemszonya, Lorántffy Zsuzsanna* I. Szerk Tamás Edit, Sárospatak, 2000.

11 Bereg, Ugocsa és Sáros vármegyében.

12 Ung és Zemplén vármegyében.

13 Réz László: *A Drugethek és Homonna reformációja*. Sátoraljaújhely, 1899, 60.

14 Zoványi Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett.* = *Magyar protestáns egyháztörténelmi adattár*. Bp., 1928, 12. évf. 125.

Sajnos, nem rendelkezünk olyan forrásokkal, amelyekkel rekonstruálni lehetne a ruszin református egyházi gyülekezetek számát és állapotát ebben a korszakban, amikor még a Drugethek a protestantizmus pártfogói és terjesztői voltak. Ugyanis 1609-ben Pázmány Péter hatására Drugeth György áttért a katolikus hitre, és ezt követően téríteni kezdte az egész uradalom lakosságát is. Behívta Homonnára a jezsuitákat, akik az egész domínium rekatolizálását elindították. A következő években nemcsak a homonnai református parókia szűnt meg, hanem számos más református gyülekezet is ebben a régióban. Csak a nikolsburgi béke és Zemplén vármegye Bethlennek Gábornak történt átadása (1622–1629) tette lehetővé a rekatolizáció megállítását, a református egyház helyreállítását Homonnán és talán még néhány más észak-zempléni faluban is. Éppen ebből a korszakból maradtak ránk a legrégebbi és egyúttal egyedi források a zempléni református ruszinokról: a református egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1632-ből. Ezek azonban nemegyszer a gyülekezetek siralmas állapotát mutatják be, amely helyzetbe a vármegye Habsburg fennhatósága alatt kerültek. Homonnára visszajöttek a jezsuiták, és a földesurakkal együtt likvidálták a református egyház utolsó maradványait is. Így csak az említett jegyzőkönyvek dokumentálják az utolsó kelet-szlovákiai ruszin református gyülekezeteket, és ezek valóban siralmas állapotát.

Ezek egy részében a valószínűleg már akkor is „hajdani” református templomokat újból az ortodox pópák használták, és a ruszin lakosok nem respektálták a prédikátorokat. Az 1652-ik évi egyházlátogatás szerint a Homonnától északra fekvő Göröginyén, „*templomjuk vagyon, sűrű sok bálványokkal, sok orosz zászlókkal. Pap háza elromlott, schola rossz, puszta kerítése.*”¹⁵ Még rosszabb körülményei voltak a református papnak Izbugyahosszúmező ruszin lakossága körében. 1652-ben a falu kőtemplomáról ezt jegyezte fel a vizitátor: „*kőből, de igen puszta, de orosz zászlókkal, bálványokkal rakva. A pap háza merő puszta, erdő szélén, falu végén vagyon, nagyon régen is a tolvajok megásták, marháját elvitték. A scholat a falusiak elhordták, elégették.*”¹⁶ A református prédikátor helyzetét és az ortodox ruszinok hozzájuk való viszonyát a faluban és annak leányegyházaiban (Hrabóc, Jablonya, Zbojna és Homonnabresztó) legjobban a vizitáció következő beszámolója fejezi ki: „*Oly keresztények lakják a falukat, hogy se templomra, se parókiára semmi gondot nem akarnak viselni. Azt mondják, nem a mi gondunk az, hanem a papé. Egy*

15 *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század*, Szerk. Dienes Dénes, Bp., 2001. 256.

16 Uo. 257.

*prédikátor sem ment még veretlen ki közülük. Adamust ugyan megölték maguk között, ez mostaninak is jutott az arcuicsapásban. Jó lelkiismerettel mondom, hogy ez eklézsiában az ebet is nagyobbra becsülik, hogysen a lelki tanítót. Igazán a papok purgatóriuma ez világ.*¹⁷

Bizonyos, hogy eredetileg a homonnai uradalomban ilyen ruszin református gyülekezetek nagyobb számban voltak, de többségük nem sokáig működött, és kis időn belül Drugeth István hitváltása és az erőszakos rekatolizáció kitörése után megszűntek. Az említett gyülekezetek bizonyára az utolsók közé tartoztak, amelyek a század közepéig megmaradtak. Ennek oka az etnikailag vegyes lakosság lehetett, de a hatóságok érdektelensége is a vallási viszonyokkal kapcsolatban, vagy egy számottevő ruszin lakosság későbbi migrációja is. A ruszin és a szlovák gyülekezetek többsége a 17. század közepéig katolizált, amit pl. többek között az 1652-es egyház-látogatási jegyzőkönyv adatai mutatnak Szerelmes faluból. A jegyzőkönyv szerint a faluban már nem állt templom, mert a zsoldosok (valószínűleg az uraság katonái) felégették, a prédikátornak viszont sikerült megmentenie az istentiszteleti tárgyakat, mint a pohár, ezüst tárca és úrasztali terítő, amelyeket elutasítottak kiadni a vizitátornak.¹⁸

A Drugethek azonban nem az egyetlen arisztokraták voltak, akik támogatták a református lelkészek működését a ruszin lakosság körében. Hasonló módon jöttek létre a református gyülekezetek a szomszédos Kárpátalján, a nagy Rákóczi uradalomban, Bereg vármegyében is. Természetesen, a rekatolizálás folytán ezek is elsők között elvesztek az egyház számára. A ruszinok ugyanis nem a belső fejlődés útján, hanem csak a földesúri akarat következtében fogadták el a reformációt, s ezért nem volt tartós sikere a református egyháznak. Érthető, hogy a ruszin lakosság az első adandó alkalommal elhagyta a neki idegen egyházat, és visszatért saját vallásához. Ezt egyébként jól mutatják a már idézett egyházlátogatási jegyzőkönyvek is.

A rekatolizáció viszont a ruszinok számára nemcsak visszatérést jelentett a régi, hagyományos egyházukba, hanem új, még sokkal erősebb veszélyt is magában rejtett. A rekatolizálás folytán az ortodox egyházközségeket reálisan fenyegette a római katolikus egyház igyekezete ezek bekebelezésére. Ebben is nagymértékben közbejártak az akkor már katolikus mágnás földesuraik.

17 Uo. 257–258.

18 Uo. 254.

Így a rekatolizáció, vagy a katolikus megújulás sajátos, különleges melléktermékei lettek az egyházi uniók. Mivel a kísérletek a ruszinok reformátussá tételére végső soron sikertelenek maradtak, nagy többségük ortodox maradt, és a 17. század első felében ki volt téve az erősödő rekatolizálásának. Az ortodox pópák joggal tartottak az erős, új területeket szerző katolicizmustól, és készek voltak tárgyalásra egyházuk további sorsáról. Hasonlóan, mint egy félszázad előtt Lengyelországban, Felső-Magyarországon is a katolikus mágnások – együttműködésben a főpapokkal –, kezdeményezték az ortodox egyházak unióját Rómával. Az ortodox egyháznak érdekében állt elsősorban a keleti rítus, a liturgiai nyelv, a belső autonómia és a papi házasságok megőrzése. Ezen feltételek mellett bizonyos helyzetben hajlandóak voltak elismerni a pápa fennhatóságát. Másfelől az egyesülés a római katolikus egyházzal jelentős előnyöket is hozhatott a pópáknak. Ilyen volt nem utolsósorban a vagyoni és műveltségi színvonal felemelése, s ugyanakkor az egyházi renddéválással a papok társadalmi pozíciójának megváltoztatása.

Bizonyos, hogy ezek a tényezők, a magyar katolikus egyház megszemenő ambícióival együtt, fő okai lettek a sajátos magyar felekezeti fejlődés eredményeinek, az egyházi uniók létrehozásának. Ezek az uniók ugyanakkor a katolikus főpapoknak, a katolikus mágnásoknak és magának az ortodox papságnak is érdekében állottak. Az ortodox papság az unió segítségével tudta megőrizni a vallás alapvető vonásait, felemelni saját társadalmi és vagyoni helyzetét és kikerülni az erőszakos katolizálás veszélyét. Ezek az okai a 17. század folyamán Magyarország különböző részein kötött egyházi unióknak a római katolikus egyház és a különböző etnikumokhoz tartozó ortodox papság között. Ilyen unióra léptek a szerbek és a románok is, az egyik legsikeresebb volt azonban a folyamat a ruszinok körében.¹⁹

Az északkeleti vármegyékben élő ruszinok között működött az ortodox pópák egész sora, és néhány bazilita kolostor is, amelyek csak lazán voltak alárendelve a munkácsi ortodox püspöknek. Az unió első kezdeményezője a már említett Drugeth György volt, aki saját áttérése után intenzíven rekatolizálta uradalmának református lakosait. Amellett

¹⁹ Az első magyarországi unió 1611-ben kötött Rómában, és főszereplője Vratanja Simeon volt, a horvátországi Márcsán székelő ortodox püspök. Az unió értelmében ő lett a Horvátországban, Szlavónia, Magyarország és Krajna területén élő ortodox szerbek első uniós első püspöke. Hasonló uniókat kötöttek a szerbek a következő években Komáromban, a Szerémségben és Pécsen, de ezek az uniók nem voltak hosszú életűek és a jelentős bevándorlás hatására, legkésőbb a következő század közepéig az összes unióban lévő szerb hívő újból az ortodox egyház fennhatósága alá került.

elkezdett foglalkozni a gondolattal, hogyan nyerheti meg a katolikus egyház számára a ruszinokat, akiket még nemrégben elődei a kálvinizmusra kényszerítettek.

Először 1614 Pünkösdjén kísérelte meg Drugeth az uniót, Krupeckij Atanasij przemysli görög-katolikus püspök segítségével, a krasznibródi monostor felszentelésekor. A pópák és hívők felháborodott tömege azonban ellene fordult, és a püspököt csak Drugeth György hajdú mentették meg. Sikertelenül végződött a második, Taraszovics Bazil munkácsi püspök által kezdeményezett kísérlet is. A püspök titokban tárgyalt az egri püspökkel, miután I. Rákóczi György fejedelem, mint földesura, leváltotta és börtönbe záratta őt.²⁰

Csak Drugeth György özvegye, Jakusics Anna (Jakusics György egri püspök nővére) kezdeményezte az első sikeres uniót az ortodox ruszinok számára. Partén Péter nagytekintélyű ortodox pap segítségével sikerült neki meggyőzni néhány tucat pópát az ungvári uradalomból. Ők Jakusics György egri püspökkel szerződést kötöttek a keleti rítus elismeréséről, a püspök zsinat általi megválasztásáról, és a katolikus papság összes jogainak az ortodox papok számára is érvényes megítéléséről, s ezután 1646-ban, az ungvári várban 63 ortodox pap jelenlétében ünnepélyesen aláírták az uniót Rómával. Ehhez az új uniált, vagy görög-katolikus egyházhoz fokozatosan csatlakoztak a ruszinok egész Felső-Magyarországon, a Rákóczi által uralt munkácsi uradalmon kívül (Ung, Sáros, Zemplén, Abaúj, Torna és Gömör vármegyében).²¹

Az unió további kiterjesztését a többi ruszinra még néhány évig akadályozták a Rákócziak, akik így elveszítették volna hatalmukat a munkácsi püspök és a ruszin ortodox hívők fölött. Csak II. Rákóczi György fejedelem halála után alakultak ki az unió elterjedését segítő feltételek, így özvegye, Báthory Zsófia – a katolikus hitre való visszatérése után – 1664-ben Partén Pétert iktatta be a püspöki hivatalba.²²

A ruszinok unióinak eredménye egy új, görög-katolikus egyház létrehozása volt, amelynek hívői abban a korszakban Felső-Magyarországon kivétel nélkül csak a ruszinok voltak. Ez a görög-katolikus egyház, mint az uralkodó katolikus egyház része, létrejöttét követően meghatározó

20 Pirigy István: *A magyarországi görög katolikusok története* I. Nyíregyháza, 1990. 96.

21 Adam Ján: Pravoslávni, uniáti, gréckokatolíci v procese konfesionalizácie. In: *Konfesionalizácia na Slovensku v 16–17. storočí*. Prešov, 2010. 197–198.

22 A munkácsi unió után csak az erdélyi Partiumhoz tartozó Máramaros vármegyében élő ruszinok maradtak 1721-ig nem egyesülve.

szerepet játszott a ruszin lakosság további gazdasági, társadalmi, főleg kulturális fejlődésében.

Kevésbé ismert, hogy a görög-katolikus egyház ebben a régióban, azaz a mai Kelet-Szlovákia (és részben Kárpátalja) területén fontos és máig sem teljesen tisztázott szerepet játszott a rekatolizációs folyamat lefolyásában is. Hasonlóan, mint a reformáció, a rekatolizáció lefolyása sincsen a történelemtudományban teljesen feldolgozva, különböző források azonban utalnak a görög-katolikus egyház szereplésére.

A felső-magyarországi protestánsok, a Szepesség-től Ugocsáig már a 17. század első felében együtt éltek az ortodox lakossággal, és ahogyan a források mutatják, nem egy esetben, különböző okokból áttértek az ortodox vallásra. Így 1629-ben a dél-zempléni erdőhorváti református gyülekezetben az egyházlátogató esperes megjegyezte, hogy több református hordja gyermekeit a szomszéd Komlóskára, a batykóhoz keresztelni.²³ Ugyanakkor egy albini asszony, miután elhagyta férjét, más férfivel hagyta magát a batykótól megesketni.²⁴

Mindkét felekezet kölcsönös egymásra hatása később, a görög-katolikus egyház kialakulása után is folytatódott. Már 1647-ben panaszkodott a református esperes, hogy a tarnai batykó eskette az összes református érdeklődőt.²⁵ Egy évvel később a prédikátor tudatta Füzérkajátán, hogy hívői Filkeházára vitték gyermekeiket a batykóhoz keresztelni.²⁶ Hasonlóan 1651-ben ugyanabban a községben eskette a helybeli batykó azokat, akiknek problémája volt a lelkésszel, vagy ki voltak közösítve az egyházból.²⁷ Ebben a forrásban többször előkerültek áttérések a görög-katolikus egyházhoz Bacskón, ahol a batykóhoz azok a jobbágyok is jártak, akik képtelenek voltak a prédikátornak fizetni.²⁸ A szomszéd Kereplyén 1663-ban a hívők fenyegették a gálszécsi református papot,²⁹ hogy ha nem fogja felemelni a káplán jövedelmét, a batykóhoz fognak fordulni.³⁰

23 *Zempléni vizitációk. 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései* Szerk. Dienes Dénes, Sárospatak, 2008. 9. (továbbiakban Dienes, 2008.)

24 Uo. 29.

25 Uo. 173.

26 Uo. 185.

27 Uo. 211.

28 Uo. 314., 385.

29 Kereplye egyik leányegyháza volt.

30 Uo. 314.

Teljesen új helyzetben kerültek a görög-katolikus egyházhoz a zempléni és ungi reformátusok 1670 után, az erőszakos rekatolizáció idején, amikor a református gyülekezetek többsége lelkész nélkül maradt. Tekintettel a nagyszámú ruszin lakosságra, amely sok esetben közvetlenül a református falvakban lakott, a vidéken sokszor az egyetlen működő egyházi szervezetet a görög-katolikus plébánia jelentette. Ott is azonban, ahol működött a római katolikus egyház, a reformátusok számára sokszor elfogadhatóbb lett a görög-katolikus pap, aki nősülhetett, s a nép nyelvén és két szint alatt misézett.

A református egyházlátogatási jegyzőkönyveken kívül más, görög-katolikus források is dokumentálják ezt a folyamatot. Ugyanis több helyen kimutatják azokat a hívőket, akik az azelőtti áttérés után, visszatértek a református egyházba.³¹

A felsoroltakból néhány rendkívül fontos következtetéshez juthatunk. Elsősorban megállapíthatjuk, hogy ellentétben a szlovák, a magyar vagy a cseh történeti- és egyháztörténeti irodalomban mostanáig elterjedt nézetekkel, a mai magyar, ill. szlovák görög-katolikus nemcsak az elmagyarosodott vagy elszlovákosodott ruszinok leszármazottjainak, hanem a rekatolizált, nem ruszin reformátusok utódainak is tarthatjuk. A mai Kelet-Szlovákiában élő ruszinok, akik még egy századdal azelőtt ki voltak téve a reformátusok missziós nyomásának, a következő évszázadban nemcsak saját egyházukat alakították meg, hanem maguk is képesek voltak téríteni és bekebeleztek az idegen etnikumú református lakosság nem jelentéktelen részét.

Ezeket a tényeket az is támogatja, hogy a „gyászévtized” alatt hasonló okok vagy motívumok a katolikus egyházba is átvezették a református hívőket, de jelentősen kisebb mértékben, aminek több oka volt. Elsősorban a református lakosság által lakott területen nagyon kevés római katolikus plébánia működött, és a rekatolizáció folytán a reformátusok nem rendelkeztek jó tapasztalatokkal a katolikus egyház működésével kapcsolatban. A protestáns lakosságot nemegyszer olyan következmények is motiválták, mint pl. az egyházi vagy világi büntetés kikerülése.³²

A görög-katolikus egyház hasonló szerepet játszott a szepesi, ill. sárosi evangélikus jobbágy lakosság körében, mint a zempléni reformátu-

31 Vö. Kárpátaljai Állami Levéltár Beregszászi Fiókleveletár, Munkácsi Görög-katolikus Püspökség Levéltára (F-151, opisz 26).

32 Pl. Töketerében 1649-ben egy bizonyos tolvaj szüleivel együtt megígérte a földesúrnak, hogy ha kegyemet kap, áttér katolikusnak. Ugyanabban az egyházlátogatásban szól adat egy másik helybeli nőről, aki katolikus lett, hogy „a büntetést kerüljön ki”. Dienes, 2008. 198., 199.

sok között, ahol ebben a korszakban (1670, de főleg a szatmári béke után) a ruszinok kisebb-nagyobb csoportokban mélyen beköltöztek a szlovák, ill. német etnikai területre. Ezekből a vármegyékből viszont jóval kevesebb forrás áll rendelkezésünkre. Ilyen példákat nyújt számunkra a szepesi Porács község Bazilovics János munkácsi püspök által végrehajtott canonica visitatiója a 18. század végéről. Eszerint a plébánia nagy részét éppen az áttért evangélikus, sőt református hívők (convertiták) alkották.³³

A ruszinok, akik a késő középkorban egy sajátos részét alkották a mai kelet-szlovákiai régiónak, a kora újkor elején fokozatosan betagozódtak a magyar társadalom szervezetébe, Ennek következtében nem kerülhették el az ország legjelentősebb társadalmi és szellemi folyamatainak hatásait, amelyeket azonban különös módon fogadtak. Egy részük, főleg Zemplén és Ung vármegyében, a Drugeth uradalom területén a 16. század végén, ill. a 17. század elején, földesurai nyomása alatt a svájci reformációt fogadta el és néhány sajátos ruszin református gyülekezetet alakított ki. Ezek viszont a következő évtizedekben, a rekatolizáció idején visszatértek régi, ortodox egyházukhoz. Egyúttal a rekatolizáció folyamatában létrejöttek a ruszin ortodox papok uniói Rómával, Ungváron és Munkácson, ami az új, görög-katolikus vagy uniatus egyház létrehozásához vezetett. Mivel az unió a következő század elejég a teljes ruszin lakosságot magába foglalta, a görög-katolikus egyház a ruszinok nemzeti egyháza lett, és lehetővé tette az egész ruszin nép gazdasági és kulturális felemelését. A ruszinok azonban maguk is a rekatolizálás tényezői és terjesztői lettek, hatásukra görög-katolikus hitre tért át számos református, mindenekelőtt Zemplén és Ung vármegyében, s ugyanakkor evangélikusok is Sárosban és a Szepességen. Ennek köszönhetően az addigi ruszin nemzeti egyház három nyelvűvé vált és hatásában országos jelentőségűvé alakult.

33 Bazilovics munkácsi püspök vizitációja, Porács.

Kónya Annamária

Az eperjesi evangélikus és katolikus gimnáziumok regionális hatósugara a 19. század végén és a 20. század elején

Eperjes város múltja, jelene és remélhetőleg a jövője is nagyon szorosan összekapcsolódik a helyi iskolai intézményekkel, aminek folytán itt elsősorban a múltban az evangélikus Kollégiumot, és a jelenben az Eperjesi egyetemet kell érteni. Az iskolaügy története Eperjes városában több száz éves múltra tekint vissza és Gömör János szavait idézve: „*Eperjes városa minden időszakban nagy fontosságot tulajdonított a polgárai műveltetésére.*”¹

A régi városi iskola tradíciójára alapozódott a később az egész Magyarországon híressé lett evangélikus Kollégium, amelyet a felső-magyarországi evangélikus rendek és szabad királyi városok reprezentánsai alapítottak 1667-ben. Az iskola mint egy tíz évfolyamos gimnázium kezdte el a működését, amely a protestáns ifjak tanításán kívül a protestantizmus védőbástyája szerepét is betöltötte a minél inkább erősödő rekatolizáció ellen. A protestáns iskolák által szolgáltatott műveltség és tudás, valamint az iskola működése és belső élete nem egy egyesített ill. unifikált rendszer szerint folyt, hanem az adott iskola rektorától illetve tanáraitól függött. Az ellenreformáció vagy rekatolizáció idején sok protestáns iskola megszűnt, vagy alacsonyabb iskola szintjére süllyedt, ami az eperjesi kollégium esetére is igaz volt. Ez ugyanis egészen 1784-ig, mint a városfalakon kívüli fából épített iskolában létező intézményként sínylődött. A politikai és vallási viszonyok pozitív változása ismét jobb helyzetet teremtett az eperjesi evangélikus Kollégium számára, aminek természetesen kihatása volt a diákok számának növekedésére, és az iskolai intézmény regionális kiterjedésére is. Ugyanis a kollégiumi anyakönyvek adatai szerint 19. század elejéig az evangélikus gimnázium diákjainak túlnyomó része Felső-Magyarország illetve a mai Kelet-Szlovákia területéről jött. Amikor 1804-ben az intézmény elnyerte a Tiszai evangélikus kerületi Kollégium² minősítést, viszonylag nagy mértékben szélesedett regionális hatása, másrészt viszont szintén megnövekedett azoknak a di-

1 Gömör János: *Az Eperjesi Ev. Kollégium Rövid Története. (1531–1931)*. Prešov, 1933, 7.

2 A Magyarországi á.h. evangélikus egyház Tiszai kerület Kollégiuma terjedelme kb. a mai kelet Szlovákia, észak Magyarország, északnyugat Románia és Ukrajna Kárpátaljai területét foglalta magában.

ákoknak a száma, akik a monarchia távolabbi régióiból jöttek Eperjesre tanulni, pl. voltak diákok Csanád, Fejér, Komárom vármegyékből, de Csehországból vagy Ausztriából is, de ez már inkább elvétve mutatkozott. A 19. században is az első helyet a Sáros vármegyéből származó diákok foglalták el, ahonnan a diákság egyharmada jött, második helyen kb. 17%-al a szepesi diákok voltak, azután 11%-al a zempléni, majd 8 %-al a gömöri, abaúji és borsodi tanulók. Ausztriából, Morva- és Csehországból mindössze 0,5% származott. Ha az abszolút arányokat vizsgáljuk, akkor mondhatni, hogy a helyi, sárosi diákok a kollégiumi gimnázium 1/3-át, viszont az idegenek, tehát a monarchia közelebbi vagy távolabbi vármegyéből származók a 2/3-át alkották.³

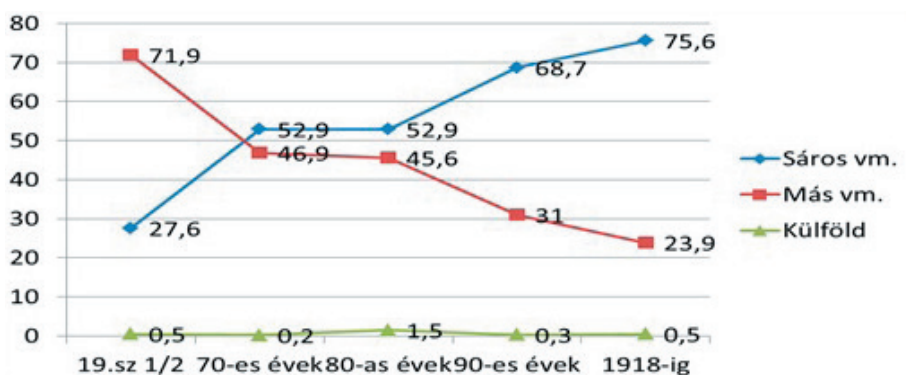
A 19., de főleg a 20. század eleji politikai, társadalmi és kulturális viszonyok változása az evangélikus gimnázium regionális hatósugarát fokozatosan szűkítették. E folyamat egyik magyarázata a fokozatosan növekvő középiskolák száma, amely ahhoz vezetett, hogy az adott tanulmányok elvégzésére már nem volt szükséges olyan messze utazni. Míg a 19. század 70-es és 80-as éveiben a Sáros vármegyéből származó diákok kb. a gimnáziumi diákság felét alkották, a 90-es években már a 70%-át és a 20. század első húsz évében több mint 80%-át. Tehát a szomszédos megyékből jövő diákok száma csökkent és a helybeli diákok száma nőtt. Természetesen a vármegyén belül többségben voltak az Eperjesről vagy a környékbeli falvakból származók.

A kollégiumi évkönyvek adataiból⁴ meg lehet tudni, hogy már a 70-es években apadtak a zempléni és szepesi diákok, kb. 10%-ra, Abaújból 6%-ra, de még nagyobb csökkenés mutatkozott a gömöri és borsodi diákoknál, akik az első esetben még a 2%-ot, a másodikban már az 0,5%-ot sem érték el. A 20. század elején ez a folyamat még tovább mélyült, Zemplénből 7%, Abaújból 4,5% és Szepesből már csak 2% utazott Eperjesre a tanulmányait folytatni. A gömöri és borsodi diákok teljesen elenyésző százalékát alkotják az evangélikus diákságnak Eperjesen, de ebben az időben is lehet a feljegyzésekben találkozni ifjakkal Háromszék, Szatmár, Pest-Pilis, Máramaros vagy Krassó-Szörény vármegyékből.

3 Libuša Franková: *Dejiny prešovského kolégia v kontexte národnokultúrneho života Slovákov. Prvá polovica 19. storočia*. Prešov, 1999, 62.

4 A statisztikai adatok az eperjesi Kollégium Értesítőiből származnak a következő évekből: 1871, 1872, 1875, 1909.

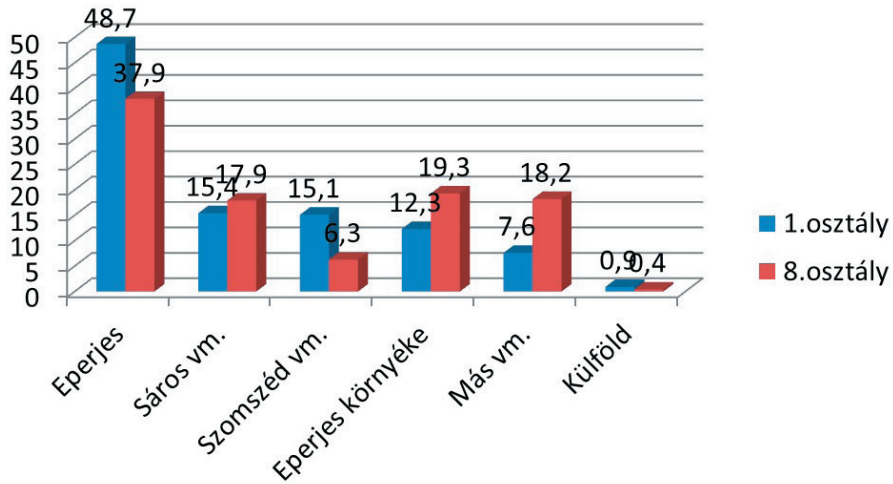
KÓNYA ANNAMÁRIA

Az evangélikus gimnázium regionális hatásugara

Érdekes adatokat hoz az első és a nyolcadik osztályos diákok összehasonlítása lakóhelyük szerint az 1896–1909 közötti években. Amikor a diákokat a következő kategóriákba osztottam – eperjesiek, Eperjes környébeliek, Sáros vármegyeiek, szomszédos vármegyeiek, más magyarországi vármegyeiek és külföldiek – érdekes eredmények mutatkoztak. Az első osztályos diákok legnagyobb része (48,7%) Eperjesről származott, második helyen a Sárosból származók voltak (15,4), szoroson utánuk a szomszédos vármegyéből jövő diákok (15,1). Meglepően a negyedik helyen álltak az Eperjes környékén élő diákok (12,3%), a más vármegyéből valók (8%) és az idegenek (1%). A nyolcadik osztály összetétele kissé megváltozott. Itt is az első helyen voltak az egyenesen Eperjesről származók, de most már csak 37,9%-ban, a második helyen a szomszédos vármegyeiek 19,3%-ot, a más magyarországi megyéből valók 18,2%-ot tettek ki. A sárosi diákok ebben az esetben csak a negyedik helyre kerültek (17,9%), és ebből csak 6,3% lakott a szomszédos falvakban. A külföldi diákok aránya csökkent, már csak 0,4%-ot alkottak. Ha összeadjuk a Sáros vármegyéből származó diákok számát, tehát az eperjesieket, környékelit, falvakból valókat és a vármegye más községeiből származókat, abban az esetben az első osztályban a tanulók $\frac{3}{4}$ -ét alkották, viszont a nyolcadikban már csupán a $\frac{2}{3}$ -át.

AZ EPERJESI EVANGÉLIKUS ÉS KATOLIKUS GIMNÁZIUMOK

Az evangélikus gimnázium diákjai lakóhelyük szerint 1896–1909 között

Ezeknek az arányoknak magyarázata lehet az a tény is, hogy a vármegye területén léteztek más helyeken is legalább alsó szintű iskolák, de ha a diákok folytatni akarták tanulmányaikat, távolabbi helyre kellett menniük tanulni, ez lehet az oka annak, hogy a nyolcadik osztályban megnövekedett az „idegen” diákok aránya.

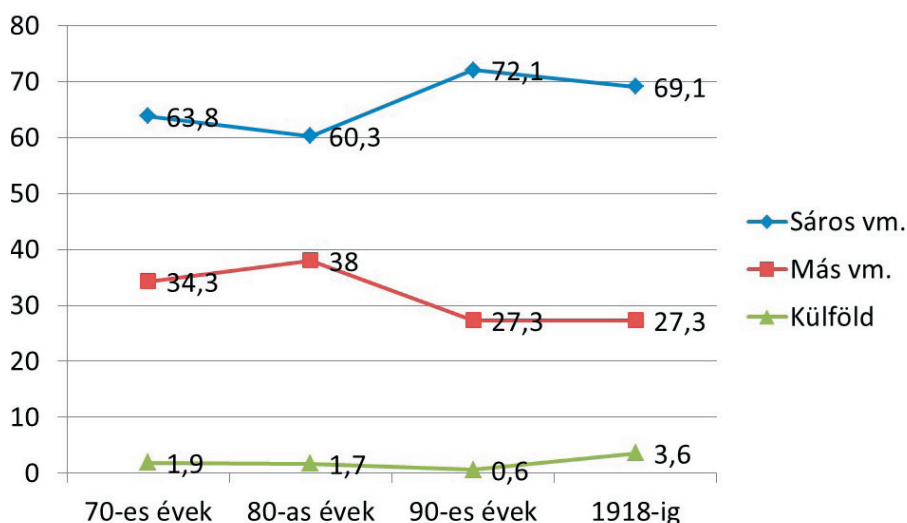
Az eperjesi katolikus gimnázium története a 17. század utolsó harmadában kezdődött. A katolikus iskola hiánya a politikai, társadalmi és vallási viszonyok alakulását tükrözte a városban. A település szlovák, magyar és német lakossága közül a német polgárság volt a legerősebb, a legnagyobb számú, amelynek köszönhetően Eperjes szabad királyi városban a reformációs tanok nagyon hamar elterjedtek és 1673-ig⁵ a város csaknem teljesen evangélikus volt.⁶

Az említett évben, 1673-ban a jezsuiták vezetése alatt nyílt meg először Eperjesen a katolikus gimnázium kapuja. A Habsburg-ellenes felkelések idején a tanítás több alkalommal is szünetelt, a jezsuitákat kiűzték a városból, de a rekatolizáció folytatásával a katolikus iskola is visszaszerezte helyét. A Jézus Társaság megszüntetése után a ferencesek vették át a tanítást.

⁵ Imrich Sedlák: *Dejiny Prešova I–II*. Košice, 1965. 175. (továbbiakban Sedlák, 1965.)

⁶ József Ruby: *Az Eperjesi Kir. Kath. Főgymnasium Története 1676–1890*. Eperjes, 1890, 3.

Ami a katolikus gimnázium diákjainak származását illeti, nem lehet az evangélikusokkal összehasonlítva nagyobb eltéréseket észrevenni. Míg a 19. század 70-es és 80-as éveiben a sárosi diákok aránya 60% körül mozgott, a következő évtizedekben kb. 10% növekedés volt tapasztalható. Viszont apadtak a más magyarországi vármegyékből származó diákok, az eredeti 34%-ról 27%-ra csökkentek. Ezekből a vármegyékből legtöbb diák Zemplénből (13-17%), a Szepességről, a legtöbb a 90-es években volt (9%), míg a 20. század elején már csak 3%. Az Abaúj vármegyéből jövő diákok aránya majdnem az egész időszakban megtartotta a 6%-ot. Ung vármegyéből a 70-es és 80-as években a diákok 2%-a származott, viszont a 20. században szinte egy diák nem jött erről a területről. A külföldi diákok száma változóan az 1–4% között mozgott, érdekességképpen megemlítendő, hogy a 20. században már előfordultak olyan diákok is, akik lakóhelyükként az Amerikai Egyesült Államokat nevezték meg.

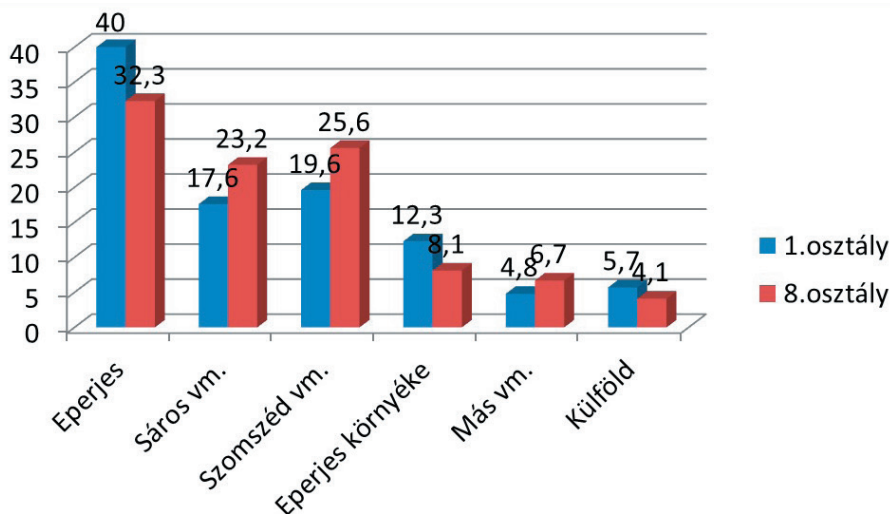

A katolikus gimnázium diákjai lakóhelyük szerint az 1870-es évektől 1918-ig

Színesebb képet az eperjesi katolikus gimnázium diákjairól akkor kapunk, ha az adatokat hasonló kategóriákra bontjuk és az előző mintához hasonlóan összehasonlítjuk az első és nyolcadik osztályt. A vizsgált időszakban (1902–1914) a legtöbb elsős diák egyenesen Eperjesről származott (40%), ezután következtek a szomszédos Szepes, Zemplén, Abaúj vármegyéből valók (19,6%), a harmadik helyre kerültek a Sáros vármegye-

AZ EPERJESI EVANGÉLIKUS ÉS KATOLIKUS GIMNÁZIUMOK

gyéből származók (17,6%), azután az Eperjes környéki falvakból (12,3%) és a külföldről származók (5,7%), s az utolsó helyen álltak a más magyarországi vármegyéből származó diákok (4,8%). Ez a rangsor megmaradt a nyolcadik osztályban is, csak kissé változtak a százalékok. Kissé csökkent az eperjesiek aránya (32,3%), az Eperjes környékeliek (8,1%) és a külföldiek (4,1%) száma, viszont növekedett a szomszédos vármegyéből érkezők százaléka.

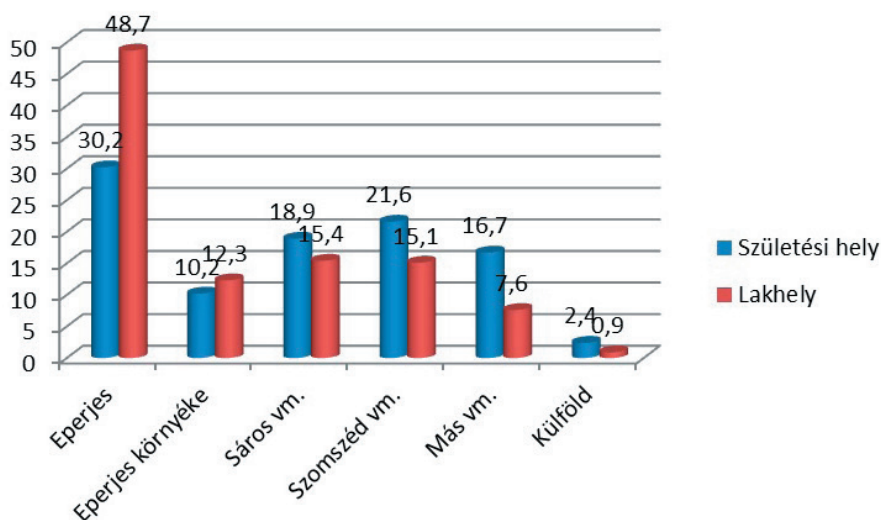

A katolikus gimnázium diákjai lakóhelyük szerint

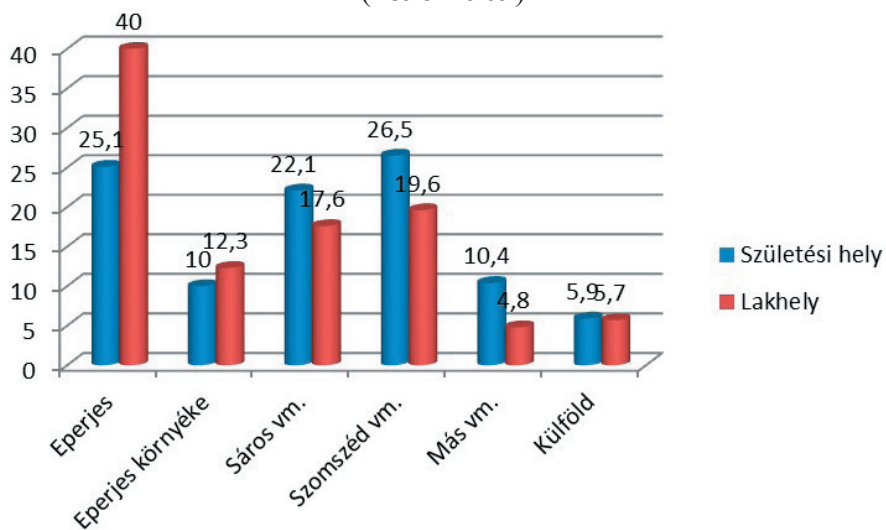
Érdekes eltérés derült ki a diákok születési helye és szülők lakóhelyének összehasonlításánál. Mindkét gimnázium diákjainál a legtöbb kategóriában (Sáros vármegye, szomszéd vármegyék, más magyarországi vármegyék) az ott születettek aránya meghaladja az ott lakók arányát, viszont fordított helyzet áll fenn az eperjesiek kategóriájában, mivel az ott lakók százaléka nagy számban túlhaladja az ott születettek százalékát. Magyarázatul szolgálhat az a tény, hogy a vizsgált időszakban, tehát a 19. és 20. század fordulóján erősen megnövekedett a városokba irányuló migráció, illetve betelepülés, amely Eperjes esetében is egy fontos demográfiai jellemző volt az adott időben.⁷ Tehát a legtöbb diák Eperjesen kívül született, de nagy részük, természetesen szüleikkel együtt a városba, illetőleg a környékére költözött.

⁷ Eperjes lakossága ebben az időszakban így fejlődött: 1860-as év: 10 772, 1880-as év: 10 131, 1900-as év: 10 370, 1910-es év: 16 323, 1921-es év: 17 577. Sedlák, 1965. 77., 126.

KÓNYA ANNAMÁRIA

Az evangélikus gimnázium diákjai születési és lakhelyük szerint (1896–1909)

A katolikus gimnázium diákjai születési és lakhelyük szerint (1902–1914)

AZ EPERJESI EVANGÉLIKUS ÉS KATOLIKUS GIMNÁZIUMOK

Végezetül a két eperjesi, vallásában eltérő gimnázium regionális hatósugarának vizsgálata alapján megállapítható, hogy a távolabbról és külföldről jövő diákok jelentős aránya igazolja mindkét iskola magas színvonalát, amely vonzó lehetett még a viszonylag nagy távolságban lakók számára is. Másrészt viszont mindkét iskolában főleg a 20. században nyilvánvalóbbá vált a tanintézetek regionális hatásának csökkenése, amely nem a tanítás színvonalának csökkenését jelentette, hanem a középiskolai hálózat egyre jobb és jobb kiépítését.

Mihók Richárd**A beregszentmiklósi várkastély**

Az egykori Északkelet Magyarország területe, ma Kárpátalja megnevezésű közigazgatási egység, számtalan műemlékkel és középkori várral és kastéllyal rendelkezik. Az államalapítástól kezdődően a terület a keleti végek határvédelmét is ellátta, ezért területén sűrű erődítményrendszer jött létre. A terület középkorkutatása még gyerekcipőben jár, főleg igaz ez a középkori várak kastélyok kutatására.

A közelmúltig a beregszentmiklósi várkastélyról még a helybéliek sem tudták, hogy létezik és ezért a kutatók figyelmét is elkerülte. A rendszerváltást követően a várkastély romokban hevert, míg nem 2001-ben bérbe nem vette egy munkácsi festőművész-házaspár. Azóta harc folyik az idővel, hogy az épületet és a hozzá tartozó területet megmentsék az enyészettől.

Beregszentmiklósról az első történeti írást Lehoczky Tivadar készítette. A monumentális Bereg vármegye monográfiájában 27 oldalon keresztül közli a történelmi adatokat a településről és a várkastélyról. Az 1881-ben megjelent munka azóta is alapműnek számít, ám a várkastélyról nem sokat tudunk meg belőle.¹ Újabb írásra egészen 2005-ig kellett várnunk, amikor is Emődi Tamás jelentetett meg egy cikket a várkastélyról.² A cikk remekül összefoglalja történetét, és a dokumentumokban fellelhető adatokat. 2007-ben jelent meg Zubánics László helytörténeti munkája, mely igazából a Lehoczky munkát vette alapul és attól nem is rugaszkodik el.³

Beregszentmiklós alapítása valamikor a 12. században történhetett.⁴ A 13. században a település gyorsan növekedett, köszönhetően a Latorca melletti útnak. 1214-ben a település a királyné birtokába kerül⁵, majd 1263-ban Aladár tárnokmesternek adományozza.⁶ 1270-ben Mihály Is-

1 Lehoczky Tivadar: *Beregvármegye monographiája*. III. . Ungvár, 1881. (továbbiakban Lehoczky, 1881.)

2 Emődi Tamás: A beregszentmiklósi Telegdi–Rákóczi-kastély. = *Korunk*, 2005. 16. évf. 12. sz. Online: <http://korunk.org/?q=node/8043> – 2015. 12. 20. (továbbiakban Emődi, 2005.)

3 Zubánics László: *Víz tükrére történelmet írni...* Ungvár, 2007. (továbbiakban Zubánics, 2007.)

4 Lehoczky, 1881. 713.; Zubánics, 2007. 24.

5 Lehoczky, 1881. 713.

6 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. II/1. (1255–1272.) Szerk. Szentpétery Imre, Bp., 1943.

pán kapja meg Beregszentmiklóst, több más birtokkal együtt. Az Anjouk idején a birtok királyi kézbe került, melyet Zsigmond király hűséges alattvalójának, Perényi Péter mesternek 1387. május 10-én elajándékoz.⁷ 1403. december 14-én Zsigmond király Perényi Imre pohárnokmesternek engedélyezni, hogy a szentmiklósi (Saluasenthmiclos) birtokán castellum seu fortalitium-ot építtethessen.⁸ Ezután sajnos az okiratok hallgatnak arról, hogy az erődítmény építése elkezdődött vagy sem. Egy 1430-ból származó okiratban nem hallunk arról, hogy vár vagy bárminemű erősség állna Szentmiklóson. Az oklevél Perényi Péter gyermekei közötti osztozkodásról szól.⁹ 1431-ben megtörténnek a beiktatások az új birtokokba és azoknak a határjárása is.¹⁰ Ám továbbra sem hallunk az erődítményről. Feltételezhető, hogy az építkezés ekkor még nem kezdődött el. 1506. február 22-én Ulászló király megerősíti Perényi Imrét birtokaiban. Ám a felsorolásban Szentmiklóst mint oppidum megnevezést találjuk.¹¹ A települést 1574-ben 22 ezer forint megfizetése után Telegdy Mihály kapja meg.¹² 1583. május 6-án Rudolf királytól engedélyt kap egy vár megépítésére a szentmiklósi birtokán. A vár építését két fia, János és Pál fejezték be. Valószínűleg 1596-ra elnyeri végső formáját.¹³ Telegdi Pál 1596-os halála után gyermekei öröklik a kastélyt, 1610-től Telegdi Anna, majd férje Nyáry István birtokolja 1643-ig. 1647-ben Nyáry Krisztina révén Esterházy László tulajdona, 1649-ben pedig Lónyay Zsigmond kapja meg. Lónyay özvegyét Rákóczi László veszi el, így kerül a kastély – és marad – a Rákócziak birtokában 1711. február 18-ig, innen vonul száműzetésbe II. Rákóczi Ferenc.¹⁴

Sajnos a dokumentumok hallgatnak a vár szerkezetéről, csupán a kastély belső részét tárgyalják. Lehoczky megemlíti, hogy a vár, árkokkal és sáncokkal volt megerősítve¹⁵, ám ezeknek elhelyezkedéséről nem tudunk.

1809. sz.; Lehoczky, 1881. 713.

7 *Zsigmondkori oklevéltár*. I-XII. Összeállította Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp., 1951-2013. (továbbiakban ZsO) Itt: I. 63. sz.

8 ZsO II/1 2846. sz.; MNL OL DL 8927. 1403. december 14.

9 *A Perényi család levéltára 1222–1526*. Közzéteszi Tringli István; Bp., 2008. 417. sz.

10 Uo. 430. sz.

11 Uo. 722. sz.

12 Lehoczky, 1881. 715.; Emödi, 2005. Zubánics, 2007. 25.

13 Emödi, 2005.

14 Uo.

15 Lehoczky, 1881. 728.

A középkori régészeti ásatások Kárpátalja területén igen rövid múltra tekintenek vissza. 2014. nyarán kezdődött el a módszeres feltárás Beregszentmiklóson. A szűkös anyagi- és emberi források ellenére több értékes lelet látott napvilágot, mely segít jobban megismernünk a várkastély korai történetét.

Az U alakú várkastély alatt, egy 600 nm-es keresztbolyhos pincerendszer található. A pincerendszer 3 nagy, 4 kisebb és 2 kicsi részből tevődik össze (1. ábra). Az északkeleti részen található terem még két részre osztódik, ám az elválasztó fal már a 20. század eredménye. Eredetileg is két részre osztódott, aminek a maradványai az ásatáskor napvilágra is kerültek. A pincerendszer közepén egy 1 m széles mészkőből készült út vezetett, mely 10-12 cm-rel volt magasabban a talajtól. A pincében tárolt edények alá, kőből készült alátéteket helyeztek, így nem volt szükség az egész pince lekövezésére.

A pincerendszerből kerámiamaradványok kerültek elő, illetve a 19. század második feléből származó pénzérmék. A kerámia töredékek többsége tálak, tárolóedények és kályhacsempék maradványai, melyekből nem lehet rekonstruálni egyet sem. A pénzérmékből három került elő, melyek osztrák koronák és igen rossz állapotban vannak. A leletek szegényességének okai között mindenképpen meg kell említenünk, hogy a szovjet időszakban fogdaként, majd katonai raktárként használták a pincét. Az alap vizsgálata is érdekes eredményeket hozott. A várkastély alapjának átlagos vastagsága 1,2 és 2 m között változik. Ám a déli falbejárat beugrójánál ez az arány csupán 50 cm. Ez arra enged következtetni, hogy ezen a részen átépült a várkastély.

A várkastélytól keletre, 150 m-re sikerült feltárni a külső védőfal egyik sarokbástyáját. A bástya téglalap alakú, faragott kőből készült, habarcs hozzáadásával. A kövek mérete 80*35*35 cm. A sarokbástya 6*6 m alapterületű, melynek déli oldalán hozzacsatlakozik még 1 m hasított kőből készült rész. A bástya teljes feltárása nem sikerült, mivel a Latorca folyó vízvédelmi töltésébe tagozódik bele.

A vízvédelmi töltés belső részén a bástya belső oldala is előkerült, melyhez egy kőből készült 1–1,2 m szélességű út csatlakozik. Az út a későbbi századokban téglával lett javítva. Elképzelhető, hogy ez a kikövezett rész a vizesárok part menti része volt, ám ennek bizonyítására vagy cáfolására további kutatások szükségesek. Annyi bizonyos, hogy a sarokbástyától északra 100 m-re elhelyezkedő templom irányába vezet.

Ezért feltételezhető az, hogy a védelmi rendszer 5 saroktoronyból és az azt összekötő palánkból állt. A délkeleti oldalon a Latorca természetes védelmet nyújtott, melyből elvezetve a vizet, a vizesárok vízszintje tartható volt. Számításaink alapján az erődítmény 6 hektáron terült el (2. ábra). Természetesen a területet az évszázadok alatt nagyban átalakították, de a legnagyobb átalakítást a szovjet időszakban ideköltöztetett katonai lak-tanya kialakításakor végezték. Az egész területet két réteges aszfalt és kavicságy borítja 50-60 cm vastagon. Ennek módszeres eltávolítása után kezdődhet csak a területen egykor álló gazdasági épületek feltárása. Az erődítmény 6 hektáros területéből 2,5 hektáros terület az, ahol régészeti feltárásokat lehet végezni. Műszeres vizsgálatok elvégzése után kiderült, hogy északi irányban is megtalálható a második sarokbástya. Ám ennek feltárására csak a következő évben kerül sor.

A sarokbástyákat valószínűleg az 1734-es átalakításkor¹⁶ szedhették széjjel és használták fel a várkastély átépítésekor. Az épület déli falán található kövek azonos méretűek a bástyánál található kövekkel (1. kép). Továbbá a módszeres szétbontás tényét támasztja az is alá, hogy a bástya feltárása során nem került elő semmilyen kerámia, vagy egyéb régészeti emlék.

Az ideai ásatás másik nagy eredménye a kút feltárása. Műszeres vizsgálatot követően sikerült lokalizálni a kút helyét, majd a felső aszfaltréteg eltávolítását követően hozzákezdhattünk annak teljes feltárásához. A kút a déli bejáratától 15,5 méterre található délnyugati irányban. A felső rétegben nagymennyiségű hamu volt, ami arra enged következtetni, hogy a kút fából készült szerkezete leégett, majd ezután kezdődött annak betemetése. Az alján talált tárgyak alapján beazonosítható, hogy a betemetésére 1959-ben vagy 1960-ban került sor. A fenti adatokból is látszik, hogy a kút a 20. század második feléig használatban volt, ezért sem rejtett semmi értékes leletet magában, csupán szovjet időből származó szemetet.

A kút felső része 1,9 m szélességű, mélysége 7,5 m, és folyamatosan keskenyedik lefelé. A felső része hasított kőből készült, melyet kötőanyag nélkül helyeztek egymásra. Az alsó része (3 m) gömbölyű, nagyméretű folyami kőből készült (3. ábra). Feltételezhető, hogy a kút egyidős a várkastéllyal.

A várkastély északi bejárata mellett található egy 1*1 m átmérőjű, négyzet alakú akna, melynek mélysége 4,5 m. Az akna közvetlenül az alap mellett található, melynek oldalfalai habarcs hozzáadásával kőből készültek. Jelenleg nem tudjuk megállapítani, hogy mi is lehetett a funk-

16 Emödi, 2005.

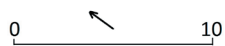
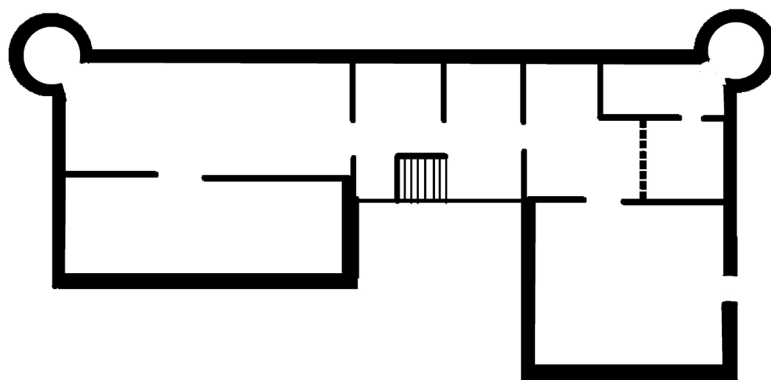
MIHÓK RICHÁRD

ciója. Esetlegesen egy víztároló ciszternára kell gondolnunk. Az említett aknából nagymennyiségű kerámiamaradványok kerültek elő. Több 16–17. századi kályhacsempe, korsó, tál és egyéb kerámia maradvány, melyek feldolgozása még folyamatban van.

Előreláthatólag 10–15 évi régészeti munka szükséges a középkori várkastély megmaradt részének feltárásához. Továbbá egy komplex levéltári kutatásra is szükség van, amivel közelebb juthatunk a várkastély történetének teljesebb megismeréséhez.

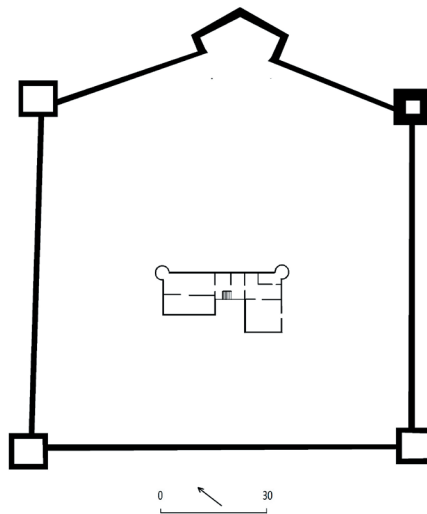
A BEREKSZENTMIKLÓSI VÁRKASTÉLY

1. ábra

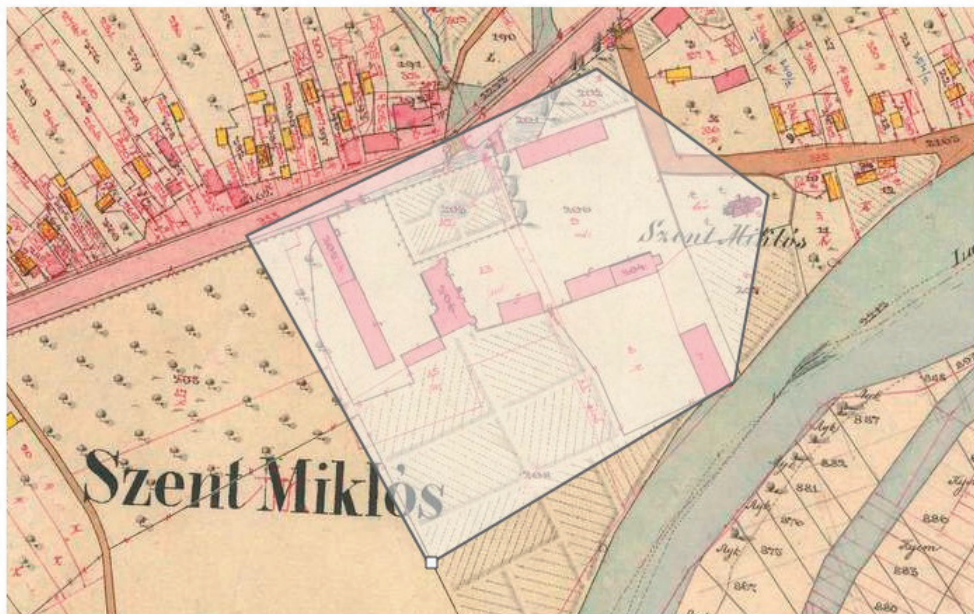

A várkastély északkeleti oldala

2. ábra

A védőbástyák és a fal lehetséges elhelyezkedése

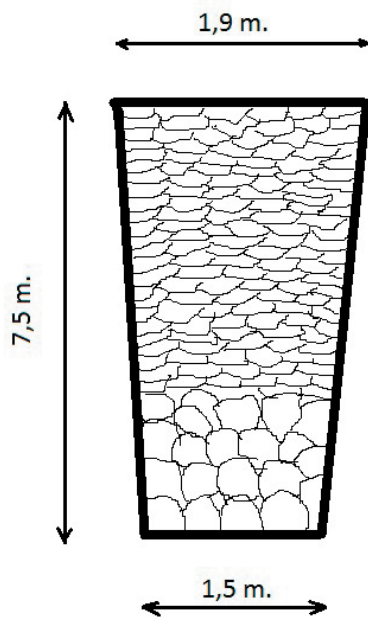

A beregszentmiklósi várkastély területének lehetséges elhelyezkedése¹⁷

¹⁷ Online: A Habsburg Birodalom Történelmi Térképei,
<http://mapire.eu/hu/map/cad-bereg/?zoom=17&lat=48.48488&lon=22.83208>

A BEREGSZENTMIKLÓSI VÁRKASTÉLY

3. ábra

A kút

Piros körrel megjelölve azok a kövek, melyek a sarokbástyából valók
(a várkastély déli oldala)

A várkastély pincerendszerének egyik helyisége

A feltárt sarokbástya maradványai

A képeket és rajzokat készítette: Mihók Richárd

Nagy Dóra

Bornemissza Anna fogarasi záloglevelei¹

Bornemissza Anna Apafi Mihály feleségéként Erdély egyik jelentős fejedelemszonya volt. Több olyan oklevele maradt fent, melyben a fogarasi uradalmából zálogosított az arra érdemes személyeknek.² Ezek alapján Bornemissza Anna fogarasföldi tevékenységének egy kisebb szeletét, birtokzálogosításait igyekszem bemutatni.

Fogaras Erdély egyik különleges státuszú uradalma, liber baronatus volt.³ „*Fogarasfölde tehát olyan sajátos jogállású districtus, vidék, amely a középkorban megkezdődött fejlődési folyamat eredményeként „vármegyei jellegű” bírói-közigazgatási egységgé alakult (...). A liber baronatusi státus egyidejűleg sajátos bírósági szervezetet is jelentett: a váruradalom területén teljes joghatóságú úriszék működött.*”⁴ Fogaras vidéke nem fizetett országos adót, szolgálattal a várnak tartozott. Az uradalom több mint 60 faluból állt.⁵ „*A fogarasi uradalom három önállóan kezelt birtoktestre oszlott, Fogarasra (Fogaras, Betlen városokkal és 45 faluval),*

1 A Debreceni Egyetem Régió és regionalizmus a történelemben és a néprajztudományban címmel megrendezett konferenciáján, 2015. szeptember 16-án elhangzott előadás szerkesztett változata. Az eredeti cím (Bornemissza Anna fogarasi birtokadományai) megváltoztatását a konferencián elhangzott felvetések tették szükségessé. Az előadás és a tanulmány a „*Nemzeti Kiválóság Program – Campus Hungary K+F projektekhez és képzési programokhoz kapcsolódó nemzetközi hallgatói mobilitás személyi támogatási rendszerének fejlesztése konvergencia program*” című projekt (TÁMOP-4.2.4B/2-11/1-2012-0001) keretében valósult meg.

2 Bornemissza Anna által kiadott egy-egy adománylevéllel találkoztam a Gyulafehérvári Káptalan és az Erdélyi Fiscalis Levéltár iratai között, ezek azonban nem Fogarasföld területére vonatkoznak. Ezek nem záloglevelek.

3 Az Erdély területén lévő liber baronatusok eltörlésére többször hoztak törvényeket a 17. században, de Fogaras mindig kivételként szerepelt, így a század folyamán végig megőrizte különleges státuszát. Részletesebben ld.: Dáné Veronka: A Bocskaiak Erdélyben. Törvénytelen liber bárók? In: „*Frigy és békesség legyen ...*” *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária, Debrecen, 2006. 111–117. ill. Fejér Tamás: A fogarasi református eklézsia egyházjogi státusa a 17. században. = *Erdélyi Múzeum*, 2012. 3. sz. 124–137. (továbbiakban Fejér, 2012.)

4 Fejér, 2012. 126.

5 Szádeczky Lajos szerint 64, míg Makkai László szerint 62 faluból állt a fogarasi uradalom. Szádeczky Lajos: Fogarasi történeti emlékek. III. = *Erdélyi Múzeum*, 1892. 7. sz. 410–431. Itt: 410.; *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, 1631–1648*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Makkai László, szerk. Wittmann Tibor, Bp., 1954. (továbbiakban: Makkai – Wittman, 1954.) 15.

Kománára (9 faluval) és Porumbákra (6 faluval).”⁶ Fogaras kezdetben a magyar királyok birtoka volt, akiknek a kegyéből a havasalföldi vajdák vagy magyar főurak adománya lett.⁷ Az uradalom 1567-től az aktuális erdélyi fejedelem birtokában volt, 1595-től pedig általában a mindenkori fejedelemasszony birtokolta jegyajándékként, így elsőként Báthory Zsigmond felesége, Mária Krisztierna.⁸ Bornemissza Annának, Apafi Mihály fejedelem hitvesének az 1663. szeptember 24-i marosvásárhelyi országgyűlés inskribálta a birtokot 80000 tallérban, maga a beiktatás pedig október 23-án történt meg.⁹ Ettől az időponttól kezdve Bornemissza Anna, mint birtokos hozhatott döntéseket az uradalomra vonatkozóan. Itt fontos kiemelni, hogy az Apafiné nagy elődjének tartott Lorántffy Zsuzsannát csak férje halála után említik az uradalom birtokosaként.¹⁰

Bornemissza Anna fogarasi birtokadományainak vizsgálatához viszonylag nagyszámú forrás áll rendelkezésre, ezek azonban nem egybefüggően, hanem igen elszórva találhatóak meg az egyes közgyűjteményekben. Az ide vonatkozó korabeli iratok közül magasan kiemelkedik egy, a számonra igen értékes forrás, a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárában őrzött unitárius kollégiumi könyvtárban található kézirat, Bornemissza Anna királyi könyve.¹¹ Más fejedelemasszonyok esetében is maradt meg néhány olyan jogbiztosító irat vagy adománylevél, melyek kegyeltjeinek, híveiknek, udvari szolgálóknak juttatott adományokat örökítenek meg, de ezek száma elenyésző. Ráadásul ezek a korszak forrásai között csak elvétve bukkannak fel, szövegüket nem foglalták önálló jegyzőkönyvbe – vagy legalábbis ilyen nem maradt fenn –, így joggal feltételezhető, hogy Bornemissza Anna királyi könyve a maga nemében egyedülálló forrás, még

6 Uo.

7 Szádeczky Lajos: Fogarasi történeti emlékek. I. = *Erdélyi Múzeum*, 1892. 6. sz. 326–345. Itt: 329.

8 Szádeczky Lajos: Fogarasi történeti emlékek. V. = *Erdélyi Múzeum*, 1892. 10. sz. 607–639. (továbbiakban Szádeczky, 1892/V.) Itt: 607.

9 *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae: Erdélyi országgyűlési emlékek, történeti bevezetésekkel.* I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1876–1899. (továbbiakban EOE) Itt: XIII. 249.

10 Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben.* Bp., 2005. 223. (továbbiakban Trócsányi, 2005.); Szádeczky, 1892/V. 638. Ugyanakkor Makkai – Wittman, 1954. 15. tévesen úgy tudja, hogy már a fejedelem idejében beiktatták.

11 *Liber Regius ... Annae Bornemissa ...* In. A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárában, Ms. U. 989. (továbbiakban Bornemissza Anna királyi könyve) Erre a forrásra egy korábbi kolozsvári kutatásom alkalmával hívta fel a figyelmemet Fejér Tamás, az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos kutatója, köszönet érte.

akkor is, ha nem szerepel benne az összes adománylevele. Valószínűleg Bornemissza Anna precizitásának köszönhető, hogy az általa kiadott oklevelek ilyen formában maradtak fent – elég itt csak gazdasági naplóira gondolnunk. A királyi könyvekbe egyébként az uralkodó által kiadott legfontosabb oklevelek, rendeletek másolatai kerültek be. A Kolozsváron őrzött kötetben Bornemissza Annának a fogarasi uradalmára vonatkozó, magyar nyelvű, különböző birtok- és jobbágyzálogosításai, rendeletei szerepelnek, és az 1680–1688 közötti időszakot ölelik fel. Bornemissza Annával kapcsolatosan az Erdélyi Királyi Könyvek DVD-n is megjelent anyagában,¹² a keresés alapján csupán két bejegyzés található: az egyik jobbágyzálogosítás Alvinczi Péternek,¹³ a másik pedig birtokzálogosítás Váradi Gyulai Istvánnak;¹⁴ és mindkettő megtalálható a fejedelemszöny saját királyi könyvében is. Általánosságban elmondható, hogy a fejedelemszöny által kiadott és ebben a tanulmányban feldolgozott oklevelek mindegyike a fogarasföldi birtokokra vonatkozik és többsége Bornemissza Anna királyi könyvéből származik.

A fejedelemszöny birtokzálogosításaira vonatkozóan ugyanakkor egyéb források is rendelkezésre állnak. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött, az Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak anyagának részét képező hiteleshely, a Gyulafehérvári Káptalan iratai,¹⁵ Bornemissza Anna iratai, melyek az Apaffy Mihály gyűjtemény részei,¹⁶ az Erdélyi Fiscalis Levéltár iratai,¹⁷ valamint a Boér család iratai között is felbukkan egy-egy forrás.¹⁸ Kolozsváron, az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban őrzött, Székely Alapítvány levelei nevű fondban akadtam a témához kötődő oklevélre.¹⁹

12 *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi királyi könyvek.* DVD-ROM. Szerk. Gyulai Éva, Bp., 2005. (továbbiakban Gyulai, 2005.)

13 Uo. 31. k. 153–154. 1680. április 28.

14 Uo. 30. k. 872–873. 1664. május 13.

15 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL), F 2, Erdélyi Országos Kormányhatósági levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Protocolla (továbbiakban MNL OL, F2.)

16 MNL OL, P 1239. Teleki család marosvásárhelyi levéltára - Apafi Mihály gyűjtemény, 9. doboz – II. sorozat. Apafi Mihályné Bornemissza Anna iratai és levelezése. (továbbiakban MNL OL, P 1239.)

17 MNL OL, F 234. Erdélyi Fiscalis Levéltár. (továbbiakban MNL OL, F 234.)

18 MNL OL, P 1279. Boér család iratai. (továbbiakban MNL OL, P 1279.)

19 Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (továbbiakban EREL), a Székely Alapítvány levelei.

A forrásokban 1664-től kezdve találhatóak adatok Bornemissza Anna birtokzálogosításaira vonatkozóan. Az Erdélyi Királyi Könyvek tanúsága szerint a fejedelemszony ekkor adta zálogba Ohaba birtokot Váradi Gyulai Istvánnak. Bornemissza Annának Fogarasföldre vonatkozóan maradtak fent birtokzálogosításai, és a fent említett forrásoknak köszönhetően fogarasi birtokosságának szinte teljes időszaka, vagyis 1664-től 1688-ban bekövetkezett haláláig nyomon követhető. Az iratok között összesen 30 birtokzálogosítás szerepel. Ezekért a zálogbirtokokért komoly összeget kellett lefizetnie a leendő birtokosnak, 145 magyar forinttól kezdve egészen 5000 magyar forintig terjednek az egyes adományok utáni tételek. Persze a zálogösszeget meghatározta az, hogy egy teljes faluról vagy csupán egy házhelyről volt-e szó. A zálogbirtokot az adományozottnak, illetve – ha volt – a feleségének életük végéig, kiválthatatlanul juttatta a fejedelemszony. A források alapján ezeket a birtokokat Bornemissza Anna három esetben vehette vissza: magszakadás esetén; ha az örökösök nem kívánták megtartani a birtokot, de ebben az esetben csak a zálogösszeg lefizetésével; illetve hűtlenség esetén, amire nem egy említés akad az oklevelekben.

Bár Bornemissza Anna, mint a fogarasi uradalom birtokosa adta ki az okleveleket, természetesen országos titulussát is feltüntette a zálogleveleken, hiszen ezekben az iratokban „Principissa”-ként címezi magát, ráadásul Fogarast is ezen a jogon birtokolta. Fogaras kincstári birtok volt, amit maga a fejedelemszony is csak Apafi közbenjárására, az erdélyi országgyűlés beleegyezésével, zálogként birtokolhatott. Mivel Fogaras továbbra is fiskális uradalom maradt, Bornemissza Anna örökjogon nem adományozhatott birtokot – bár úgy tűnik, hogy a korábbi fejedelmek adományait mégis megerősíthette. Szentgyörgyi Mária így ír erről Kővár kapcsán: *„Kővár vidéke ugyanis 1615-től fiskális uradalom, s mint ilyenek az uralkodó semmiféle birtokot nem adományozhat „pro perpetuo”, hanem csak „pro reuitione” zálogosíthat.”*²⁰ Valószínűleg ez lehetett az oka annak is, hogy a területre vonatkozó zálogosítások már korábban is általánosak voltak. Szintén ez a magyarázata annak, hogy néhány forrás a fejedelem consensusával átírva maradt fent, vagyis ez kellett ahhoz, hogy az adományozás jogerőre emelkedjen. Ezt az Erdélyi Országgyűlési Emlékek bejegyzései is megerősítik, amikből az is kiderül, hogy a fejedelem engedélye mellett az országgyűlés jóváhagyása is szükséges volt.²¹ A Teleki Mihálynak juttatott néhány zálogbirtok esetében meg is maradtak az országgyűlés törvény-

20 Szentgyörgyi Mária: *Kővár vidékének társadalma*. Bp., 1972. 108. (továbbiakban Szentgyörgyi, 1972.)

21 Pl. EOE XV. 80.

cikkelyei. 1669-ben Opra Kercsesora és Felsőárpás,²² 1674-ben Opra- és Sztrezsa Kercsesora, illetve Felsőárpás egygyé inskribálásának confirmálása.²³ Jogilag ezek a források természetesen záloglevelek, de semmiképpen sem szabad megfeledkeznünk arról a tényről, hogy ezek egyben adományok is. Ennek az oka az a kiemelkedően fontos tény, hogy a birtokát zálogba bocsátó személy nem egy egyszerű nemes, hanem Erdély uralkodójának felesége volt, így az oklevél juttatása különös kegynek számított. Az oklevél formuláiból is egyértelműen kiderül, hogy nem egy szokványos zálogszerződésről van szó. A forrásokban több helyen jelennek meg a „donatio”, „litterae donationales” kifejezések. Természetesen a zálogosítások mögött hathatós indokok szerepeltek és nagy jelentőséget tulajdoníthattak neki a fejedelmi udvarban is. A birtokzálogosítások „*valójában a fejedelem hatalmának így vagy úgy való megerősítését célozzák.*”²⁴ Makkai így ír erről I. Rákóczi György esetében: „*Elődei általában azzal kezdték uralmukat, hogy nagy birtokadományokkal jutalmazták régi párthíveiket és nyertek meg újabbakat. Rákóczi kénytelen volt uralma megszilárdítására ezt az eszközt is igénybevenni,*”²⁵ bár a harmincas évek közepétől kezdve a források között általában már csak zálogosítások szerepelnek és főként falvakra, birtokrészekre vonatkozóan. Ráadásul – és ez Apafiék esetében is megfigyelhető – Rákóczi is főként a fiskális javadalmakból zálogosított vagy adományozott, nem pedig magánvagyonából.²⁶ A birtokokat Bornemissza Anna is általában hűséges szolgálatért juttatta az adományozottnak, de a záloglevelekből az is látszik, hogy csak az arra érdemes juthatott a birtokhoz. Az oklevelekben többször, így pl. Nalácsi Istvánnál is szerepel, hogy a Várad-környéki események miatt kapja a birtokot, ahol a vár ostrománál közvetlen életveszélyben forgott, valamint Partium nagy részének oszmán hódoltatása miatt birtokait is elveszítette. Az adományozottak köre is nagyrészt a Partiumból Erdélybe költözőkből tevődik ki. Mint ismeretes; a fejedelemasszony maga is onnan származott, és a fejedelemség hivatali berendezkedéséből egyértelműen látszik az is, hogy a klientúra főként az ottaniakból állt. Valószínűleg az egyébként igencsak részrehajló Cserei sem véletlenül jegyezte meg: „*a fejedelemasszony maga akart mind urának, mind a többinek parancsolni és a maga váradí szamoncáját, s azok között Teleki Mihály bátyját minden úton-módon promoteálni s Erdélyben urakká*

22 EOE XIV. 396. Ugyanerre hivatkozik: Trócsányi, 2005. 223.

23 EOE XV. 467. Ugyanerre hivatkozik: Trócsányi, 2005. 223.

24 Trócsányi, 2005. 224.

25 Makkai – Wittman, 1954. 18.

26 Uo. 20.

*tenni.*²⁷ Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy tekintve Apafi Mihály trónra kerülésének körülményeit, valamint a második erdélyi válságot, a fejedelmi pár a tisztségviselői réteg kialakításánál gyakorlatilag csak rájuk – vagyis a partiumiakra – számíthatott, hiszen ekkor még csak nagyon kevesen voltak mellette.²⁸ Igen gyakran előfordult, hogy egy-egy zálogbirtokhoz juttatott tisztviselő halála után visszaszállt a birtok a fejedelemasszonyra, aki aztán egy másik tisztségviselőjének vagy familiárisának juttatta, így fenntartva a hűséges szolgálattevők körét. Az adományozottak között főként tisztségviselőket és udvari embereket találunk. Velük egyébként a fejedelemasszony kiterjedt levelezést is folytatott. Többségükről elmondható, hogy Apafi regnálásától kezdve erősítették a tisztviselők körét, tehát a fejedelmi párnak régóta hűséges emberei voltak. Nem egy esetben fordult elő, hogy a család az Apafi alatt vállalt tisztségeknek és birtokoknak köszönhette emelkedését, elég itt csak a Teleki vagy a Székely családra gondolnunk.²⁹

Az oklevéladások másik okának a fejedelemség hatalmas kiadásait tekinthetjük. Egyrészt a Portának éves adót kellett fizetni – melyet már Apafi uralomra kerülésekor megemelték az oszmánok 40000 aranyra, így négyszer annyit fizetettek, mint annak idején Bethlen Gábor, ráadásul 300000 tallér hadisarcot is kellett fizetni.³⁰ „1664–1686 között Erdélyből évente mintegy 190.000–200.000 forint érték folyt a konstantinápolyi kincstárba.”³¹ Az államháztartás fenntartásának is magas költségei voltak (pl. udvartartás, katonaság, diplomácia). Emellett egyéb költségekkel is kellett számolni, hiszen Erdély ügyeinek előmozdításáért nem egy esetben kellett megvesztegetni a portai tisztségviselőket, illetve engesztelő ajándékokat küldeni a Portára.³² A szultán magyarországi hadjáratainak idején felmerülő költségekhez is hozzá kellett járulni. Így pl. 1672-ben 600 szekérenyi élelmiszerről kellett Apafiéknak gondoskodniuk a Lengyelország és Moldva ellen folytatott háborúhoz.³³ Egyértelműen látszik a szakirodalmi adatokból, hogy az előző fejedelmekhez képest is mennyire megnövekedtek a kiadások Apafi Mihály fejedelemsége idején. A fejedelem szigorú

27 Cseri Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*. A bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre, Bp., 1983. 60.

28 Lázár Miklós: *Erdély főispánjai (1540–1711)*. Bp., 1889. 96. (továbbiakban Lázár, 1889.)

29 R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában, 1660–1711*. Bp., 1984. 117. (továbbiakban R. Várkonyi, 1984.)

30 Uo. 88.

31 Uo. 89.

32 Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Bp., 2002. 173. (továbbiakban Oborni, 2002.)

33 Uo.179.

gazdasági intézkedéseket vezetett be, pl. hathatósan ellenőrizte a pénzvevést, új adókat vezetett be, de még így is sok pénzre volt szükségük.³⁴ A rendkívüli kiadások előteremtésének egyik eszköze lehetett vagy legalábbis némi hozzájárulást jelenthetett a zálogbirtokok után befolyó összeg.

Az oklevelek szövege természetesen formulákra épült és nagyon hasonlított a korábbi fejedelmek és fejedelemasszonyok által kiadottakra. Az oklevélben először a tituláció, majd az adományozott neve, az oklevéladás oka szerepelt. A zálogot az adományozott és – ha volt – annak felesége élete végéig kiválthatatlanul kapta, melyet elviekben az adományozó engedélyével két ágon levő maradékaira is örökíthetett. Egyes oklevelekben az általános conditiók, mint pl. a jövőbeni hűséges szolgálat mellett speciális feltételek is szerepelnek, melyeket be kellett tartania az adományozottnak, így például a fejedelemasszony Boér István záloglevelében kikötötte, hogy az ő számára is halásszanak majd.

1. táblázat: Falvakra vonatkozó záloglevelek

A kiadás dátuma	Az adományozott neve	Birtok	Zálogösszeg
1664. május 13.	Gyulai István	Ohaba	2000 forint ³⁵
1664. május 17.	Csókási Katalin	Lupsa	800 forint ³⁶
1666. december 23.	Teleki Mihály	Felsőárpás	3000 forint ³⁷
1668. október 9.	Boér István	Herszény falu fele	1500 forint ³⁸
1669 körül	Teleki Mihály	Opra Kercsesora	3000 forint ³⁹
1673. április 9.	Teleki Mihály	Sztrezsa Kercsesora	3000 forint ⁴⁰
1680. április 2.	Naláczi István	Thodoricza	5000 forint ⁴¹

34 Uo. 173.

35 Ugyanakkor a zálogosításra már egy február 24-i feljegyzés is utal: MNL OL, F 234. Fasc. 454. A. 1664.

36 MNL OL, F 234. Fasc. 429. A. 1664.

37 MNL OL, P 657. Teleki család marosvásárhelyi levéltára – Joglevelek. (továbbiakban MNL OL, P 657.) Nr. 5375. Ugyanerre hivatkozik: Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály. (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig)*. Bp., 1972. 302. (továbbiakban Trócsányi, 1972.)

38 MNL OL, P 1979. Boér család. 6. doboz

39 EOE XIV. 396. Ugyanakkor Trócsányi, 1972. 302. úgy tudja, hogy a birtok 1673 körül került Telekihez.

40 MNL OL, P 657, Nr. 5357–5358. Ugyanerre hivatkozik: Trócsányi, 1972. 302.

41 Bornemissza Anna királyi könyve, 1680. április 2.; MNL OL, F 234. Fasc. 460. A. 1680. Később a családtagok javára is megerősítik: Uo. Fasc. 460. B. 1688.

BORNEMISSZA ANNA FOGARASI ZÁLOGLEVELEI

1680. május 25.	Fráter István	Holbák	800 forint ⁴²
1683. március 1.	Teleki Mihály	Alsóárpás	4500 forint ⁴³

Mivel igen nagyszámú adományról van szó, az áttekinthetőség érdekében érdemes azokat típusuk szerint bemutatni. A fejedelemszony összesen 9 falura adott zálogjogot a források tanúsága szerint. A legtöbb falut Teleki Mihály szerezte meg, összesen négyet, Alsó- és Felsőárpást, valamint Opra- és Sztrezsa Kercsesorát; de az adományozottak között megtaláljuk Boér István fogarasi udvarbíró, Fráter István huszti vicekapitányt vagy Naláczi Istvánt is, aki Thodoricza birtokát szerezte meg hűségese szolgálata, a veszedelmek vállalása miatt. Naláczi a birtok elnyerésekor főudvarmester, Hunyad- és Zaránd vármegye főispánja, a dévai vár főkapitánya és Apafi Mihály belső tanácsosa volt. Pályáját aludvarmesterként kezdte, a fejedelemtől sok birtokot kapott. Teleki politikájának feltétlen híve volt.⁴⁴

2. táblázat: Házakra vonatkozó záloglevelek

A kiállítás dátuma	Adományozott neve	Ház	Zálogösszeg
1665. március 27.	Csókási Katalin	Kucsulata	200 forint ⁴⁵
1680. február 25.	Carsai András	Fogaras (Bethlen utca; a ház felét szerezte meg)	150 forint + az ott lévő ház megbecsült ára ⁴⁶
1680. május 25.	Győri Mór	Fogaras (Kis Galacz utca)	300 forint ⁴⁷
1681. március 20.	Inczédi Pál	Kucsulata	200 forint ⁴⁸
1684. április 21.	Inczédi Pál	Fogaras (Mondra utca)	300 forint ⁴⁹

42 Uo. 1680. május 25.

43 MNL OL, P 657, Nr. 5406. Ugyanerre hivatkozik: Trócsányi, 1972. 303.

44 Fehér János: *Teleki Mihály udvartartási naplója*. Kolozsvár, 2007. 590. (továbbiakban Fehér, 2007.); Lázár, 1889. 187.

45 MNL OL, F 234. Fasc. 459. A. 1665.

46 Bornemissza Anna királyi könyve, 1680. február 25.

47 Uo. 1680. május 25.

48 Uo. 1681. március 20.; MNL OL, F 234. Fasc. 459. D. 1681. A korábban édesanyjának, Csókási Katalinnak juttatott ház zálogjogát szerzi meg.

49 Uo. 1684. április 21.

1686. május 22.	Székely László	Fogaras (a ház felét szerezte meg)	400 forint ⁵⁰
1687. február 18.	Teleki Mihály	Fogaras (Kis Galacz utca)	300 forint ⁵¹
1688. március 10.	Teleki Mihály	Fogaras	300 forint ⁵²

Nyolc ház-elzálogosítás szerepel a forrásokban, ezekből hat Fogaras városára vonatkozik. Előfordult, hogy a fejedelemasszony csak egy fél házat vagy birtokot zálogosított. Fennmaradt egy olyan birtokadomány is, melyben a fejedelem felesége 1666-ban Hévízi István prokurátornak Fogaras városában adott egy házat. Ebben az oklevélben tulajdonképpen Báthori István Pankotai Borbély Andrásnak juttatott adományát erősítette meg a fejedelemasszony, leszármazottjára vonatkozóan, hiszen Hévízi István felesége Pankotai Borbély Anna volt.⁵³ Fogarasban mind Teleki Mihály, mind Inczédi Pál két-két házat szerzett meg a fejedelemasszonytól. Utóbbi kucsulatai házának zálogjogát korábban anyja, Csókási Katalin bírta. A szintén váradi származású és Bornemissza Annával Telekihez hasonlóan rokonságban álló Inczédi Pál komornyikként, kincstárnokként és táblai ülnökként is tevékenykedett.⁵⁴ Teleki Mihály egyébként 1688-ban Inczédi fogarasi házat vette meg, így a zálogjogot megkapta a fejedelemasszonytól. 1686-ban Székely László is adományban részesült. A korábbi postamester ekkor a fejedelem belső tanácsosa, Kolozs megyei főispán, a kolozsvári vár praesidiumának főkapitánya volt.⁵⁵ A ház zálogjogát érdemes szolgálataért, idegen nemzetek között életének kockáztatásával megbizonyított hűségéért kapta 400 forintért. A fejedelemasszony azt is engedélyezte, hogy 100 forint erejéig új épületeket húzhasanak fel. Carsai András a defectus miatt visszaszállt fél ház zálogjogát hűséges, hasznos szolgálataért kapta, hiszen portai postaként tevékenykedett. Győri Mór pedig élete kockáztatásáért érdemelte ki a házat, melyhez malom is járt és arra is engedélyt kapott, hogy házánál sört és bort tarthasson.

50 Uo. 1686. május 22.; EREL, a Székely Alapítvány levelei. V. csomó, Nr. 190.

51 Bornemissza Anna királyi könyve, 1687. február 18.

52 Uo. 1688. március 10.

53 MNL OL, R 298. Erdélyi iratok. II. sorozat 2. tétel, Nr. 1.

54 *Magyar emlékirók 16–18. század. Névmagyarozatok*. A válogatás, a szöveggon-
dozás és a jegyzetek Bitskey István munkája, Bp., 2000. Online: Magyar Elektronikus
Könyvtár, http://mek.oszk.hu/06100/06187/html/mei16_18004/mei16_18004.html –
2015. november 18.

55 Lázár, 1889, 67.

3. táblázat: Portiokra vonatkozó záloglevelek

A kiállítás dátuma	Adományozott neve	Portio	Zálogösszeg
1665. június 16.	Jenei Miklós	Nagyvajdafalva (két portio)	500 forint ⁵⁶
1669. július 28.	Veres Péter	Nagyvajdafalva	1500 forint ⁵⁷
1676. február 21.	Toroczkai Katalin	Récse	3600 forint ⁵⁸
1681. március 21.	Canthacuzenus Mihály, Cosztantin [!], Máté, Ordaki	Récse	3600 forint ⁵⁹
1684. január 28.	Alvinczi Péter és Inczédi Pál	Bucsum	1000 forint ⁶⁰
1684. május 13.	Bethlen Gergely	Nagyvajdafalva	1500 forint ⁶¹
1687. január 8.	Boér Zsigmond	Bethlen (fél portio)	200 forint ⁶²
1687. augusztus 27.	Sárosi János	Felsővenice	1000 forint ⁶³

Részbirtokból (portióból) nyolcat adott zálogba Bornemissza Anna. Jenei Miklós postamester szolgálatért kapta a nagyvajdafalvai portiokat 1665-ben 500 forinton, de 1667-ben Bornemissza Anna már a duplájára emelte a zálogösszeget. Jenei Miklós csupán néhány évig élt a zálogjoggal. Tőle Veres Péter fogarasi vicekapitány váltotta magához, de neki már 1500 forintot kellett letennie a birtokokért. 1684-ben jutott Alvinczi Péter prefektus és Inczédi Pál komornyik közös bucsumi portióhoz feleségeikkel együtt, akik mindketten Lipcsey lányok voltak. Boér Zsigmond fogarasi vicekapitány 1687-ben szerezte meg a bethleni portiót és ekkor emelte meg a fejedelemasszony Sárosi János felsővenicei portioja zálogösszegét 800-ról 1000 forintra.

56 MNL OL, F 2. Prot. XIV. 161-163.; MNL OL, F 234. Lib. 2. Fasc. 6. A. 1667. A források az 1667-es zálogemelésre vonatkoznak, melyből kiderül, hogy az eredeti adományozás 1665-ben történt, 500 forinton. 1667-ben 1000 forintra emelte a fejedelemasszony a zálogösszeget.

57 MNL OL, P 1239. 9. doboz, 1669. július 28.

58 MNL OL, F 234. Fasc. 458. A. 1676.

59 Bornemissza Anna királyi könyve, 1681. március 21.

60 Uo. 1684. január 28.; MNL OL, F 234. Fasc. 476. A. 1684.

61 MNL OL, F 234. Fasc. 439. C. 1684.

62 Bornemissza Anna királyi könyve, 1687. január 8.

63 Uo. 1687. augusztus 27. Korábban 800 forinton bírta. Ugyanerre vonatkozik: MNL OL, F 234. F. 472. I. 1687.

4. táblázat: Fundusokra vonatkozó záloglevelek

A kiállítás dátuma	Az adományozott neve	Fundus	Zálogösszeg
1670. április 16.	Cserei János	Fogaras	145 forint ⁶⁴
1675. december 6.	Várad Gyulai István, Horváth János és István	Bethlen	500 forint ⁶⁵
1680. április 2.	Dilifi János	Dilif	300 forint ⁶⁶
1687. február 15.	Pernyeszi Zsigmond	Fogaras	300 forint ⁶⁷

A házakhoz hasonlóan házhelyeket (fundusokat) is nagyrészt Fogaras városában szereztek az arra érdemesek, így Cserei János fogarasi vicekapitány, Pernyeszi Zsigmond hopmester vagy Dilifi János deák, a havasalföldi vajda híve, aki nemessége mellé birtokot is kapott. Várad Gyulai István Horváth Jánossal és Istvánnal közös fundust szerzett Bethlenben.

Amennyiben az egyes adományokat átvizsgáljuk és elemezzük, nyilvánvalóvá válik, hogy az adományozottak közül Teleki Mihály volt a legnagyobb birtokszerező, hiszen négy falut és két házat szerzett meg az évek alatt. Teleki talán élete legjobb döntését hozta meg azzal, hogy rokona, Bornemissza Anna és a fejedelem, Apafi Mihály pártjára állt. Addig ugyanis egy birtokait vesztett familiáris volt csupán, majd élete vége felé Erdély egyik legnagyobb birtokosa lett.⁶⁸ R. Várkonyi Ágnes szerint Teleki Mihály tudatos birtokstratégiát folytatott:⁶⁹ „A pályáját még szinte birtoktalanul kezdő Teleki Mihály javarészt katonai és hivatali érdemei segítségével szedte össze birtokait. Nagyon céltudatosan építette ki birtokrendszerét, mégis mire Erdély leggazdagabb főura lett, földvagyonát részbirtokok sokasága alkotta.”⁷⁰ Bár itt meg kell jegyezzük, hogy Trócsányi Zsolt szerint – aki Teleki pályájának kiváló ismerője volt –, politikai és diplomáciai befolyása nagyobb hatalmat biztosított számára, mint

64 MNL OL, P 1239. 9. doboz. 1670. április 16.

65 MNL OL, F 234. Fasc. 433. B. 1675.

66 Bornemissza Anna királyi könyve, 1680. április 22.

67 Uo. 1687. február 15.

68 Trócsányi, 1972. 300.

69 Ugyanezen a véleményen van Szentgyörgyi, 1972. 105. is.

70 R. Várkonyi, 1984. 67.

az birtokai arányából következett volna.⁷¹ Ugyanakkor a Fogaras-vidéki birtokai azért is fontosak voltak, mert a fejedelmi pár szerette Fogarason tölteni az időt, így halaszthatatlan ügy esetén gyorsan értesíthették a közelben tartózkodó Telekit.⁷²

Fogaras-vidéki birtokszerzését 1666-ban kezdte meg, Felsőárpás birtokának elnyerésével 3000 forinton. 1669 körül szerezhette meg Opra Kercsesorát 3000 forinton, majd 1673-ban Sztrezsa Kercsesorát ugyanennyiért. Trócsányi nagyon helyesen látta azt is, hogy Teleki Mihály az egyes belső válságokhoz kötődően emeltette birtokai zálogösszegét a fejedelemasszonnyal, így pl. a Bánffy Dénes-válság idején – 1674. december 10-én – a Bornemissza Annától addig megszerzett fogarasföldi birtokai, Sztrezsa- és Opra Kercsesora, valamint Felsőárpás együttes, 9000 Ft-os zálogösszegét növeltette 10000 forintra.⁷³ Ekkor szerzett egyébként a fejedelemasszonytól reversalist is, amiben ígéretet kapott arra, hogy Szilvási Bálint halála után kiválthatja a birtokot.⁷⁴ „*Annakokáért Fejérvármegyébe Fogaras földén AlsóÁrpás nevű falunkat, (mellyet bizonyos summáig nemz[e]tes Szilvási Bálinth hívünk[ne]k conferáltunk volt) megengedtük, hogy az mikor ök[e]g[ye]lme akarja, kiválthassa, és hogy megnevez[et]t Szilvási Bálint hívünk[ne]k, sem magán[ak] újjobban [!] meg ne adgyuk, sem ne supernescribálljuk másnak sem conferrálljuk; s ne is conferálhassuk nagyobb bizonyoságh okáért ezen pecsétes és subscriptos levelünkbe[n] ök[e]g[ye]l]lmét assecurálljuk.*”⁷⁵ Szentgyörgyi Mária szerint Teleki Mihály más birtokok esetében is szerzett reversalist arról, hogy a birtokot „*akkori birtokosaitól csak ő vagy utódai válthatják magukhoz.*”⁷⁶ Alsóárpás birtokát Teleki Mihály Szilvási Bálint halála után, 1683-ban váltotta ki annak családjától 1000 arany zálogösszegért, valamint a birtokon felhúzott épület árával, vagyis az 500 forint megfizetésével. Bornemissza Anna így 1683. március 1-én 1000 aranyban (vagyis 4500 forinton) inscribálta neki.⁷⁷ 1684. július 3-án a fejedelemasszony több birtok zálogösszegét megemelte: Alsóárpását 4500 forintról 6000 forintra – a birtokra ekkor már ifj. Teleki Mihály is be

71 Trócsányi, 1972. 300.

72 Uo. 301.

73 MNL OL, P 657. Nr. 5423. Ugyanerre hivatkozik: Trócsányi, 1972. 302.

74 Uo. 302.

75 MNL OL, P 657. Nr. 5405.

76 Szentgyörgyi, 1972. 106.

77 MNL OL, P 657. Nr. 5406. Ugyanerre hivatkozik: Trócsányi, 1972. 303.

van jegyezve –, ⁷⁸ a két Kercsesora és Felsőárpás zálogösszegét 10-ről 12 ezer forintra. ⁷⁹ Négy nap múlva Felsőárpás 3000 forintos zálogösszegét Teleki a duplájára emelteti. ⁸⁰ 1687–1688-ban egy-egy fogarasi házhoz is hozzájutott. 1687-ben Bornemissza Anna úgy rendelkezett, hogy a Teleki Mihály által megszerzett négy falu adójából minden évben elenged 20 forintot birtokonként. ⁸¹ A fejedelemasszony lekötelezettje volt Telekinek, hiszen Bornemissza Anna Monorát 1684-ben az ő anyagi segítségével tudta kiváltani. ⁸² Teleki Mihály pályája az Apafi-korban egyébként a kővári főkapitányságtól és különböző diplomáciai megbízatásoktól indult, mígnem belső tanácsos, Torda, Máramaros, Fehér vármegye főispánja, kővári és huszti főkapitány, 1681-től az erdélyi hadak főgenerálisa lett, 1686-ban megszerezte Csík-Gyergyó-Kászonszék főkapitányságát és a fiscalis dézsmák főárendátora tisztségét is betöltötte. ⁸³ Hatalmának mindenestre stabil alapot nyújtottak megszerzett birtokai is. Annak ellenére, hogy a zálogbirtokok nagyfokú bizonytalanságot jelenthettek, pontosan Teleki Mihály esetében figyelhető meg, hogy az általa megszerzett birtokok halála után is a család kezén maradtak, hiszen Teleki Sámuelnek ezeket az adományokat Mária Terézia átírta és megerősítette. ⁸⁴

Említésre méltó még Fráter István huszti kapitány zálogszerzése is. Az ő birtokhoz jutása azért különleges, mert megmaradt Bornemissza Annához intézett 1680. május 23-i supplicatiója is, ⁸⁵ melyben emlékezteti a fejedelemasszonyt arra, hogy Holbák falut neki ígérte három évvel korábban, az akkori tulajdonos, Belényesi Ferenc halála esetén. Bornemissza Anna másnap kelt válaszában meg is ígérte neki 800 forinton, egy nappal később pedig már készen is volt a zálogbirtokra vonatkozó oklevél. Fráter István egyébként supplicatiójában a fejedelemasszony tudomására hozta azt is, hogy a birtokért egy jó ismerőse teszi majd le a zálogösszeget, ő maga pedig abból váltja majd ki máramarosi zálogbirtokait, vagyis a birtok haszonélvezője nem ő lett. Az adománylevélben a fejedelemasszony a praesidium megfelelő gondviselése mellett azt is

78 Bornemissza Anna királyi könyve, 1684. július 3.; MNL OL, P 657. Nr. 4094. Ugyanerre hivatkozik: Trócsányi, 1972. 303.

79 Uo.; MNL OL, P 657. Nr. 5424. Ugyanerre hivatkozik: Trócsányi, 1972. 302.

80 MNL OL, P 657. Nr. 5406. Ugyanerre hivatkozik: Trócsányi, 1972. 302.

81 Bornemissza Anna királyi könyve, 1687. április 11.

82 Trócsányi, 1972. 304.

83 Lázár, 1889. 125–126; Fehér, 2007. 31. Részletesen: Trócsányi, 1972.

84 MNL OL, P 657. Nr. 4094.

85 MNL OL, P 1239. 9. doboz. 1680. május 23–24.

kiemelte, hogy bizonyos tanácsurak közbenjárására is adta a birtokot. A „tanácsúr” mögött Teleki Mihályt kell sejttenünk, aki közvetlen felettese volt Fráternek. Ezek szerint a záloglevél elnyeréséhez lényeges lehetett a kérelmező folyamodványa, illetve egy befolyásos személy közbenjárása. 1683-ban Fráternek egyébként azt is sikerült elérnie, hogy Bornemissza Anna a korábbi zálogösszeget 1000 forintra emelje.⁸⁶ Emelést pl. akkor lehetett kérni, ha a zálogbirtokos újabb épületet húzott fel a birtokra, vagyis növelte annak értékét.

Bornemissza Anna záloglevelei annál is értékesebbek, mivel ennyi adománylevél egyik erdélyi fejedelemasszony után sem maradt meg. Bár az Erdélyi Királyi Könyvek között Bornemissza Anna nagy elődjének, Lorántffy Zsuzsannának is maradtak adománylevelei, azok gyakran nem is erdélyi, hanem magyarországi, inkább a családi magánbirtokaihoz kötődnek. II. Rákóczi György adja zálogba a felsőszombatfalvai birtokot és édesanyját, aki akkor a fejedelem özvegyeként birtokolta a fogarasi uradalmat, csak a terület birtokosaként említi meg.⁸⁷ Bornemissza Anna más jellegű, sokkal önállóbb gazdasági aktivitását leginkább precízen vezetett gazdasági naplói, valamint az itt ismertetett záloglevelei is mutatják – még akkor is, ha ezek törvényerőre emelkedéséhez a fejedelem beleegyezésére, valamint az országgyűlés megerősítésére is szükség volt. A zálogbirtokok mind az adományozott, mind az adományozó számára nagy jelentőséggel bírtak. A birtokos – jelen esetben a fejedelemasszony – azonnali jövedelemhez jutott a zálogösszegnek köszönhetően, ráadásul a zálogbirtokost lekötöztettségévé is tette. Az adományozott, bár nem ingyen jutott a birtokhoz, mégis élvezhette a birtok jövedelmeit és esetlegesen hatalmi súlyát is növelhette, hiszen a birtokok megszerzése egyes tisztségek vállalásához is elengedhetetlen volt.

MELLÉKLET:

Fogaras, 1683. március 1.⁸⁸

Nos Anna Bornemissa Dei Gratia Principissa Tra[nsylvaniae] par[tium] Regni Hung[ariae] D[omi]na et Siculor[um] Comitissa memoriae commendamus tenore praesentiu[m] significantes, quibus expedit universis.

⁸⁶ Bornemissza Anna királyi könyve, 1683. július 11.; MNL OL, F 234. Lib. 2. Fasc. 10. A. 1683.

⁸⁷ MNL OL, F 2. Prot. XXIX. 363–365.

⁸⁸ Bornemissza Anna királyi könyve. A mindeddig közöletlen irat átírásánál Kovács András: *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei* c. munkájában (Kolozsvár, 1998.) megjelent iránymutatást vettem alapul.

Hogy miis az elébbi boldogh emlékezetú keresztyén Fejedelem Asszonyoknak, kiknek Fagaras várán és egész Fagaras földének tartományán törvényes biradalma s urasága volt, dicséretes példájokban gyönyörködven hasonló emlékezetes dolgok viselésével kíványuk méltóságos hírünket terjeszteni. Megtekintvén azért tekintetes Széki Teleki Mihály, Méltóságos Fejedele[m] édes uram ök[e]g[ye]lme belső tanácsá[na]k, Thorda és Máramaros vármegyék főispányának, ugyan kővári és huszti főkapitányunk[na]k, az egész erdélyi hadak főgenerálissának és az fiscalis dézmák főárendatorának, kedves bátyánk uramnak mind vér, mind pengig kötelessége szerént, méltóságos Fejedelem, édes ur[am] ök[e]g[ye]lme fejedelmi terhes gongyaiban s egyébbiránt is akármely tekintetbeli dolgainkban, hozzánk meghmutatot[t] s gyakorlott, fegyhetetlen tökéletességet, és ennekutánnais az k[e]g[ye]lme minden homály nélkül tündöklő hűségében megnyugot[t] elmével lévén. Annakokáért Fejérvármegyében Fagaras földén, ugyan Fagaras várához tartozó AlsóÁrpás nevű egész falunkat, mellyet ennekelőtte néhai Szilvási Bálint hívünk külömb-külobmféle szolgálattyaért, méltóságos Fejedelem, édes uram ök[e]g[ye]lme teezésébül érdemelvén életéigh bírt, és ezer vert arany summában maradékinak hagyot[t], kiktül k[e]g[ye]lmes teezésünkbul s engedelünkbul fen[n] említet[t] Teleki Mihály uram ezer igaz Ligában vert aranyokon kiváltot[t], minden név[v]el nevezendő külső-belső haszonvehető helyeivel, és igaz határiveral s jövedelmeivel eg[g]yüt, meghírt Teleki Mihály uramnak ök[e]g[ye]lmének és ök[e]g[ye]lme házastársának, tekintetes Vér Judit As[s]zony[na]k életekig, mellyet I[ste]n k[e]g[ye]lmesen terjes[s]zen, kiválthatatlanul, az ök[e]g[ye]lme meghírt Teleki Mihály uramtul származot[t] és I[ste]n k[e]g[ye]lmebul származandó, két ágon való maradékjok[na]k pengig és legatari[usai]n[a]k megírt Teleki Mihály kedves bátyánk ur[am] ök[e]g[ye]lme szabados dispositiója szerént az fen[n] említet[t] ezer jó Ligában vert aranyokban, azonkívvil az ott való udvarház épületiért hitelesen letevendő s ezután ot[t] építendő épülitének [!] becsú szerént megfizetendő summában adtuk és zálagosítottuk is az fel[l]yeb megírt mód szerént és summáb[an], bátorságossá és bizonyossáis tevéen ök[e]g[ye]lmét arrul, hogy megírt Teleki Mihály uramtul és ök[e]g[ye]lme szerelmes házastársátul azon meghírt Árpás nevű falut életekig sem magunk, sem fiscus vagy Fagaras várának s tartományá[na]k következendő ura s as[s]zonya, vagy másokis, az ki két rend szerént és valami módon azon falunak kiváltása illethetne, semmiképen ki nem váltjuk, ki nem váltják, sőt el nem ves[s]zük, s el nem veszik, az ök[e]g[ye]l[me]k ugya[n] Teleki Mihály uramtul származot[t] mindkét

ágon való maradékitól és legatáriu[sa]itól pedig meghírt Teleki Mihály ur[am] ök[e]g[ye]lme szabados dispositiója fen[n]maradván nem különben, hanem letévén és meghfizetvén elsőbben az fen[n] meghírt, ezer vert aranyokat jó Ligában és az ot[t] való udvarház épületiért attul való hiteles testimonialis szeré[n]t letejendő, sőt ezutánis ott építendő épületek[ne]k becsú szerént való árra letétele után veszik el akárkik is. Melynek szentül való meg állására mind magunkat ígérjük, mind pedig másokat, az kiket illet mind azokra kötelezünk ezen magunk méltóságos pecsétünk alat[t] költ levelünk[ne]k erejével. Datum in Arce nostra Fagaras die 1 Mens[is] Martii A[nn]o 1683.

B.

Prepuk Anikó

Az asszimilációs paradigma fogságában: a polgárosodás kori magyar zsidó történet kutatásának sajátosságai

A zsidóság modern kori történetében éles határvonalat képez a *holokauszt*, hiszen emberek milliónak elpusztítása a második világháború alatt nem csak a megmaradt zsidóság számára jelölt ki az előző korszakokhoz képest egészen más életfeltételeket, új válaszokra készítette a túlélő nemzedékeket, de a zsidóság történetének elbeszélésére is elkerülhetetlenül ránehezedik.¹ A népirtás hatása – azzal összefüggésben, hogy a történelem bizonyos értelemben mindig kortárs történelem, a történész saját szemüvegén keresztül látja az ábrázolt kort – különösképpen a 19. század történetének feldolgozását befolyásolhatja, s kétféleképpen szűrheti meg és torzíthatja a korszakkal kapcsolatos ismereteinket. Egyfelől számolnunk kell azzal, hogy a 20. századi tragédia ismeretében – a történelem korszakai közti megszakítottság jegyében – túlságosan is idillikusnak tűnhet a megelőző periódus, amely értékelést elsősorban a túlélők pozitív emlékezete táplálhatja. Másfelől ezzel ellentétes reflexeket is kiválthat, amennyiben arra ösztönöz, hogy az antiszemitizmus európai történelemben érvényesülő folytonosságát hangsúlyozó narratíva értelmében már a 19. századot a holokauszt előkészítőjeként értékeljük, annak bizonyos megnyilvánulásait a népirtáshoz vezető út állomásaként értelmezzük, azaz a történeti idő folytonosságát a történeti folyamatban visszafelé haladva is érvényesnek tekintjük.² E kétféle nézőpont merőben eltérő narratívákat eredményez, amelyek egyetlen közös pontja, hogy mindkettő erőteljesen torzít.

1 A kérdés kiterjedt irodalmából ld. Dan Michman: *A holokauszt és a történetírás*. Bp., 2008.; Braun Róbert: *Holokauszt, elbeszélés, történelem*. Bp., 1995.; Gyáni Gábor: *A trauma elbeszélhetősége*. In. Uő: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Bp., 2010. 267–354.; Reinhart Koselleck: *Az elmúlt jövő. A történeti idő szemantikája*. Bp., 2003.; A zsidó emlékezet sajátosságairól bővebben Yosef Hayim Yerushalmi: *Záchor: Zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Bp., 2000.

2 Ez a nézőpont érvényesül a holokauszt intencionalista értelmezéseiben, amelyek a népirtást a 18. századtól induló újkori folyamatok betetőzéseként értékelik. Az irányzat legnevesebb képviselői: Lucy S. Dawidowicz: *Háború a zsidók ellen 1933–1945. Történelmi tanulmány*. Bp., 2000.; Gerald Fleming: *Hitler und die Endlösung*. München, 1982.; Klaus Hildebrand: *Das Dritte Reich*. München, 1987.

A magyar zsidóság történetével, főként annak polgárosodás kori korszakával foglalkozó feldolgozásokban az első nézőpont köszön vissza, ami nem függetleníthető attól, hogy a hazai zsidóság emlékezete kifejezi, „*aranykorként*” értékeli a dualizmus évtizedeit. A pozitív jelentés-tartalmú kifejezés kivételesnek mutatja a magyar zsidóság történetének kiegyezés utáni korszakát, hiszen időben jól elhatárolja azt a megelőző, illetve a holokausztba torkolló következő történeti periódustól, illetve – ha kimondatlanul is – közép- és kelet-európai összehasonlításban is kiemeli a magyar zsidó történet e szakaszának egyediségét. A fogalom történetének jellemző vonása, hogy a súlyos traumákkal terhelt emlékezet teremtette, amely a 20. századi diszkrimináció és a holokauszt perspektívájából visszatekintve értékeli pozitívan a 19. század időszakát.³ Ezzel szemben a korszak önreflexiói között nem találkozunk vele, jóllehet a kortársak egyetértettek abban, hogy a zsidóság számára Magyarország lényegesen jobb hazának bizonyult, mint a környező országok, Oroszország, Románia vagy akár a Monarchia több más területe. A kifejezés tehát utólagos konstrukció, amit azonban a közelmúlt és a jelenkor történetírása reflektálatlanul vett át, és sok tekintetben ma is fontos értelmezési keretként alkalmaz a korszak leírása során.⁴ Szintetizáló jellege tette alkalmassá a szakmai fogyasztásra, az, hogy pozitív konnotációja összhangban áll a domináns történeti nézőponttal, amely a 19. századi liberális programok által megfogalmazott elvárások és azok teljesülése alapján vizsgálja a korszak zsidóságának történetét, s amely nézőpont főbb következtetése szerint a hazai polgárosodás együtt járt a zsidóság jogi–társadalmi befogadásával, amit az a gazdasági modernizációval, a magyarosodással és a nemzeti identitás elemeinek átvételével honorált. Ennek megfelelően szokás ezt az időszakot az asszimiláció és a kettős identitás korának, a magyarosodás, a zsidó modernizáció évtizedeinek tekinteni, amelynek során a zsidóság jelentős része teljesítette a reformkorban felajánlott „*asszimilációs társadalmi szerződést*”.⁵

3 Az „aranykor” kifejezés gyakran visszaköszön a holokauszt áldozatai előtt tisztelgő emlékkötetekben, amelyek összefoglaló bibliográfiáját összeállította Nathaniel Katzborg: *Zsidó hitközségek/Hitközségek történeti monográfiái*. In: Uő: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Bp., 1999. 201–225.

4 Ld. Az asszimiláció aranykora c. fejezetet Fejtő Ferenc könyvében (*Magyarság, zsidóság*. Bp., 2000. 126–131.), valamint A biztonság aranykora c. fejezetet Ránki Vera könyvében. (*Magyarok–Zsidók–Nacionalizmus. A befogadás és a kirekesztés politikája*. Bp., 1999. 57–79.)

5 A szociológia által ihletett fogalmat Karády Viktor vezette be az 1990-es években. Karády Viktor: *Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország*

A hazai történetírás asszimiláns indíttatása nem új keletű, gyökerei a 19. századig nyúlnak, azon korszakhoz, amely elvi és pragmatikus okoktól indítva meghirdette az addig kirekesztett zsidó csoportok jogi–társadalmi befogadását, s amit viszont annak függvényében valószínűsített meg, ahogy a zsidóság hajlandónak mutatkozott átalakítani zárt közösségi életét, megváltoztatni különleges szokásait, s elhagyni kultúrájának tradicionális–népi jegyeit.⁶ Az emancipáció, a polgári integráció és a nacionalizmus évszázada kétpólusú történelemszemléletet teremtett, s a múlt kutatása számára is kijelölte a prioritásokat, arra ösztönözve a történetírást, hogy nagyobb figyelmet szenteljen a beilleszkedés sikereinek, a szekuláris tendenciáknak, illetve azoknak a csoportoknak, amelyek sikeresen polgárosodtak, magyarosodtak és akkulturálódtak.⁷ A korszellem a zsidó népiség tradicionális elemeihez ragaszkodó rétegeket, kultúrájukat és társadalmi–politikai aspirációikat negatív kontextusba helyezte, amelyet azonban a magyar politikai elitnek a zsidóság különböző társadalmi

magyar nyelvű országgá? = *Századvég*, 1990. 2. sz. 5–36.; Munkái sokoldalúan elemzik az ún. asszimilációs paradigma érvényesülését. Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Bp., 1997.; Uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőségek 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Bp., 2000. (továbbiakban Karády, 2000.); Uő: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Bp., 2001.; Az „asszimilációs szerződés” fogalom bírálatát ld. Gyáni Gábor: *Polgárosodás mint zsidó identitás*. = *BUKSZ*, 1997. 9. évf. 3. sz. 266–276. (továbbiakban Gyáni, 1997.) Az asszimiláció komplex folyamatát négy fokozatú modellben rendezte el Arthur Ruppín. Első szakasza az akkulturáció, azaz a tradicionális életmódtól való eltávolodás, a környező társadalom életmódjához, domináns értékeihez és kultúrájához való idomulás, második fokozata a csökkenő születési arányokban mutatkozik meg, a harmadik lépcsőt a más felekezetűekkel kötött vegyes házasságok gyakorisága, míg a folyamat lezárulását a kikeresztelkedések mértéke jelzi. Arthur Ruppín: *Soziologie der Juden*. II. Berlin, 1930. 103–138.; Hét változós modellt dolgozott ki Milton M. Gordon az amerikai asszimiláció történeti tapasztalatainak összegzésekor. Az akkulturáció, mint az asszimiláció első lépése mellett nagy jelentőséget tulajdonított a vegyes házasságnak, mint a társadalmi strukturális asszimiláció fő intézményének, illetve az előítélet és a megkülönböztetés megszűnésének, az érték- és hatalmi konfliktusok hiányának. Milton M. Gordon: *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. New York, 1964.; A fogalom hazai értelmezéséről ld. Gyáni Gábor: *Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben*. = *Valóság*, 1993. 36. évf. 4. sz. 18–27.

6 Jacob Katz: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. Bp., 1995.; Uő: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*. Philadelphia, 1986.

7 Nathaniel Katzburg: *A magyar–zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Székfü?* Bp., 1995. (továbbiakban Katzburg, 1995.); Scheiber Sándor: *A magyar zsidóság történetének kutatása*. In. *MIOK Évkönyv*, 1971–1972. 245–257. (továbbiakban Scheiber, 1971–1972.)

rétegeivel szemben megnyilvánuló pragmatikus viszonyulása is erősített. A „*hasznos*” és az „*ártalmas*”, azaz a magyar polgárosodás szempontjából kívánatos rétegek és a szegény, legfeljebb szociális gondokat okozó, főként keletről bevándorló csoportok közötti különbségtétel a reformkori diskurzusban fogalmazódott meg először,⁸ s végigkísérte a 19. századot, amit többek között a bevándorlásról, legfőképpen a galíciai zsidó bevándorlásról szóló túlexponált viták és az általuk megfogalmazott félelmek

8 E megkülönböztetés megnyilvánult Kossuth Lajos hozzászólásában 1847. december 11-én az országgyűlés alsótábláján a honosítási törvény vitája során. *Kossuth Lajos beszédei I. 1832-től 1849-ig tartott beszédek*. Sajtó alá rend. Kossuth Ferenc, Bp., 1905. 68–70. (*Kossuth Lajos iratai az emigrációból*. XI.); A vitában gróf Forgách pozsonyi kanonok a honpolgárság jogát csak a bevett vallások híveire akarta korlátozni, ami a zsidókat és az unitáriusokat is kedvezőtlenül érintette volna. Kossuth azonban ellenezte azt, hogy a politikai jogok gyakorlása a vallási hovatartozástól függjön, s így fogalmazott: „[...] különösen a zsidó vallást követő hazai lakosokra nézve sajnálom, hogy a közvélemény legújabb időben olyan irányt vett, miszerint az e vallást követő népfaj számos söpredékének vétké miatt a méltányosság megtagadatik azoktól is, kik ezen ellenszenvre nem érdemesek, és ez az ellenszenv annyira vitetik, hogy pl. Pesten Kunewalder méltatlannak találta politikai jogokra csak azért, mert Máramarosban és Pozsonyban söpredék zsidó tömeg van. Egyhamar nem fogjuk megóvni a hazát ezen söpredék nép bűneitől, de ennek súlyát nem akarom éreztetni azon műveltebbekkel, kik között és mi köztünk más különbséget nem ismerek, mint hogy más templomban imádjuk a mindenhatót.” Uo. 69.; A „jövemény koldus zsidók” és a „honi zsidóság” között tett különbséget Dessewffy Aurél 1840-ben, s az előbbi csoport növekedését akadályozandó fontosnak tartotta a bevándorlás szabályozását. Gr. Dessewffy Aurél: A zsidók polgárosítása. In. *Gr. Dessewffy Aurél Összes Művei*. Sajtó alá rend. Ferenczy József, Bp., 1887. 263–264.; Dénes Iván Zoltán: *Az önrendelkezés érvényessége*. Bp., 1988.; A különbségtételt a „reformált és a régi zsidók”-ra vonatkoztatta gr. Andrássy Károly a felsőtáblán 1844 márciusában a zsidók városi polgárjogáról szóló vitában. Úgy vélte, a zsidókkal szembeni idegenkedés abból származik, hogy „ők ellenséges állásba tettek magukat minden vallásokkal, és a hazával: mert a zsidók majdnem mindenütt külön nemzetet képeznek; nekünk pedig magyaroknak legkevésbé van szükségünk új nemzetiségre. [...] ámbár a zsidó nemzet magában nem existál, de az mégis bizonyos, hogy az úgynevezett reformált zsidók annyira különböznek a régiektől, hogy ezeket már azon állásba nem látom, mert annyira közelítenek a többi polgárokhoz, hogy azt hiszem, hogy kedvezésekkel elő kell segíteni a zsidóknak ezen mostani reformját.” In. *1843-dik évi május 14-kére rendelt Magyar-országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója*. III. Pozsony – Pest, 1844. 122. ülés, 1844. március 15. 369.; Prepuk Anikó: Az ellenségkonstruálás rendi és polgári formái: a zsidók „polgárosítása” és az 1843–44. évi városi vita. In. *A francia história hazai nagykövete*. Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára. Szerk. Bárány Attila – Györkös Attila – Pallai László, Debrecen, 2013. 199–214.; A zsidóság hasznos és kártékony csoportjai közötti különbségtétel a századforduló konzervatív frazeológiájában jelenik meg fogalmilag a legkidolgozottabban. Fő képviselője Bartha Miklós: *Kazár földön*. Kolozsvár, 1901. (továbbiakban Bartha, 1901.)

jeleznek.⁹ E szelektív viszonyulás hamarosan a zsidóság különböző csoportjainak öndefinícióját és egymásról alkotott vélekedését is messzeemenően befolyásolta, és sajátosan mutatkozott meg a vallási újításokat bevezető neológia és a hagyományörző ortodoxia szembenállásában és az irányzatok intézményes elválásában.¹⁰

A korszak történelemszemléletét alakító elvárásoknak leginkább a zsidóság *neológ irányzata* tudott megfelelni, ezért a magyar zsidó történelem 19. századi historikusai az újító, reformer irányzat követői közül kerültek ki. Goldberger Izidor, Kohn Sámuel, Büchler Sándor, Bernstein Béla, Groszmann Zsigmond, Kecskeméti Ármin, Pollák Miksa, Venetianer Lajos a modern szellemű Országos Rabbiképző Intézetben szerezték képesítésüket,¹¹ s a zsidóság múltjának tudományos igényű feldolgozására és bemutatására törekvő német „*Verein für Kultur und Wissenschaft des Judentums*” szellemében kezdtek a magyar zsidó múlt feltérképezé-

9 A népszámlálások tanúsága szerint a zsidó bevándorlás, ezen belül a galíciai zsidóság Magyarországra vándorlása az 1870-es évekre lezárult. (Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Bp., 1922. 8–15.) Ennek ellenére, a fenti különbségtétellel szoros összefüggésben, az 1890-es évekre a jobboldali gondolkör meghatározó elemévé vált a szegény, galíciai zsidóság fenyegető mértékű betelepedésére való hivatkozás. Bartha, 1901.; A demográfiai adatokat és a jelenség megítélését veti össze Walter Pietsch: *A zsidók bevándorlása Galiciából és a magyarországi zsidóság*. In. Uő: *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Bp., 1999. 18–35., 133–136.

10 Jakov Katz: *A végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Bp., 1999. (továbbiakban Katz, 1999.); Nathaniel Katzburg: *The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869*. In. *Hungarian–Jewish Studies*. II. Ed. Randolph L. Braham, New York, 1969. 1–33.; Walter Pietsch: *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Bp. 1999.

11 Legjelentősebb műveik a teljesség igénye nélkül: Bernstein Béla: *1848–49-i magyar szabadságharc és a zsidók*. Bp., 1898.; Büchler Sándor: *A zsidók története Budapestén*. Bp., 1901.; Goldberger Izidor: *Zemplén vármegyei zsidó családfők az 1811–12. években és szereplésük a Napóleon elleni nemesi felkelésben*. Sátoraljaújhely, 1910.; Groszmann Zsigmond: *A recepciós mozgalom politikai története*. Bp., 1915; Uő: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt*. Bp., 1916.; Uő: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870)*. Bp., 1917.; Kecskeméti Ármin: *A zsidóság egyetemes története*. I–II. Bp., 1927.; Kohn Sámuel: *A zsidók története Magyarországon. A legrégebb időktől a mohácsi vészig*. Bp., 1884.; Pollák Miksa: *A zsidók története Sopronban a legrégebb időktől a mai napig*. Bp., 1896.; Venetianer Lajos: *A zsidóság szervezete az európai államokban*. Bp., 1901.; Uő: *A magyar zsidóság története. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a 19. században*. Bp., 1922.; Büchler Sándor és Kohn Sámuel munkásságáról bővebben Frojimovics Kinga – Schweitzer Gábor: *Adalékok Büchler Sándor és Kohn Sámuel történetírói munkásságához*. Bp., 1997. (továbbiakban Frojimovics – Schweitzer, 1997.)

séhez.¹² Munkásságuk során a gyakorló rabbi és a történész tevékenységének összehangolására törekedtek.¹³ Elemzéseik azonban igen szűk tematikai keresztmetszetben zajlottak. Elsősorban az egyes hitközségek történetét dolgozták fel, s nem érintettek olyan lényeges kérdéseket, mint a zsidók gazdasági, szellemi szerepvállalása, vagy a befogadással ellentétes tendenciák, például az antiszemitizmus jelensége. Ezek a művek nem csupán tudományos célt szolgáltak, hanem mindenekelőtt az asszimiláció ideológiáját támasztották alá, és a társadalmi integrációt ösztönző neológ zsidó identitás megalapozását célozták.¹⁴ A történetírás asszimiláns tradíciója azonban nem tűnt el az „asszimiláció korával”, sőt, újabb funkcióit nyert, kimondottan apológikus jelleget öltött a két világháború között, amikor az antiszemitizmust a kurzus ideológiájának részévé tevő rendszerben a zsidóság magyarságát megkérdőjelező nézetekkel szemben a beilleszkedés és a befogadás tényeinek bemutatására koncentrált.¹⁵

Míg a 19. századi és 20. század eleji zsidó történetírás neológ–asszimiláns indíttatása levezethető a kor elvárásaiból, s fontos információkkal szolgál a historiográfia számára, kevésbé indokolt e szemléletmód továbbélése napjainkban. A közelmúlt feldolgozásai ugyanis azt mutatják, hogy a vizsgálódások többsége a jelenkorban is a *19. századi liberális értékek és elvárások mentén* zajlik. A történetírás, nem függetlenül a 19. század ideológiai–politikai preferenciáitól, legfőképpen a sikeres zsidó modernizáció tényeit tárja elénk.¹⁶ A befogadás és a beilleszkedés megva-

12 Az 1819-ben Berlinben alakult egyesület képviselői, Leopold Zunz, Eduard Gans és Zacharias Frankel a zsidó vallás és a zsidó nép történetének tudományos feltárására törekedtek. A keresztény teológiák mintájára önálló tudományos intézeteket, modern rabbi-szemináriumokat alapítottak, amelyek a rabbiképzés mellett kutatói feladatokat is elláttak. Michael A. Meyer: *Response to Modernity. A History of the Reform Movement in Judaism*. New York – Oxford, 1988. 75–99. (továbbiakban Meyer, 1988.); Uő: *The Origins of the Modern Jew. Jewish Identity and European Culture in Germany, 1749–1824*. Detroit, 1967. 144–182. (továbbiakban Meyer, 1967.); Goldziher Ignác: *A zsidóság lényege és fejlődése*. Bp., 2000. 106–128.

13 Katzburg, 1995.; Scheiber, 1971–1972.; Frojimovics – Schweitzer, 1997.

14 Frojimovics Kinga: A „doktor-rabbik” nagy nemzedéke Magyarországon: a neológ identitás kialakítása a történetíráson keresztül. In: *Széfer József. A tanítványok tanulmánykötete a tanítómester (Rabbi), Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére 80. születésnapja alkalmából*. Szerk. Zsengeller József, Bp., 2002. 221–239.

15 E törekvés fő reprezentánsa Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a 19. században*. Bp., 1986. (A szerző 1922-es kötetének bevezető fejezettel módosított kiadása.)

16 Ezt a nézőpontot tükrözi a *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon* (Szerk. Varga László, Bp., 2005.) című tanulmánykötet. A szerkesztő szerint: „kötetünknek akár

lósulását feltételező és alátámasztani kívánó értelmezések azonban több szempontból is egyoldalú és hiányos narratívát eredményeznek. A fenti elméleti kiindulópont ugyanis jelentősen leszűkítheti a lehetséges történeti diskurzus határait, amelynek következtében könnyen mellőzhetőek a zsidó polgárosodás konfliktusai és ellentmondásai. Ebben az értelmezési keretben csak marginális jelenségként, a befogadó korszak átmeneti anomáliájaként jeleníthető meg a tiszaezlári vérvád és a többségi társadalom kirekesztő reakcióit tükröző antiszemita mozgalom,¹⁷ s ugyancsak leegyszerűsítve helyezhető el benne a hazai zsidóság belső történetét meghatározó neológ–ortodox ellentét.

Ez utóbbi téma kapcsán a fenti diskurzus szűkítő tematizálása világosan megmutatkozik abban, hogy a gyorsan magyarosodó és modernizálódó neológiával ellentétben a hazai zsidóság mintegy felére becsült *ortodoxia* máig nem kapott kellő figyelmet,¹⁸ a zömmel kiskereskedő,

ezt a címet is adhattuk volna, hogy az »Asszimiláció kora«.” (Szerkesztői előszó, 8.); A zsidóság modernizációjának társadalomtörténeti összetevőit sokoldalúan mutatják be Karády Viktor kutatásai. (Vö. Gyáni, 1997.) Hasonló aspektusból vizsgálja a zsidóság szerepét a magyar gazdaságban a Michael K. Silber szerkesztésében megjelent tanulmánykötet: *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Ed. Michael K. Silber, Jerusalem, 1992.; Zeke Gyula: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez. In. *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I. Szerk. Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál, Bp., 1990. 145–161. (továbbiakban Zeke, 1990.)

17 A politika-történetírás az utóbbi évtizedekben elhanyagolta a témát, s a tiszaezlári vérvádról és Istóczy mozgalmáról itthon az 1980-as évektől napjainkig nem született újabb feldolgozás. (Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Bp., 1976. (továbbiakban Kubinszky, 1976.); Andrew Handler: *Blood Libel at Tiszaeszlár*. Boulder – New York, 1980.; Rolf Fischer: *Entwicklungstufen des Antisemitismus in Ungarn 1876–1939*. München, 1988.) A vérvád társadalmi hátterét, a lokális társadalom törésvonalait a mikrotörténet keretei között tárta fel legújabban Kövér György: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Bp., 2011. (továbbiakban Kövér, 2011.); Rövid fejezetet szentelt a témának Kende Tamás: *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában*. Bp., 1995. 99–114.; Az újkori vérvádak összehasonlítását végezte el Hillel J. Kieval: *The Importance of Place: Comparative Aspects of the Ritual Murder Trials in Modern Central Europe*. In. *Comparing Jewish Societies*. Ed. Todd M. Endelman, Ann Arbor, 1997. 135–165.; Szélesebb időkeretben tekinti át a vérvádakat Hillel J. Kieval: *Blood Libels and Host Desecration Accusation*. In. *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. I. Ed. Gershon David Hundert, New Haven – London, 2008. 195–200.

18 Zeke, 1990.; Az ortodoxiával szembeni adósság törlesztéséhez járult hozzá Karády Viktor: *Ecsetvonások a budapesti ortodoxiáról*. In. *Uő*, 2000. 41–57.; Prepuk Anikó: *A területi átrétegződés vizsgálata Pest ortodox zsidó kereskedői között, 1875–1895*. = *Magyar Történeti Tanulmányok*, XXI. Debrecen, 1988. 41–57.

kisiparos ortodox csoportok története ugyanis nem illeszthető be a sikeres zsidó modernizáció narratívájába, s masszív fennmaradása legfeljebb anakronizmusként, az asszimiláció deficitjeként, semmint a liberális doktrína sok vonatkozásban teljesíthetetlen elvárásaira adott adekvát válaszként értelmeződik. A modernizációs megközelítésnek a kutatásra gyakorolt egyoldalú hatásait a holokauszt következményei is erősítették, hiszen 1944-ben a vidéki deportálások során az ortodox zsidóság tragikus hirtelenséggel eltűnt – szemben a deportálásokat túlélő neológ többségű fővárosi zsidósággal –, s ezáltal az a társadalmi–kulturális közeg is felszámolódott, amely az ortodoxia emlékezetét fenntarthatta volna. Mindezt együttesen járult hozzá a konzervatív zsidóság kevésbé differenciált szemléletéhez,¹⁹ holott fragmentált ismereteink alapján sem igazolható a hagyományhű csoportoknak a befogadó nemzettől eltérő kulturális és nemzeti irányultsága. Jóllehet a zsidó ortodoxiáról kialakított negatív képben nem nehéz felfedezni a konkurens neológ vallási irányzat által a 19. században megfogalmazott kliséket, a hazai történetírás eddig kevés figyelmet szentelt annak, hogy a jelenségről lefejtse azokat az értékeléseket, amelyeket a neológia saját önmeghatározása kialakításakor, az ortodoxokkal való konfrontáció jegyében teremtett meg.

A 19. századi zsidó felekezeti közélet végletesen polarizálódó irányzatai ugyanis éles bírálatot fogalmaztak meg egymásról, amely kritika eltérő eszmei–szociológiai kiindulópontból táplálkozott. Az ortodoxok a tradíciók megváltoztatását kérték számon az újítókon, a hagyomány elárulásával, a vallási kérdésekben megnyilvánuló inkompetenciával vádolva őket.²⁰ A magyarosodó és a vallási újításokat bevezető neológ-

19 Például irreleváns kérdésnek bizonyul a konzervatív csoportok heterogenitása, a keleti, a nyugati ortodoxia és a haszid közösségek közötti különbségtétel.

20 Az ortodoxia öndefiníciója szilárd teológiai alapokon, Josef ben Efraim Karo (1488–1575) *Sulchán Áruh* c. törvénytárán alapul, amely a 16. században máig érvényes módon szabályozta a zsidó hitéletet. A hazai ortodoxia vezetői a 19. században egyenesen két zsidó vallásról beszéltek, a vallási-szertartási újításokat bevezetőket egy más vallás képviselőinek tekintve. Katz, 1999. 237.; A magyar jelenségnek számító szélsőséges konzervatív irányzat születéséről és vezéralakjáról ld. Michael K. Silber: *Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása*. In: *Magyar zsidó történelem–másképp. Jeruzsálemi antológia*. Második, átdolgozott kiadás. Szerk. Michael K. Silber, Bp. – Jeruzsálem, 2008. 211–282. (továbbiakban Silber, 2008.); Jakov Katz: *Hatam Szofer életrajzához*. In: Uo. 135–183.; Mordechai Breuer: *On the Hungarian Yeshiva Movement*. = *Jewish History*, 11, 1997. 1, 113–116.; A Hatam Szofer négy responzumát közli magyarul: *Moses Schreiber (a Hatam Szofer) négy responsuma*. Szerk. Turán Tamás, Bp., 2006.; Walter Pietsch: *Az ultraortodoxia gyökerei a magyar zsidóságban*. In: Uő, 1999. 72–83.

gia azonban abból a nézőpontból bírálta az ortodoxiát, mit teljesített a modernizációs elvárásokból, s a konzervatívok hagyományőrzésével a magyarosodás és a befogadás terén elért eredményeit állította szembe.²¹ Saját intenciói szerint mindkét irányzat kölcsönösen negatívan ítélte meg egymást, mégis a korszak közvélekedése, amely a zsidóság szerepét a vele szemben támasztott modernizációs feladatok függvényében értékelte, az ortodoxiát kényszerítette defenzívába, miközben álláspontja védelmére a korabeli nyilvánosság színterein kevesebb eszközzel rendelkezett, mint a neológ irányzat. Mindez világosan megmutatkozott a politikai érdekképviselő hiányában, abban, hogy a dualizmus korában a parlament képviselőházában helyet foglaló izraelita képviselők kivétel nélkül a neológ irányzathoz tartoztak, s az alsóháznak nem volt ortodox zsidó tagja.²²

21 A magát neológnak nevező újító irányzat is a Sulchán Áruah szabályait tekintetve mérvadónak, ugyancsak ortodoxként, azaz óhitűként definiálta önmagát, miközben több rituális újítást vezetett be. Ezek közül a legfontosabb az orgona és a kórus bevittele a zsinagógába, a tóraolvasó (bima) frigyszekrény elé helyezése, a zsinagógában való esketés, a templomi áhítat és az illedelmes viselkedés, a németül vagy magyarul elhangzó felemelő szónoklat. Az újító irányzat képviselői 1830-ban Pesten alapították az első olyan imaházat, ahol bécsi mintát követő istentiszteleti reformokat vezettek be. Groszmann Zsigmond: A pesti kultusztemplom. = *Magyar Zsidó Szemle*, 1923. 40. évf. 1. sz. 86–94. (továbbiakban Groszmann, 1923.); Az újító szellemnek a zsinagógaépítésre gyakorolt hatásáról ld. Klein Rudolf: Keresztények számára már érthető, zsidók számára még emészthető. A pesti zsinagógák az első imaházaktól a templomig. = *Budapesti Negyed*, 1994. 2. évf. 2. sz. 23–41. (továbbiakban Klein, 1994.); Arra nézve, hogy Magyarországon – a német reformirányzatokkal ellentétben – miért nem történt meg a rituális újításoknak a zsidó jog általi, halachikus indoklása, azaz miért nem alakult ki önálló neológ teológia és halachikus retorika ld. Katz, 1999. 64–65.; Vö. Köves Slomó: *Zsidó szakadás – Hamburgtól Nagymihályig. Európai és magyarországi zsidó történelmi fejlemények a hamburgi (1818–1820) és a nagymihályi (1865) rabbinikus disputa tükrében*. Bp., 2009. (továbbiakban Köves, 2009.)

22 Árpád Welker: Between Emancipation and Antisemitism: The Jewish Presence in Parliamentary Politics in Hungary 1867–1884. In: *Jewish Studies at CEU 1999–2001*. Ed. András Kovács, Bp., 2001. 239–269.; A dualizmus korában az 1885-ben megreformált főrendiházban az izraelita felekezet irányzatai a recepció ellenére sem nyertek képviseletet. Prepuk Anikó: Kísérletek az izraeliták felekezeti jogainak szélesítésére az emancipáció után (1867–1892). In: *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alakalmából*. Szerk. Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor, Bp., 2012. 45–66.; A neológ és az ortodox vallási irányzat az 1926-ban újjászervezett felsőházban jutott először képviselethez. Erre akkor került sor, amikor a kormányzat igyekezett helyreállítani a zsidó polgársággal kialakított, de az 1920. évi numerus clausus törvénnyel megbontott érdekszövetségét.

Másfelől az ortodoxia művei, interpretációi a nyelvi akadályok miatt sem kaphattak kellő nyilvánosságot.²³

Bizonyára nem véletlen, hogy az ortodoxia álláspontjának bemutatására és az e gyűjtőfogalom alatt megjelenő irányzatoknak a történettudomány tematikájába való beemelésére az elmúlt évtizedekben *izraeli történészek* vállalkoztak, összefüggésben azzal, ahogy a Közép- és a Kelet-Európával kapcsolatos kutatások az izraeli nemzeti történetírás részévé váltak. A magyar ortodoxia iránt megnyilvánuló „külső” érdeklődésben sajátosan mutatkozik meg a közép- és a kelet-európai történetírás közelmúltig érvényesülő jellemzője, az, hogy a holokauszt után a túlélő európai zsidóság tömeges emigrációjával párhuzamosan a kutatás centrumai is áthelyeződtek az Egyesült Államokba és Izraelbe. Miközben térségünkben 1945 után az ún. zsidó tematika évtizedekre tabuvá vált, s a 80-as évekig legfeljebb a *várostitörténet és az elitkutatások* művelői fordítottak rá figyelmet – közülük a teljesség igénye nélkül leginkább Bácskai Vera, Vörös Károly, Lengyel György, Kövér György, Litván György és Ránki György munkái említendők²⁴ –, Jakov Katz, Michael K. Silber és Nathaniel Katzburg munkássága révén Izraelben születtek meg azok a feldolgozások, amelyek horizontja az ortodoxia történetét is átfogja. E művek elsősorban a felekezet szakadásának körülményeivel, előzményeivel és lefolyásával foglalkoznak.²⁵ Itthon a néprajztudomány fordított

23 Mindezt kevésbé ellensúlyozta az, hogy 1867-től az ortodoxia is fenntartott magyar nyelvű hetilapot. Elsősorban a fővárosi ortodoxia álláspontját jelenítette meg a *Magyar Zsidó* (1867–1870) és a *Zsidó Híradó* (1891–1906) c. hetilap.

24 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Bp., 1989.; Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Bp., 1979.; Uő: A budapesti zsidóság a két forradalom között, 1848–1919. = *Kortárs*, 1986. 30. évf. 12. sz. 100–117. (továbbiakban Vörös, 1986.); Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Bp., 1989.; Kövér György: Egy magánbankár a XX. században – Krausz Simon. = *Valóság*, 1987. 30. évf. 9. sz. 56–62.; Uő: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere (Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai). In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk. Á. Varga László, Salgótarján, 1987. 321–330.; Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat”. Bp., 1978.; Ránki György: A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között. = *Történelmi Szemle*, 1987–1988. 30. évf. 3. sz. 256–266.

25 Katz, 1999.; Michael K. Silber: The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition. In: *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. Ed. Jack Wertheimer, New York – Jerusalem, 1992. 23–84. (továbbiakban Silber, 1992.); Jacob Katz: Towards a Biography of the Hatam Sofer. In: *From East and West. Jews in a Changing Europe, 1750–1870*. Ed. Frances Malino – David Sorkin, Cambridge, MA, 1991. 229–266.; Nathaniel Katzburg: „Pszák-bét-din sel Miháelovic, 5626.” In: *Prakim*

több figyelmet a témára, értéként jelenítve meg azt a társadalmi–kulturális közeget, amely saját intenciói és a korszak gazdasági–társadalmi folyamatai következtében ellenállt a külső modernizációs hatásoknak.²⁶ A vidéki házaló, kiskereskedő, kisiparos és a földművelő zsidóság csak a közelmúltban keltette fel a hazai történetírás figyelmét.²⁷

Azonban nem csak a zsidó modernizáció narratívájába nem illeszkedő ortodoxiáról rendelkezünk töredékes ismeretekkel, de hasonlóan egyoldalú kép alakult ki a *neológ zsidóságról*, amely a fenti értelmezési keretben a magyarosodás, a beilleszkedés, a liberális elvárások teljesítője volt. A neológ zsidóság meghatározásának és vizsgálatának nehézségei elsősorban abból adódnak, hogy ezen vallási irányzat követői nagyobb hajlandóságot mutattak a befogadó politikai–társadalmi közeg feltételeinek teljesítésére, eközben azonban beleütköztek az önfeladás vagy önmegtartás, illetve az elfogadás vagy elutasítás dilemmáiba.

Az *önfeladás–önmegtartás* problémája azzal összefüggésben alakult ki, hogy jóllehet a felvilágosodás és a liberális koncepció elvetette a zsidóság keresztény–teológiai alapú meghatározását,²⁸ s a természetjogi érvelés megteremtette a középkori túrt állapot felszámolásának és

betoldot ha–hevra ha–jehudit bijme ha–bejnajim u–ba–et ha–hadasa. (Tanulmányok a középkori és a modernkori zsidó társadalomról Jakov Katz 75. születésnapjára tanítványaitól és barátaitól.) Ed. Emanuel Etkes – Josef Salamon, Jerusalemben, 1980. 273–286.; *Tanulmányaik magyarul*: Silber, 2008.; Nathaniel Katzburg: *Assimilation in Hungary during the Nineteenth Century: Orthodox Positions.* In: *Jewish Assimilation in Modern Times.* Ed. Béla Vágó, Boulder, Colo, 1981. 49–55.; Az 1865. évi nagymihályi határozatok születését a konzervatív rabbik rezponzumain keresztül elemzi és a rabbi-gyűlés résztvevőit mutatja be újabban: Köves, 2009.

26 Scheiber Sándor munkássága mellett (Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet.* I–IV. Bp., 1996.) *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből.* Szerk. Kríza Ildikó, Bp., 1990.; ... *és hol a vidék zsidósága?* ... Szerk. Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva, Bp., 1994., valamint *A magyar zsidó kultúra öröksége, élő hagyománya.* = *Néprajzi Látóhatár*, 2005. 14. évf. 3–4. száma emelendők ki.

27 A vidéki gazdálkodó, kiskereskedő zsidóság áll a tisztaeszlári vérvád társadalmi hátterét vizsgáló elemzés középpontjában: Kövér, 2011.; Szintén a házaló, kiskereskedő zsidókkal foglalkozik Walter Pietsch: *A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányzatai a 19. század első felében.* = *Múlt és Jövő*, 2003. 14. évf. 3. sz. 75–82.; Uő: *Külső és belső gettósituációk a 19. századi Magyar Királyságban.* = *Múlt és Jövő*, 2006. 17. évf. 2. sz. 48–56.

28 A kereszténység antijudaista teológia segítségével teremtette meg saját identitását. E teológiát a kereszténységnek a zsidóságról történő leválása és intézményesülése hívta életre. Ennek jeleként a keresztény gondolkodók a 4–5. századtól kezdték a zsidóságot negatív jelzőkkel illetni, s visszamenőleg átértékelték, bűnök halmazaként írták le a

az egyenlő polgári jogok elnyerésének elméleti alapját, azonban sem az elmélet,²⁹ sem a polgárosodás gyakorlata nem fogadta el a tradícióra épülő hagyományos közösségek fennmaradását. A modernizálódó európai társadalmak súlyos feltételeket támasztottak a zsidó csoportokkal szemben, amikor a liberális koncepció vallásról alkotott elképzelései jegyében elvárták a népi–kulturális közösség felszámolását, a vallás felekezetté redukálását, s annak a magánéletbe való száműzését. A zsidó vallás népvallás, a zsidó tradíció teljes rendszer, amelynek immanens jellege biztosította változatlan továbbélését az előző évszázadokban, ezért a fenti feltételek következetes teljesítése a tradicionális zsidóság felszámolódásának veszélyével fenyegetett. Míg a hagyomány védelmében fellépő ortodoxia egyszerű választ adott, teljesíthetetlennek ítélve és elutasítva a liberális elvárásokat, a fenti dilemma azokat érintette, akik eltávolodtak a tradíció által szegregált közösségektől, s nagyobb hajlandóságot mutatnak az említett feltételek elfogadására. Ezek a csoportok a 19. században Európa szerte a zsidó vallás és a tradíció reformjának igényével léptek fel, s bár körükben a zsidóság szerepének laikus szempontok alapján történő újraértékelése is megindult, a hagyomány átalakítása során maguk is beleütköztek az önfeladás–önmegtartás vallási síkon jelentkező problémáiba. Mindez világosan megmutatkozott abban, hogy a reformok kezdeményezői a vallási újítások bevezetésekor azok határainak kijelölését is szükségesnek ítélték.³⁰

zsidó nép történelmét. Az intézményesülő kereszténységnek a zsidóságról való leválását segítő született meg a *helyettesítési teológia*, amely szerint Isten a saját népét, a zsidóságot annak bűnei miatt végleg elvetette, s helyébe az egyházat állította. A zsidók isteni küldetést teljesítettek, amit azonban Krisztus elutasításával és meggyilkolásával elárultak, amely ez által a keresztényekre szállt át. A zsidóknak bűnhődniük kell, mert fellázadtak a Mindenható ellen, s létük azt demonstrálja, milyen sors vár azokra, akik elhagyják Krisztust. A korszak antijudaizmusának legteljesebb összefoglalását Arany-szájú Szent János prédikációi nyújtották a 4. században. Rosemary R. Ruether: Az antiszemitizmus teológiai gyökerei. In. *A modern antiszemitizmus*. Szerk. Kovács András, Bp., 1999. 96–116.; Kulcsár Árpád: A keresztény antiszemitizmus gyökerei. In. *A zsidóság és Európa. Új fejezetek az antiszemitizmus történeti, társadalmi gyökereiről*. Szerk. Grüll Tibor – Répás László, Bp., 2006. 73–90.; Rugási Gyula: Az ókori zsidó–kereszténység. In. Uo. 9–24.

29 A felvilágosodás ellentmondásos viszonyát Voltaire nézetein keresztül elemzi Jakov Katz: *Az előítéllettől a tömeggyilkosságig*. Bp., 2001. 39–76.; Arthur Herzberg: *The French Enlightenment and the Jews*. New York – London, 1968.

30 Magyarországon Löw Lipót, a magyarosodást támogató rabbi nyilatkozott ekképp, visszautasítva Kossuth álláspontját, aki a zsidóság teljes kulturális beolvadását látta kívánatosnak. Löw Lipót: Nyílt levél a zsidóemancipáció ügyében. In. *Zsidó reformkor*. Összeáll. Kőbányai János, Bp., 2000. 28–35. [Első megjelenés: *Pesti Hírlap*, 1844.

Az önfeladás–önmegtartás kérdésköre másfelől a többségi társadalommal való kapcsolatrendszerben, annak függvényében keletkezett, milyen mértékben volt elfogadó vagy elutasító a nem zsidó környezet. Mindez messzemenően összefüggött a többségi társadalom polgárosodásának fokával, szekularizációjának előrehaladásával, a tradicionális–felekezeti határok fennmaradásával, s nem utolsósorban a zsidó népesség létszámával és társadalmi–gazdasági szerepével. Azokban a társadalmakban, amelyek az elmélet szintjén ugyan meghirdették, de a társadalmi élet gyakorlatában kevésbé valósították meg a zsidóság befogadását, a tradícióktól eltávolodó csoportok hamarosan légüres térbe kerültek, s önmeghatározásuk nem csak a zsidó hagyományhoz, de a nem zsidó környezettel való kapcsolat terén is problémássá vált.

Az említett kérdések a hazai neológ zsidóság történetének vizsgálatakor sem mellőzhetők, elemzésüket azonban több tényező is gátolja. A történeti irodalom ugyan számos országos és helyi adalékkal szolgál az akkulturáció szociológiai módszerekkel leírható vonásairól, a nyelvi és kulturális magyarosodás, a névmagyarosítás, a vegyes házasságok vagy a kikeresztelkedés jelenségéről.³¹ Sokkal kevesebbet, vagy alig tudunk azonban arról, miként élték meg a zsidó felekezet magyarosodó csoportjai e változást, milyen személyes, illetve csoportkonfliktusokat okozott a zsidó modernizációként jegyzett átalakulás. A felekezeti és etnikailag tagolt többségi társadalom szokásjoga, a korábban rögzült társadalmi reflexek, a polgárosodás korában is továbbélő keresztény előítéletek milyen mértékben gátolták vagy segítették az egyén kilépését a hagyományok által szabályozott közegekből, s mindez miként járult hozzá egy újfajta egyéni és csoport identitás kialakulásához.

Annak elemző bemutatását, vajon a tételes jog által teremtett egyenlőség utat nyitott-e a *társadalmi befogadáshoz*, leginkább a megfelelő forráscsoport hiánya akadályozza. Az említett kérdések finomabb vizs-

június 2. 349–350.]; Németországban hasonlóan foglalt állást többek között Abraham Geiger: Jewish Scholarship and Religious Reform. In: *The Jew in the Modern World. A Documentary History*. Ed. Paul Mendes-Flohr – Jehuda Reinharz, New York, 1995. 233–234.; Meyer, 1988. 89–99.

31 Ld. Karády Viktor idézett munkáit, valamint Csiki Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon*. Bp., 1999.; Marjanucz László: *A szegedi zsidó családok a XIX. században*. Szeged, 1988.; Ö. Kovács József: *Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok. XVIII–XIX. század*. Kecskemét, 1996; A kitérések átfogó elemzését nyújtja legújabban Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Bp., 2014. (továbbiakban Konrád, 2014.)

gálata ugyanis nehezen képzelhető el a kor szereplőinek személyes megnyilatkozásai nélkül, a dualizmus kora azonban, néhány értékes naplótól és visszaemlékezéstől eltekintve, nem bővelkedik a kortársaknak vagy az utókornak szánt önreflexiókban.³² Egy forráscsoport hiánya természetesen önmagában is szolgálhat információval. A korszak szereplőinek hallgatását zsidóságukról egyaránt motiválhatta a beolvadás kényszere, az ún. kettős identitás megélésének lehetetlensége, vagy ennek ellentéte, a beilleszkedés problémamentes volta. Ismereteink alapján azonban úgy véljük, hogy a zsidó identitást taglaló személyes beszámolók hiánya inkább a beolvadást honoráló társadalmi közeg elvárásait tükrözi.

A narratív források csekély száma mellett a hivatalok által termelt forrásanyagot is komoly hiányosságok jellemzik. Különösen fájdalmasan érintette a korszak kutatóit a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratanyagának megsemmisülése 1956-ban, ami lehetetlenné teszi azt, hogy hiteles képet rajzoljunk a dualizmus kori valláspolitikáról, vagy a felekezeti ügyintézésrel kapcsolatos kérdésekről. Miközben tudomásunk van arról, hogy a minisztérium számos témában kiterjedt adatgyűjtést folytatott, alapvető kérdésekben nem tudunk tájékozódni. Ilyen például a neológ és az ortodox zsidóság létszáma és aránya, az irányzatok vezető szerveinek működése és kapcsolata az állami szervekkel, vagy az izraelita felekezet állami támogatásának időbeli alakulása.³³ Nem a források pusztulása, hanem az adatszolgáltatás logikája teszi lehetetlenné többek között az izraeliták választói magatartásának vizsgálatát, hiszen a választói névjegyzékek nem tartalmaztak információt a szavazók felekezeti hovatartozásáról. Ennek következtében legfeljebb hozzávetőleg határozható meg, hogy az izraelita szavazók mely pártokra szavaztak.

32 Ennek okaival foglalkozik Michael K. Silber: Utószó. In: Meir Ávrahám Munk: *Életem története*. Bp. – Jeruzsálem, 2002. 333–352.; Konrád Miklós: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. = *Századok*, 2005. 139. évf. 6. sz. 1335–1369.; E kivételes források között megemlítendő két világhírű orientalista önéletrajza. Goldziher Ignác: *Napló*. Bp., 1984.; Vámbéry Ármin: *Küzdelmek*. Bp., 1905.

33 A felekezetek állami szubvenciójáról csak a költségvetési törvényekben közölt számok alapján tájékozódhatunk. Az izraelita felekezetet megillető állami támogatás mértéke a vallás bevéte nyilvánítását (1895) követően sem változott számottevően, a dualizmus évtizedeiben összege közel azonos volt az izraelita népesség egytizedét alkotó unitáriusoknak juttatott szubvencióval. *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár*. 1836–1912. évi törvények. Szerk. Dr. Márkus Dezső, Bp., 1896–1913.; *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár*. 1914–1916. évi törvények. Szerk. Térfy Gyula, Bp., 1915–1917.

A forrásadottságok tudomásul vétele mellett újragondolásra érdemes a fenti értelmezési keret, amely a 19. században megfogalmazott elvárások alapján vizsgálja és értékeli a magyar zsidóság modernizációs teljesítményét. Ezzel összefüggésben indokolt az „asszimiláció” fogalmának mellőzése és lecserélése a változásokat összetettebb folyamatként láttató „*társadalmi integráció*” fogalmára. Az értelmezés korábbi szemléletmódjának megváltoztatását mindenekelőtt az indokolja, hogy jóllehet a zsidók teljes beolvadásának követelménye a népesség etnikai–kulturális homogenitását ösztönző liberális–nemzeti emancipációs programok szerves részévé vált, a 19. században lezajlott átalakulás több szempontból sem az ideológiai–politikai programok emancipációs–asszimilációs elvárásai szerint valósult meg.³⁴ A tőkés modernizáció korában ugyanis nem működtek a kora újkorig érvényes társadalmi reflexek, amelyek értelmében a keresztény többségi társadalom jelölte ki a zsidóság mozgásterét, s osztott rá társadalmi szerepeket. A középkorban a megtúrt idegenként és vallási kisebbségként élő zsidók a keresztény társadalmak sajátos alcsoportját képezték, olyan feladatokat láttak el, amelyeket a helyhez kötött agrárpénesség csak nehézkesen vagy az egyházi tilalmak hatására egyáltalán nem tudott elvégezni, ezért főként a távolsági kereskedelem és a pénzhez kapcsolódó foglalkozások révén integrálódtak. A korábban a feudális szerkezet perifériáján élő csoportok azonban a polgári emancipáció hatására a nem zsidó társadalom egyenrangú tagjaivá váltak, az egyenlő jogok birtokában sikeresen illeszkedtek be a modern gazdasági ágazatokba, s a polgárosodó társadalmak centrumát alkotó középosztályi rétegeket gazdagították. A 19. század második felére a zsidó népesség nagy része a tőkés gazdaság meghatározó szektoraiban, a polgári foglalkozásokban helyezkedett el. A társadalomtörténészek egyenesen *egyenlőtlen modernizációról* beszélnek, ami abban nyilvánult meg, hogy a zsidó csoportok sokszor jobb eséllyel indultak a gazdasági versenyben, mint keresztény társaik.³⁵ A szabad piac viszonyai között ugyanis a korábbi kirekesztettségéből származó hátrányok gyakran indulási előnyökké váltak, a kereskedelem, a pénzügyleték területén korábban megszerzett ismeretek megkönnyítették a modern gazdasági ágazatokba való bekapcsolódást. Közép- és Kelet-Közép-Európa államai-ban a zsidóság fontos szerepet játszott a modern gyárilpar, a kereskedelem,

34 A polgári nemzetállami fejlődés és a modern társadalmak kulturális homogenizációs tendenciáiról ld. Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Bp., 2009.; A nemzeti átalakulás regionális összehasonlító elemzéséhez: Diószegi István: *Üllő és kalapács. Nemzetiségi politika Európában a XIX. században*. Bp., 1991.

35 *A Social and Economic History of Central European Jewry*. Ed. Yehuda Don – Victor Karady, New Brunswick – London, 1990.

a bankrendszer kialakításában, a vasúthálózat kiépítésében, magas arányban képviseltette magát a polgári értelmiségi pályákon, s jelentős szerepet játszott a kultúra, a művészetek és a tudomány megújításában.³⁶ A zsidó csoportok a nemzetállami fejlődés közepette sokoldalúan akkulturálódtak, megtanulták a befogadó közeg nyelvét és elsajátították kulturális értékeit, azonban eközben nem teljesítették az asszimilációs elvárásokat, azaz nem tűntek el, nem olvadtak be a környezetbe, hanem továbbra is jól látható szociális és kulturális sajátosságokkal rendelkező, *modern közösségként* is jelen voltak.

Azon tényezők közül, amelyek a zsidóságot mint csoportot a tőkés modernizáció és a polgárosodás korában is fenntartották, három elemet szükséges kiemelni. Paradox módon éppen *a polgári vallási tolerancia*, s azzal összefüggésben a zsidó vallási modernizáció, *a reformjudaizmus* kialakulása adott lehetőséget arra, hogy a sikeresen integrálódó és akkulturálódó csoportok megőrizték vallási–kulturális kötelekeiket. A középkori társadalmakkal szemben, ahol egy zsidó csak kikeresztelkedéssel szabadulhatott a Krisztus-gyilkosság vádjától, döntésével vállalva közösségéből való kizárását, a *tolerancia elvén* építkező polgári korok a zsidóságot egyénileg és kollektíven is egyenlő jogokkal ruházták fel. Mindez megfelelő jogi keretet teremtett a zsidó vallási identitás fennmaradásához, amit nagyban elősegített a reformjudaizmus megjelenése.³⁷ A Németországban és az Habsburg Monarchiában a 19. század elejétől fellépő reformirányzatok a modernizáció kihívásaira reagáltak, amikor a vallási szertartások átalakítására törekedtek, s olyan, főként esztétikai változtatásokat kezdeményeztek, amelyek a környező társadalom vallási normáinak átvételét célozták.³⁸ Ilyennek tekinthető a templomi áhítat, a csend és a pompa megteremtése, az orgona és a kórus bevétele a zsinagógákba, a tóraolvasó asztalnak a zsinagóga közepéről a frigyszekrény elé helyezése, az esküvői baldachinnak a zsinagógában történő felállítását. Az újító szellem az ígértetés nyelvén és tartalmában is változást hozott, az imák többségét a környezet nyelvén is előadták. A közép-európai zsidóság körében a 19. században lejátszódó vallási megújulás lehetőséget adott arra, hogy a zsidóság integrálódó csoportjai se veszítsék el vallási-közösségi kötelekeiket, s hogy a társadalmi beilleszkedést teljes

36 Werner E. Mosse: *The German–Jewish Economic Élite 1820–1935. A Socio-cultural Profile*. Oxford, 1989.; Silber, 1992.

37 Meyer, 1988.

38 A német reformirányzatokról bővebben: Meyer, 1988.; Meyer, 1967.; A magyar neológia történetéhez: Katz, 1999.; Groszmann, 1923.; Klein, 1994.

identitásváltás helyett ideális esetben kettős kötődésként élhessék meg. A modernizált vallási hagyomány megtartó erejét világosan jelzi az, hogy Közép-Európa zsidó népességében a 19. században összességében elenyésző maradt a felekezetet elhagyó kitérők aránya.³⁹

Ahhoz, hogy a zsidók nem olvadtak be a környező társadalomba, másfelől az is hozzájárult, hogy a valóságban nem jött létre a polgári ideológiák által óhajtott homogén befogadó közeg, a nyelvileg és kulturálisan egynemű, modern nemzeti közösségek mindössze az absztrakció szintjén léteztek. A polgárosodó társadalmak etnikai, vallási, kulturális és társadalmi értelemben fragmentált csoportokat foglaltak magukban, amelyek a zsidókkal szemben változatlanul örökítették át a korábbi *elkülönítő reflexeket*. Az integrálódó csoportok teljes beolvadását nagyban akadályozták a zsidóság történelmi múltjához tapadó és a polgári korszakban is továbbélő negatív ítéletek, amelyek különféle babonákkal és fantazmagóriákkal tűzdelt „stigmarendszert” alkottak. A zsidó múltat értékelő negatív ítéletek, amelyek a kortárs zsidó csoportokkal szemben súlyos előítélet komplexumot alkottak, különösen nagy mértékben hagyományozódtak át a modernizációt nagy veszteséggel megélt közép-európai társadalmakban. A zsidó és a keresztény társadalom közötti távolság fennmaradása másfelől e nehezen modernizálódó társadalmakban a tradicionális és a modern rétegek közötti távolságból eredt. A rendies értékrend és társadalmi tagozódás továbbélése, a pozícióörzésre berendezkedő tradicionális nemesi, kispolgári rétegek mentalitása komoly akadályokat állított a modernizálódó csoportokkal való érintkezés elé, s a feltörekvő zsidó rétegek feléjük irányuló közeledésének is határt szabott. A közép-európai társadalmak, miközben megfogalmazták és sokhelyütt meg is valósították a zsidóság megkülönböztető jegyeinek felszámolására irányuló törekvéseiket, a teljes beolvadás előtt önvédelemből elzárták a kapukat. Ilyen társadalmi viszonyok között a zsidó identitás teljes feladása sem járhatott együtt a befogadással, s nem volt realitása a liberális elképzelésnek, miszerint a zsidók befogadása a beilleszkedési hajlandósággal egyenes arányban fog megvalósulni. Erre utal például a kitért zsidókkal szembeni előítéletek továbbélése, az, hogy legtöbbször a felekezet elhagyása sem vezetett el a társadalmi befogadásig, a környezet általában számon tartotta a kitértek származását.⁴⁰

39 *Jewish Apostasy in the Modern World*. Ed. Todd M. Endelman, New York – London, 1987.; A magyarországi vallásváltásról ld. Konrád, 2014.

40 Konrád, 2014. 488–588.

Az integrálódó rétegek szociális, kulturális különbözőségének fennmaradása harmadrészt a zsidó csoportok meghatározó *középosztályi szerepével* is összefüggött. A zsidóság történeti sajátosságaiból adódóan Európában mindenütt a polgári középosztály sorait gyarapította, Nyugat- és Közép-Európa országaiban azonban ez a szerep különböző dimenzióban érvényesült. Nyugat-Európa államaiban, amelyek erős polgársággal rendelkeztek, s ahol a zsidóság a kora újkortól kis létszámban élt, a zsidó középrétegek eltűntek a középosztály egészében. Közép-Európa egyes országaiban azonban, ott, ahol a keresztény polgári középosztály gyenge volt vagy hiányzott, illetve ahol a zsidóság nagy létszámban élt, a zsidóság számottevő része maga vált polgári középosztállyá, s nemcsak sajátos csoportidentitást alakított ki, de *integrációs erővel is rendelkezett*. Ez a jelenség különösen jól tanulmányozható a közép- és a kelet-európai urbanizációval összefüggésben. A zsidó népesség a közép- és a kelet-európai társadalmak legdinamikusabban városiasodó rétegéhez tartozott. A 19. század elején még mindössze néhány városi közösség létszáma érte el a 10 ezer főt, a század végére azonban a térség nagyvárosaiban már 100 ezer főt meghaladó zsidó közösségek alakultak ki. Különösen gyors és látványos városiasodás jellemezte a németországi zsidóságot, amelynek 90%-a az évszázad elején még falvakban vagy kisvárosokban élt, a század végére azonban már közel fele 100 ezer főt meghaladó városokban. Hasonlóan gyors urbanizáció játszódott le Magyarországon, ahol a századfordulón a zsidó lakosság fele élt városi településen, s a zsidóság városiasodása kétszeresen múlta felül a nem zsidó népesség urbanizációját.⁴¹ A zsidóság városiasodása Oroszországban ért el legmagasabb arányt, amelyhez a spontán gazdasági folyamatok mellett a zsidóknak a falvakból való kitiltása is hozzájárult.⁴² A térség legnagyobb gyülekezetei *Varsóban, Budapesten, Bécsben, Berlinben, Odesszában és Lódzban* jöttek létre.⁴³ E városi közösségek nemcsak nagy létszámuk miatt, de az egész népességhez viszonyított arányuk révén is meghatározó elemeivé váltak a városok társadalmának. 1900-as adatokat véve alapul, Varsó 220 ezer főt számláló zsidósága a város lakosságának 34,3%-át alkotta, a második legnagyobb városi közösséget képező budapesti zsidóság 169 ezer főt

41 Jehuda Don – George Magos: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése.= *Történelmi Szemle*, 1985. 28. évf. 3. sz. 445–446. (továbbiakban Don – Magos, 1985.)

42 Raphael Mahler: *A History of Modern Jewry 1780–1815*. London, 1971. 406–413.

43 Varsó, Berlin, Bécs, Odessza és Lódz adatai: Arthur Ruppin: *Soziologie der Juden*. I. Berlin, 1930. 114–115.; Budapest: Don – Magos, 1985. 443.

számlált, a városi népesség 23,6%-át tette ki.⁴⁴ Bécs 147 ezer főnyi zsidó lakossága a népesség 8,8%-a volt,⁴⁵ Odessza 139 ezer főnyi gyülekezete viszont megközelítette a városi összlakosság 35%-át (1897-es adat).⁴⁶ Berlin és Łódź hasonló nagyságú, 90 ezer főt meghaladó közösséggel rendelkezett a századfordulón, de amíg a berlini a város lakosságának mindössze 5%-át, Łódź zsidósága az össznépesség 31,4%-át alkotta. A zsidó lakosság nemcsak e nagyvárosok társadalmában, gazdaságában, az elit és a populáris kultúrában, de a városhálózat alacsonyabb szintjein is magas arányban volt jelen, s a városi modernizáció elválaszthatatlan a zsidó közéletregegek látványos szerepvállalásától.⁴⁷

Annak ismeretében, hogy az integrálódó rétegek nem teljesítették az asszimilációs elvárásokat, nem olvadtak be, nem tűntek el a befogadó társadalomban, hanem sajátos jegyekkel leírható modern közösségként is jelen voltak, értelmetlennek tűnik, a valós társadalmi folyamatok figyelmen kívül hagyását és a 19. századi frazeológia továbbélését tükrözi az „asszimiláció” fogalmának, mint az átalakulás értelmezési keretének érvényben hagyása. Helyette a „társadalmi integráció” fogalmának emancipálása emelheti ki a témát abból a negatív ideológiai kontextusból, amelybe az egyoldalú hasonulást számonkérő asszimilációs elvárások helyezték azáltal, hogy ezen elvárások végső soron nem teljesültek. A zsidóságnak modern csoportként való fennmaradása csak a társadalmi

44 Vörös, 1986.; Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. I–II. Bp., 1995.; Julia Richers: *Jüdisches Budapest. Kulturelle Topographien einer Stadtgemeinde im 19. Jahrhundert*. Köln – Weimar – Wien, 2009.; Az integráció kulturális dimenzióiról legújabbban ld. Mary Gluck: *The Invisible Jewish Budapest. Metropolitan Culture at the Fin de Siècle*. Madison, 2016.

45 Marsha L. Rosenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914: Assimilation and Identity*. Albany, 1983.; Steven Beller: *Vienna and the Jews, 1867–1938. A Cultural History*. Cambridge, 1989.

46 Ld. a 43. jegyzetet; Steven J. Zipperstein: *The Jews of Odessa. A Cultural History 1794–1881*. Stanford, CA, 1985.

47 Ebből az élményből táplálkozott 1922-ben Hugo Bettauer: *A város zsidók nélkül* c. regénye, amely egy fiktív történet keretében arra a kérdésre próbált válaszolni, milyen lenne egy nagyváros zsidók nélkül. A világháború után fellángoló antiszemitizmus által ihletett satirikus regényben Bécsből eltávolítják a zsidó lakosságot. A helyi lakosság egészen addig örül ennek, amíg a színházak, a vendéglők, az áruházak csődbe nem mennek, még a náci párt is hanyatlásnak indul, mivel nincs kit vádolni többé a nehézségekért. Ezért népmozgalom indul a zsidók visszaengedéséért, a lakosság végül érvényteleníti a kiutasítást, s a zsidó lakók visszatérhetnek a városba. Hugo Bettauer: *Die Stadt ohne Juden. Ein Roman von übermorgen*. Wien, 1922.

integráció összetett folyamataival összefüggésben vizsgálható, s helyezhető semleges értelmezési keretbe. E megközelítés a zsidóság modernizációját nem szűkíti le a nyelvváltás, a vallási modernizáció, a vegyes házasságok és a kitérések vizsgálatára, de helyet kaphat benne a zsidó csoportok sokoldalú gazdasági, szellemi és kulturális teljesítménye. A társadalmi integráció összetett folyamatának kontextusában értékként jeleníthető meg a modern nagyváros vallási, etnikai, kulturális sokszínűsége, és pozitívan helyezhető el a zsidó középrétegek urbanizációs, kulturális, tudományos hozzájárulása. Ehhez azonban a homogén és homogenizáló nemzetfejlődés tételezése helyett a múlt olyan szemlélete szükséges, amely nem a politikai–ideológiai programok vízióit kéri számon a kor szereplőin, ezért nem csak többségi és kisebbségi, hegemon és alárendelt, befogadó és befogadandó szerepekben rendezi el a múlt résztvevőit, s fogalmaz meg velük szemben elvárásokat, hanem figyelembe veszi a kölcsönhatásokat. Azt, hogy minden csoport átvett és átadott tapasztalatokat, s értékként jeleníti meg mindazt, amivel a hazai társadalom különböző eredetű etnikai, vallási csoportjai az ország kultúráját gazdagították. Amely nézőpont tudomásul veszi azt, hogy a magyar kapitalizmus egyszerre volt német, zsidó, szlovák, katolikus, protestáns és egyéb, s az egyes etnikai, vallási csoportok történeti–kulturális adottságaihoz és lehetőségeihez méri azok teljesítményét. Ebben az értelmezési keretben értelmét veszíti a „térfoglalás” fogalma abban az esetben, ha egy vallási–etnikai csoport történeti–kulturális sajátosságaival összhangban, a tőkés modernizáció által felértékelt foglalkozási ágakban az össznépességen belüli arányánál nagyobb mértékben szerepel.⁴⁸ Ahogyan értelmetlenné válik az elégtelen és felszínes asszimilációról szóló diskurzus is,⁴⁹ amely éppen azon társadalomtörténeti tény figyelmen kívül hagyásából, illetve annak csupán a hegemon befogadó szerepköréből történő értelmezéséből eredt, hogy a népesség elképzelt kulturális homogenizációja nem volt teljes, s a polgárosodás során a vallási–etnikai csoportok kulturális sajátosságait megőrizve integrálódtak a hazai társadalomba.

48 A „térfoglalás” az antiszemita frazeológia 19. században rögzült kulcsfogalma, amely a polgári foglalkozásokban értékelte túlzottan a zsidóság jelenlétét. *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai*. Bp., 1904.; Kubinszky, 1976.; A fogalom a következő évszázadban tovább hagyományozódott, s meghonosodott a jelenkori szélsőjobboldali fogalomkészletben.

49 A nem magyar etnikumok, köztük a zsidóság elégtelen asszimilációját számonkérők közül ld. Németh László: *Kisebbségben*. I–IV. Bp., 1940; Szekfü Gyula: *Három nemzedék és mi utána következik*. Bp., 1934.; Weis István: *A mai magyar társadalom*. Bp., 1930.; Uő: *Hazánk társadalomrajza*. Bp., 1942.

Prezenszki Erzsébet

Bajoni Benedek és Szapolyai János kapcsolata
az 1520–30-as években

Kutatási területem kiválasztásában nagy szerepet játszott a köznemesség társadalmi, gazdasági és politikai szerepe iránt való érdeklődésem. Azonban nem egy újabb családtörténetet, hanem köznemesi karriertörténeteket kívánok bemutatni a 16. századi Sártiványvecse nemzetségbe tartozó Bajoni család példáján keresztül. A család történetének nyomon követése során vizsgálom a nemesi család felemelkedését; a család és a királyi udvar viszonyát. A családtagok szerepvállalását a középkori Magyarország közigazgatásában és hadszervezetében.

A kutatásom kiindulópontja Módy György tanulmánya volt¹, mely röviden összefoglalja a család, és annak birtoklástörténetét. A helytörténeti monográfia előtt magáról a családról csak Géresi Kálmán írt egy kisebb tanulmányt, mely bevezetőként szolgált a Károlyi család oklevéltárának harmadik kötetéhez. Ez csak a család történetére koncentrált.² Más nagyobb összefoglaló munkák szükséztűen a családdal kapcsolatban. Kempelen Béla csupán annyit ír a Bajoni családról, hogy „*Régen kihalt család.*”³ De Nagy Iván se mond többet.⁴ A családról a 14. század közepéig a legjelentősebb adatokkal Karácsony János műve szolgál.⁵ A család leszármazási tábláját pedig Engel Pál adta közre.⁶

Az arisztokrata családok személyes leveleit és hivatalos okmányait számos oklevéltár őrzi, melyeket a kutatók nyomtatott formába is kéz-

1 Módy György: Bajom és a Bajoni család uradalma a középkorban. In. *Biharnagybajom története és néprajza*. Szerk. Ujváry Zoltán, Debrecen, 1992. 27–69. (továbbiakban Módy, 1992.)

2 *Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. I–V. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán, Bp., 1882–1897. (továbbiakban Károlyi oklevéltár). A harmadik kötet bevezetője a család történetével foglalkozik, és ehhez mellékel egy sematikus családfát.

3 Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. I–XI. Bp., 1911–1932. Itt: I. 224.

4 Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. Pest, 1857–1868. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/09300/09379/> - 2016. november

5 Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp., 1995. 941. (továbbiakban Karácsonyi, 1995.)

6 Engel Pál: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*. (CD-ROM) Bp., 2001. Sártiványvecse c. tábla (továbbiakban Engel, 2001.)

be tudnak venni, és az országos politikában betöltött szerepekre tudnak belőlük következtetni. Ugyanilyen fontosnak tartom a köznemesi családok okleveleinek összegyűjtését; itineariumok készítését. Ezeknek a családoknak az oklevéltára akár fontos részlettel is szolgálhat egy-egy jelentős politikai szereplő hol tartózkodásáról, kapcsolatairól.⁷ Így a Bajoni család történetén keresztül vizsgálom azt a társadalmi jelenséget is, amit a későközépkori felemelkedő politikailag aktív felső köznemesi családok játszottak, akár tanácstagságig, országgyűlési szerepig jutva. A Kubinyi András⁸ által kijelölt utat követve vizsgálom Bajoni Benedek tevékenységét.

Jelen tanulmányomban e középbirtokos életútját próbálom nyomon kísérni Szapolyai János uralkodása alatt. Igyekszek feltárni, hogyan képviselte családját a királyi udvarban, illetve mennyire tudta saját érdekeit érvényesíteni.

A SÁRTIVÁNYVECSE NEMZETSEGBE TARTOZÓ BAJONI CSALÁD

Bajoni Benedek (1511–1544/46)⁹ a Sártiványvecse¹⁰ nemzetségbe (*de genere Sarcyvanveche*;¹¹ *de genere Sart Ivan vese*¹²) tartozó Bajoni család leszármazottja. A Sártiványvecse nemzetségnek két ága volt, a Poroszlai-ág és a Borsy-Bajoni ág, melynek kettészakadása után a Bajoni-ágnak központi birtokává válik Bajon.¹³ Bajonnak 1342-ben négy

7 Iványi Béla: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez*. II. (1458–1526.) Bp., 1928. Nr. CXC. 1482. június 2. Bajon. Báthori István országbíró és erdélyi vajda meghagyja Losonczi Dezsőfi Lászlónak, hogy a kolozsváriaktól se Bohnyán, se máshol vámot szedni ne engedjenek.

8 Kubinyi András: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In. *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Pamer Nóra, Bp., 1994. (Művészettörténet-műemlékvédelem 6.) 263–291.

9 Engel, 2001.

10 A nemzetség sajátossága Karácsonyi János szerint az, hogy a nemzetség személyneveinek, a Sártivánnak is, a Vecsének is csak a Duna mentén maradt nyoma. Pedig a nemzetségnek jóformán csak Tisza menti vagy tiszántúli ágai ismeretesek. Karácsonyi, 1995. 941. Engel Pál a Borsi–Bajoni ág közös őstét tünteti fel, és annak négy leszármazottját. A Poroszlai-ág nem szerepel nála. Engel, 2001.

11 *Árpádkori új okmánytár*. VII. (Codex diplomaticus Arpadianus continuatus.) Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest, 1869. (Magyar történelmi Emlékek. Első Osztály.) Nr. 134.

12 Haan Lajos – Zsilinszky Mihály: *Békésmegyei oklevéltár. Számos, hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Bp., 1877. Nr. 5. (továbbiakban BMO)

13 Karácsonyi, 1995. 941.

birtokosa is van, melyek közül az egyik a Bajoni család őse, László. Az általa alapított család a 16. századra a bihari térség negyedik legnagyobb földbirtokos családjává válik.¹⁴ Ezt a tekintélyes pozíciót Zsigmond uralkodása alatt László unokája, Bajoni György alapozta meg, aki az 1403-as felkelés során Zsigmondot támogatta, amiért cserébe az Órévi Lukács váradi püspökkel folytatott hatalmaskodási pere során a király támogatását élvezte,¹⁵ valamint 1412-ben pallosjogot nyert,¹⁶ Stiborici Stibor erdélyi vajda ajánlására.¹⁷ A pallosjog és a vajda ajánlásából látszik, hogy György a király híve volt és jó kapcsolatot tartott fenn az ország egyik tekintélyes urával. Így Zsigmond uralkodásának utolsó évében a Bajoni család rokoni kapcsolatai és vagyona révén a Tiszántúl jómódú közép-birtokosai között foglalt helyet.¹⁸ A Hunyadiak korában Bajoni György, (I.) István (1411–1471)¹⁹ nevű fia V. László és I. (Jagelló) Ulászló trónért folytatott harcát kihasználva, gyarapítja tovább a család vagyonát, növelve ezzel annak tekintélyét is. Hunyadi János katonájaként szerzett hírnevet magának. Békési ispánná,²⁰ majd Vitéz János familiárisaként a váradi püspökség birtokainak igazgatójává vált.²¹ A Bajoni család és a királyi udvar között kialakított kapcsolat fenntartására (II.) István nevű fiát egyházi szolgálatra adta, aki a pályához szükséges műveltséget apja közbenjárásának köszönhetően Vitéz János váradi püspök udvarában szerezte meg. Majd Mátyás király uralkodása alatt királyi titkárként dolgozott a kancelláriában.²² A secretarius a király bizalmasa, akit tehetsége, nem pedig születése, rokonsága emelt fel. Az 1464-es kancelláriai reform

14 Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. I–II. Bp., 1990. Itt: I. 191. (továbbiakban Maksay, 1990.)

15 *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XII. Összeállította Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp., 1951–2013. (továbbiakban ZsO) Itt: II/1. k. Nr. 2172., II/1. k. Nr. 3942.

16 ZsO III. k. Nr. 2017.

17 ZsO III. k. Nr. 2017. „*Relatio Stiborii de Stiborych partium Transsiluanarum wayuode*.” – Stiborici Stibor 1389-től pozsonyi ispán volt, majd 1395-től erdélyi vajdává nevezte ki Zsigmond. Az ország egyik legnagyobb földesurának számított. Engel Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Bp., 2001. 172.

18 Módy, 1992. 32–33.

19 Engel, 2001.

20 Uo.

21 Módy, 1992. 34.

22 Prezszki Erzsébet: Bajoni István, egy XV. századi humanista főpap életpályája. (Pályavázlat – kérdőjelekkel). In: „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris*”. *Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Szerk. Bárány Attila – Pószán László, Debrecen, 2014. 401–413.

után a secretariusi tisztséget Beckensloer János viseli, de a váradi püspöki székbe való kinevezése után Bajoni István került e fontos pozícióba.²³ Bónis György feltételezése szerint, mint notarius került be az udvarba, és mindössze néhány esztendeig (1467–1469) látta el a secretariusi teendőket. Ezek főleg diplomáciai missziók voltak.²⁴

Bajoni (I.) István, mint birtokszerző földesúr, hogy uradalmát egybetartsa és megóvja a feldarabolódástól, annak irányítását másik fiára, Miklóstra bízta. Bajoni Miklós (1455–1503) és krassófi Vukasin Péter leányának a házasságból két fiú született: János és Benedek.²⁵

A KÉT FIVÉR (1511–1524)

Benedek ifjú éveire vonatkozóan azokból az oklevelekből nyerhetünk információt, amelyek bátyjával, Jánossal együtt említik, ezért röviden szólnunk kell Bajoni János személyéről és tevékenységéről.

Bajoni Jánost 1499-ben említik először az oklevelek, amikor II. (Jagelló) Ulászló színe elé járult, és nova donatió-t kért bihari birtokaira.²⁶ A nova donatió-nak köszönhetően Bajoni Jánosnak lehetősége nyílt arra, hogy tovább szője az elődei által megalapozott kapcsolatokat. Nagyapja, Bajoni (I.) István, mint Hunyadi familiárisa, és mint I. (Jagelló) Ulászló támogatója kapcsolatot teremtett a család és a királyi udvar között, amelyet (II.) István nevű fia, mint Mátyás diplomatája mélyített el, jó alapot teremtve ezzel unokaöccsének, Jánosnak arra, hogy látogatása során családjá és annak tettei ismerősen csengjenek a királyi udvarban. Így Bajoni János a családi „hírnévnek” köszönhetően megismerkedett Werbőczy Istvánnal.

Benedek születési idejéről nem rendelkezünk pontos információkkal. Első említésére egy birtokba iktatásról szóló oklevélben kerül sor, amely igazolja a Bajoni fivérek és Werbőczy kapcsolatát.

1512. június 12-én a váradi Szent István-beli káptalan – II. Ulászló királynak 1511. november 28-án kelt rendeletét teljesítve – jelenti, hogy Werbőczy Istvánt a házassági hitszegés bűnébe esett Hodosi Jakó Ferenc-től elvett javak birtokába bevezette. A beiktatáskor ellentmondás történt

23 Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., 1971. 226. (továbbiakban Bónis, 1971.); Szilágyi Loránd: *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. 1458–1526*. Bp., 1930. 12.

24 Bónis, 1971. 226.

25 Engel, 2001.

26 Módy, 1992. 39.

és az ellenmondókat megidézték. Az esetről jelen van Bajoni Benedek is,²⁷ aki az oklevélben ekkor még titulus nélkül szerepel.

II. Ulászló király oklevele (1512. december 13.), melyben meghagyja a fehérvári káptalannak, hogy a Kwldóban lévő királyi jogokba és a birtok fele részébe a nyúlszigeti apácákat vezesse be; Benedeket már királyi emberként tünteti fel.²⁸

A királyi ember (*homo regius*) mellőzhetetlen volt minden olyan esetben, amikor központi kormányzervek valamely magánszemély vagy intézmény érdekében egy hiteleshely hivatalos közreműködését vették igénybe.²⁹ Elsősorban birtokba iktatáshoz és vizsgálat lefolytatásához rendelték ki őket, de emellett előfordultak egyéb esetek is: megintés vagy perbeli ellenfél megidézése. A *homo regiust* abból a megyéből jelölték ki, amelyhez az ügy kapcsolódott. Iktatás esetében az döntött, hol fekszik az átadandó birtok, vizsgálat esetén az, hogy hol történt a kivizsgálendő esemény, megintéskor vagy idézéskor pedig azt vették figyelembe, hol lakik a megintendő vagy megidézendő személy.³⁰ A királyi embereket maga a kérelmező nevezte meg. Ha maga választhatta ki őket, akkor nagy valószínűséggel olyan személyeket jelölt erre a pozícióra, akikhez rokoni, baráti, esetleg szolgálati kapcsolat fűzte.³¹

Mivel az oklevél birtokba iktatásról szól, olyan királyi embereket kellett megjelölnie az uralkodónak, akiknek a birtoka közel feküdt Kwldóhoz vagy Fejér vármegyében birtokkal rendelkező nemesek voltak. Azonban Bajoni Benedeknek nincsen birtokba Fejér vármegyében; tehát ez nem indokolhatta királyi emberré való kinevezését. Valószínűnek tartom, hogy II. Ulászló tudott arról, hogy Benedek nagyapja, Bajoni (I.) István mind vagyonával mind katonai erejével támogatta I. (Jagelló) Ulászlót a magyar trón megszerzésében. Így nem kételkedett a család hűségében a Jagelló dinasztia iránt. Feltételezem, hogy a birtokba iktatásnál azért jelölte őt is királyi embernek, hogy egy bizalmasa is jelen legyen az esetről, aki később informálni tudja az ott történetekről.

27 Károlyi oklevéltár III. k. XLIX. sz. okl. „[...] *quo presente Benedictus de Bayon* [...]”

28 Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002-1599-ig*. Bp., 1938. Nr. 1325. Eredetije: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár 22 362 (továbbiakba MNL OL DL) Az adománylevél Uo. 22 363

29 Engel Pál: Királyi emberek Valkó megyében. In. *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő, Bp., 2003. 578–599. (továbbiakban Engel, 2003.)

30 Uo. 585–586.

31 Uo. 592–593.

A Werbőczyvel kialakított kapcsolat révén Bajoni János bekerült Szapolyai János legbelsőbb körébe; ismeretséget kötve így Szobi Mihállyal³² és györgyi Bodó Ferencsel³³. János jelentős szerepet játszott abban, hogy öccse, Benedek elnyerte Bodó Ferenc lányának, Annának a kezét.³⁴ Ez a házasság a későbbiekben jelentős területekkel gazdagította a családi uradalmat. Az 1505-ös rákosi gyűlésen, mint Bihar megye követe jelent meg.³⁵

A Werbőczy – Bajoni „barátság” előnyeit a Werbőczy által Bajoni Jánosnak írt levél érzékelteti, akitől kölcsönként először 50, majd újabb 150 forintot. Biztosítékként zálogul kötötte le Bihar megyében lévő Hodos és Varsány falvakban lévő részeit, valamint Kovácsi és Domoszló pusztabirtokait.³⁶ Valószínű, hogy Werbőczy az adósságot nem tudta kiegyenlíteni, ezért 1517-ben, amikor ténylegesen az övéi lettek a birtokok, átengedte Bajoninak. Az említett levélben Werbőczy egregius-ként szólította meg Bajoni Jánost. Ez arra utal, hogy Bajoni János kiemelkedett az egyszerű középbirtokosok közül, és bekerült az előkelők, az egregiusok közé. Feltehetően Werbőczy közbenjárásának köszönhető, hogy Bajoni János nem csak a váradi püspökség, hanem Bihar vármegye jövedelme-

32 Szobi Mihály 1516-ban királyi tanácsi választott assessor, országgyűlési követ, Hont megye ispánja (1506), országos, azaz választott rendi kincstartó (1521), a köznemesség, azaz a Szapolyai párt vezetőember volt. Ld. Kubinyi András: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik) In. *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Szerk. Balogh Judit – Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter. Miskolc, 2004. (Studia Miskolcinenisia 5.) 227–265.; Fögel József: *II. Lajos udvartartása (1516–1526)*. Bp., 1917. 37.

33 Engel, 2001.; Györgyi Bodó Ferenc Szobi Mihállyal együtt II. Ulászló uralkodás alatt királyi ülnökként jelen volt a királyi tanácsba. Ld. Kubinyi András: A királyi tanács köznemessi ülnökei a Jagelló-korban. In. *Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Fügedi Erik – H. Balázs Éva – Maksay Ferenc, Bp., 1984. 257–268. Bodó végvári katonaként, hol Szapolyai vajda szolgálatában, hol királyi végvár várnagyaként harcolt a török ellen. Politikai súlyát mutatja, hogy a hatvani országgyűlésen a nemesség horvát bánná akarta választani. Ld. Kubinyi András: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In. *Magyarország társadalma a török kiűzésének idején*. Szerk. Szvircecsek Ferenc, Salgótarján, 1984. (Discussiones Neogra-dienses 1.) 5–24.

34 Károlyi oklevéltár III. Bevezető 13–14.

35 *A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. DL-DF 4. 2.* (CD-ROM.) Szerk. Rác György, Bp. 2003. DL 39 335.

36 Károlyi oklevéltár III. 91–92. LV. sz. okl. Fraknoi Vilmos: Werbőczy István kiadatlan levelei és egy országgyűlési beszéde. 1513–1526. = *Magyar Történelmi Tár*, 1877. 6. évf. 11. (23.) sz. 125–148.

inek is kezelője lett,³⁷ ezáltal a kincstári személyzet tagjává vált,³⁸ így munkájáért cserében részesült az általa beszédett állami jövedelmekből.³⁹ Nagyapja példáját követve, a megszerzett vagyont birtokzálogolásokba fektette.⁴⁰

Az 1514. évi parasztháború során a feldühödött parasztok megtámadták a bajoni udvarházat. Barta Gábor szerint Bajoni Benedek ekkor már nem tartózkodott otthon, mert az úri csapatokhoz csatlakozva Várad mellett harcolt a parasztok ellen. A csatáról szóló beszámolók alapján Barta Gábor Bajoni Benedeket királyi familiárisnak nevezi⁴¹ Glésán Miklóssal⁴² együtt. Megállapodás szabályozta, hogy hány lovas katonát, mekkora személyzetet kell a familiárisnak vagyonából fenntartania.⁴³

A felkelők orvosolni szerették volna „fájdalmaikat”, így a Bajoni kúriából például tálakat, tányérokat, arany és ezüst készleteket hordtak szét,⁴⁴ de a családi levéltárat sem kímélték! Ugyanis 1515-ben Bihar megye alispánjai Ártándi Pál és Szepessy János bizonyítják, hogy Bajoni János és Benedek valamennyi oklevele az utolsó lázadás során egyrészt széttépetett, szétmarcangoltatott, másrészt pedig hamuvá égett. Az oklevél azzal zárul, hogy az elmondottakat az uralkodó megerősíti, ill. rendezi

37 Károlyi oklevéltár III. Bevezető 15. 1517-ben a váradi püspök Perényi Ferenc volt. Ld. Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. Nagyvárad, 1883. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/04700/04735/> – 2016. november (továbbiakban Bunyitay, 1883.)

38 Kubinyi András: A kincstári személyzet a XV. század második felében. In. *Mátyás király (1458-1490)*. Szerk. Barta Gábor, Bp., 1990. 75. o. 74. j.

39 Uo. 64.

40 BMO Nr. 63.

41 Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Bp., 1973. 182.

42 Velikemelléki Glésán Miklós 1503-ban Szentgyörgyi Péter országbíró familiájához tartozott, amellelt Bakócz Tamástól is jelentős kölcsönt kapott. Werbőczyvel, akkor Szentgyörgyi ítélőmesterével kötött barátsága vitte a „köznemesi párt”-ba. Az eredetileg Pozsega megyei birtokos 1518-ban, mint Pest megye követe került a kúriai ülnökök közé. Ld. Bónis György: A személynök és bírótársai a Jagellók korában 5/I. = *Századok*, 1969. 103. évf. 1. sz. 5–29.; Fekete Nagy Antal – Borsa Iván: *A Balassa család levéltára 1193–1526*. Bp., 1990. 185–186. 511. sz. okl., 194–195. 537. sz. okl.; Kubinyi András: Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása. In. *Tanulmányok Werbőczy Istvánról - Studien über István Werbőczy*. Szerk. Hamza Gábor, Bp., 2001. (MF könyvek 21.) 65–96.

43 Bessenyei József: *A Héttorony foglya, Török Bálint*. Bp., 1986. 17.

44 Fekete Nagy Antal – Solymosi László – Érszegi Géza – Kenéz Győző: *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Bp., 1979. Nr. 173. (továbbiakban MRHR)

azt a tartozást, amivel a Bajoni fivéreknek tartozott a hozzápártolásért.⁴⁵ Ez az oklevél igazolja, hogy a Bajoniak Mátyás király halálát követően a trónért folytatott harc során II. Ulászlót támogatták, és ezt a támogatást hálálta meg az uralkodó azzal, hogy az elveszített oklevelek helyett újat állíttatott ki a Bajoniak részére.

Az 1514. évi parasztháború során Bajoni János Budáról levelet írt Benedeknek.

A levélben azon csodálkozik János, hogy Benedek nem kapott levelet derecskei jobbágyának elfogásáról. Az uralkodó ugyanis meghagyta Báthori Andrásnak, hogy a jobbágyot bocsássa szabadon. Valamint kéri, hogy az aranygyűrűit és más ezüst tárgyait szedje össze és a váradi provisornak adja le. Szüksége van ezekre a dolgokra és tudnia kell, megkerültek-e ezek. Valamint Káptalan Péternek a birtokait védve azt kéri Benedektől, hogy a birtokok fosztogatását „nélkülözze.”⁴⁶

1510 körül a bajoni uradalomhoz tartozott Derecske⁴⁷ egy része. Szendrey István szerint Derecskét 1510-ben a király Szapolyai Jánosnak adta, aki a következő esztendőben is birtokos itt.⁴⁸ Így feltételezhetjük, hogy a Bajoni család közösen birtokolta Derecskét Szapolyaival.

Az említett Báthori András nem más, mint ecsedi Báthori István öccse. Báthori István 1507 után a szatmári ispánságot, amit korábban együtt töltöttek be, átadta öccsének.⁴⁹ Így Perényi Imre nádor 1514. augusztus 22-én levelében a szatmári ispánt, Báthori Andrást szólítja fel arra, hogy engedelmeskedve az uralkodó parancsának Bajoni János és Pályi László jobbágyait engedje szabadon.⁵⁰ Ugyanezen a napon írt Budáról János levelet Benedeknek, és kérte, hogy a birtokokat ne fosztogassa.

Ennél az esetnél is látszik, hogy az uralkodó védelmébe veszi a családot és annak javait; valamint Benedeknek ahhoz, hogy fosztogatni tudja a környékbeli birtokokat jelentős katonai erővel kellett rendelkeznie. Mivel Szapolyaival együtt voltak birtokosok Derecske területén Szapolyai

45 Iványi Béla: Oklevelek az 1514. évi pórlázadás történetéhez. = *Történelmi tár*, 1904. 5. évf. 2. sz. 218–239.

46 MRHR Nr. 173.

47 Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. I. Bp., 1890. 606. Derecske, mint villa van megnevezve, amely vámhellyel is rendelkezik!

48 Szendrey István: Derecske a hajdúk letelepítéséig. In. *Hajdú-Bihar megyei levéltár évkönyve* II. Szerk. Gazdag István, 1975. 5–17.

49 C. Tóth Norbert: Egy legenda nyomában: Szapolyai és ecsedi Bátor István viszonya 1526 előtt. = *Századok* 2012. 146. évf. 2. sz. 443–464.

50 MRHR Nr. 172.

felfigyelhetett a család anyagi és katonai erejére. Ezt a későbbiekben a saját céljainak a szolgálatába tudta állítani.

Az 1524. február 3-án kelt adásvételi szerződés azonban már csak Benedeket említi. Valószínűleg azért, mert ekkor János már nem élt.⁵¹ A szerződés értelmében a váradi káptalan előtt Birges Imre és leánya Anna, unokatestvérei Kovagh-i János, Borbála, Katalin és Klára nevében is a részben Heves, részben Szabolcs megyében fekvő Egyek faluban lévő részeit néhai Birges Pál nemesi kúriájával együtt 40 forintért örökáron eladták Bajoni Benedeknek.⁵² Ettől kezdve – a káptalani részeket leszámítva – Egyek a szomszédos Ohattal,⁵³ a közeli Zámmal⁵⁴ és Nádudvarral együtt a Bajoni család fiágon való kihalásáig (1566) birtokjogilag zavartalanul a bajomi uradalom tartozik.⁵⁵

Hogyan segíthet mindez Bajoni Benedek születési időpontjának megállapításában? Mivel 1517 és 1520 között testvérével együtt említik az oklevelek, ezért egyrészt feltételezhetjük, hogy ebben az időszakban testvére, János képviselte őt a különböző ügyekben kiskorúsága miatt.

Másrészt az általam feldolgozott források alapján a következő kérdések merülnek fel:

1512-ban királyi emberként említik és a későbbiek során 1514-ben Barta Gábor már királyi familiárisnak mondja. Ugyanakkor birtokügyekkel kapcsolatos oklevelekben 1517-ig egyedül Jánost említik. 1517-től 1520-ig a fivérek együtt jelennek meg az oklevelekben. Ezek az oklevelek birtokzálogolásról, birtokba iktatásról szólnak. 1520-tól 1524-ig az általam feldolgozott források nem szólnak a Bajoni fivérekről. Egy 1520. július 27-én kelt oklevél említi utoljára Bajoni Jánost.⁵⁶ Feltételezhetjük, hogy ekkor vagy 1520 és 1524 között meghalhatott, mert 1524-ben már csak Benedek neve szerepel a fentebb már említett adásvételnél.

51 Engel, 2001.

52 Módy György: Egyek a török hódoltság koráig. In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve IV.* Szerk. Nyakas Miklós. Hajdúböszörmény, 1980. 179–195. (továbbiakban Módy, 1980.)

53 Uo. 191.

54 Zoltai Lajos: *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából.* Debrecen, 1936. 169. 1453-ban Zámot, a már akkor pusztá Cséccsel együtt egyelően a Bajoni és Gecsey családok kapják meg. A Gecseyek a maguk zámi részét Szabolcs-pusztá felével együtt 1473-ban a dédesi pálosoknak hagyományozták lelkük üdvösségéért. A remeték pedig zámi jószágukat 1541–1543 közt örökösen eladták Bajoni Benedeknek. Így Zám és tartozékai ettől fogva a bajomi vár kötelékébe tartozott.

55 Módy, 1980. 191.

56 Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára XV. 1. okl. más. 425.

Fügedi a következőket mondja a nagykorúságáról: „*A nagykorúság Werbőczynél „a teljes kor” a betöltött 24. esztendő. A nagykorúságot a fiúk 14 éves korukban érik el, ezt Werbőczy „törvényes kornak” nevezi, mert ettől kezdve a fiú ügyvédet fogadhat, következésképpen perelhet. A két időpont között azonban még kisebb fokozatokat lép át a fiatalember: 16 évesként arany- és ezüst holmiját zálogba vetheti, 18 évesként végleg rendelkezik velük, de birtokügyben csak teljes korúként léphet fel cselekvőleg.*”⁵⁷

Ezek alapján az egyik lehetséges feltételezésem, hogy 1498-ban születhetett Benedek. Ha a születési év jó, akkor 1512-ben 14 évesen, ami törvényes kornak számít, már lehetett királyi ember, később 1514-ben 16 évesen pedig királyi familiáris, de birtok ügyekben még nem intézkedhet, ezért testvére képviseli őt egészen 1517-ig. Az oklevelekben az öröklődés miatt valamennyi fiúgyermeket feltüntetik. Elsőként említik mindig Jánost és csak utána Benedeket. Mivel 1520 és 1524 között János meghalt a családi uradalom irányítása Benedekre hárult. Ha elfogadjuk, hogy 1514-ben 16 éves, akkor 1524-ben 26 évesként, betöltve már a teljes kort, intézkedhet birtokügyekkel kapcsolatban. Vagy ha csúsztatunk egy-két évet a születési éven; akkor feltételezhetjük, hogy 1520 és 1524 között azért nincsenek a családra vonatkozóan oklevelek, mert elvesztek/elpusztultak vagy, mert Benedek még nem töltötte be a 24. életévét így birtokügyekkel kapcsolatosan nem intézkedhetett.

MOHÁCS „ELÖESTÉJÉN” (1525–1526)

Az egyeki részek megszerzését követően Benedeket II. Lajos király megfosztja dancsházi részbirtokától, mivel hűtlenné vált irányában.⁵⁸ Az oklevelet, mely erről tanúskodik 1525. február 6-án állították ki.⁵⁹

Véleményem szerint a király büntetése csak „jelképes”. Hiszen csak egyetlen részbirtoktól fosztotta meg Benedeket, és az oklevél is ingratusnak nevezi, vagyis hálátlannak, hangsúlyozva, hogy másfelé mutat „bőkezűséget” (*quin potius aliquo munificencie*). A dancsházi birtokrész pedig Miklósy Ferencnek adományozta az uralkodó, annak hű szolgálataiért

57 Fügedi Erik: *Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja*. Bp., 1999. 37.

58 Haan Lajos: *Békés vármegye hajdan*. II. Pest, 1870. 146–147.

59 U.o. II. 146–147. „[...] *in festo beate Dorothee virginis.*”

cserébe.⁶⁰ Bár jelképesen hűtlenné vált, ennek ellenére 1525-ben – feltehetően a testvérétől átvett pozícióban – a váradi püspökség jövedelmeinek kormányzója.⁶¹ A váradi püspöki székben ekkor Perényi Ferenc, Perényi Imre nádor fia ült a mohácsi síkon bekövetkezett haláláig. Helyét Czibak Imre veszi át. Aki váradi püspök és bihari vármegye ispánja is lesz.⁶²

1525. május 7-én Rákos mezején összegyűlt az országgyűlés. Feltehetően, mint tekintélyes tiszántúli köznemes, és mint derecskei részbirtokos Szapolyai elképzeléseit támogatta. A király az országgyűlésen éles támadást intézett a főpapok és a főurak ellen, támadta Szalkait és a vajdát is. Szapolyai ugyanis nem adta ki a nála lévő királyi jövedelmeket, és egy örökösödési szerződés alapján igényt tartott a hatalmas Újlaki vagyonra.⁶³ A politikai helyzetet alapul véve, feltételezhetjük, hogy a király azért nyilvánította hűtlenné Benedeket, mert nem volt hajlandó támogatni, és a többi köznemestől eltérően, továbbra is kitartott Szapolyai mellett. Így valószínűleg Werbőczytől eltávolodott, hiszen Werbőczy az országgyűlésen a királyt támogatta és az ő elképzeléseit szerette volna keresztül vinni.

Valószínűleg Benedek, mint tiszántúli birtokos, és mint Szapolyai János híve a mohácsi csata és a király halála után, felismerve a kínáló lehetőséget, megjelent a tokaji gyűlésen,⁶⁴ jelezve ezzel, hogy továbbra is támogatja Szapolyait. Az október 14-én tartott gyűlésen⁶⁵ jelen volt Ártándi Pál, Bodó Ferenc, Glésán Pál és Szobi Mihály.⁶⁶

Benedek túlélte a mohácsi vészt és biztosította helyét Szapolyai „pártjában”. Apósa azonban nem volt ilyen szerencsés. A Szapolyaihoz mindvégig hűséges györgyi Bodó Ferencet azonban az 1526. december

60 Uo.. II. 146–147. „*Huiusmodi igitur obsequiorum ipsius Francisci Myklosy idem Benedictus Bayony ingratus et immemor esse nolens, quin potius aliquo munificencie et remuneracionis sue dono ipsi propterea, [...].*”

61 Uo. II. 146. „*administrator proventuum ep[iscop]atus eccl[es]ie varadien[sis].*” A váradi püspökség jövedelmének kezelője/kormányzója. Valószínűleg elhunyt testvére tisztségét vette át.

62 Bunyitay, 1883.

63 Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Bp., 2005. 386–387.

64 Károlyi oklevéltár III. Bevezető 16.

65 Sinkovics István: Útkeresés Mohács után. Az ország három részre szakadása (1526–1541). In. *Magyarország története 1526–1686 I. (Magyarország története tíz kötetben.)* Szerk. Pach Zsigmond Pál – R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1985. 149–223. (továbbiakban Sinkovics, 1985.)

66 Fraknói Vilmos: *Werbőczy István életrajza*. Bp., 1899. 244. (továbbiakban Fraknói, 1899.)

17-i pozsonyi országgyűlésen királlyá választott Habsburg Ferdinánd emberei elfogták és 1528-ban a bécsújhelyi börtönben meghalt.⁶⁷ Így a hatalmas Bodó⁶⁸–Ráskay vagyon⁶⁹ fiára, Farkasra és leányára, Bajoni Benedeknére szállt. Tovább növelve így Benedek vagyonát és tekintélyét.⁷⁰

I. (SZAPOLYAI) JÁNOS KIRÁLY SZOLGÁLATÁBAN (1526–1540)

1527-től kezdve egyre többen álltak át Ferdinánd oldalára.⁷¹ Az 1527. március 24-i budai országgyűlés választlevele bizonyítja, hogy Benedek nem tartozik azok közé, akik birtokok reményében elhagyták Szapolyait és Ferdinánd kegyeit keresték. A levél tanúskodik arról, hogy a jelenlévők és a levelet aláíró személyek I. Ferdinándot nem ismerik el törvényes királynak. Ezzel nyíltan vállalják hűségüket és kitartásukat Szapolyai János mellett.⁷² A levél aláírása nem csak arról tanúskodik, hogy Bajoni továbbra is hűséges támogatója Szapolyainak. A budai országgyűlésen való részvétel már az országos politizálás élvonalát jelentette.

Ugyanebben az évben Szapolyai megmaradt embereivel támadást tervez Kassa ellen. A terv azonban meghiúsul, így 1528-ban kénytelen elhagyni az országot, Tarnówa menekült.⁷³ Ha hihetünk Géresi Kálmánnak Benedek Szapolyaival tartott, és majd csak 1528 őszén tértek vissza Magyarországra.⁷⁴ 1529-ben elindult a török sereg Konstantinápolyból, hogy hazánk területén áthaladva ostrom alá vegye Bécs városát.⁷⁵ Géresi Kálmán szerint Benedek ott volt Szapolyai kíséretében akkor is, amikor 1529. augusztus 18-án, a mohácsi mezőn, az I. Szulejmán előtt hódolatát nyilvánította.⁷⁶ Szapolyai Jánost Frangepán Ferenc kalocsai érsek, Statileo János erdélyi püspök, Werbőczy István, Bajoni Benedek kísérte el.⁷⁷

67 Módy, 1992. 42.

68 Maksay, 1990. II. 771. Bodó Ferenc birtokai Tolna megyében találhatóak.

69 Uo. II. 1101. A Ráskay család birtokai Nógrád megyében voltak.

70 Módy, 1992. 42–43.

71 Sinkovics, 1985. 181.

72 Fraknói Vilmos: *Magyar országgyűlési emlékek: történeti bevezetésekkel*. I–XII. Bp., 1874–1917. Itt: I. 125–130.

73 Sinkovics, 1985. 185.

74 Károlyi oklevéltár III. Bevezető 16.

75 Sinkovics, 1985. 187–188.

76 Károlyi oklevéltár III. Bevezető 16.

77 Fraknói, 1899. 280. Fraknói hivatkozással nem jelzi, hogy honnan tudja.

Szulejmánnak azonban nem sikerült elfoglalnia Bécset, így a szultán miután Budán megerősítette Szapolyai Jánost a királyságban, és a magyar főurakat engedelmességre intette, kivonult az országból. Ferdinánd várható támadásának kivédésére Szulejmán török csapatokat hagyott Budán Szapolyai megsegítésére, és ugyancsak Budán maradt Alvise Lodovico Gritti is. Miután a török kivonult az országból, a két király között ismét kiújult a harc.⁷⁸ 1530. október végén Ferdinánd közel 10 ezer fős seregével körülfárta Budát, ahol udvarával együtt Szapolyai János is bennrekedt. Ferdinándnak nem sikerült Budát bevennie. A harcok során ugyanis Szapolyai nem csak híveinek, de a török haderőnek a támogatását is maga mögött tudhatta. Buda sikeres védelme után Szapolyai kinevezte Gritti kormányzóvá, amit 1530. december 31-én a főurak elismertek és jóváhagytak.⁷⁹ Gritti a török hadsereg egyik hadiszállítója, Ibrahim nagyvezír bizalmasa volt. Szapolyai azért nevezte ki kormányzóvá, hogy a ránehezedő felelősség egy részét át tudja hárítani rá. Úgy vélte Gritti pozíciója a Portánál megkönnyítheti az alkudozást a török szultánnal. Csak azt nem láthatta előre, hogy Gritti magának akarja megszerezni Magyarországot előbb a török támogatásával, majd később Bécs és a Porta kölcsönös kifizetésével.⁸⁰

Benedek kitarzott Szapolyai mellett akkor is, amikor az Ártándy testvéreknek a kivégzését követően a királyság tényleges irányítását 1531-ben Gritti, mint kormányzó⁸¹ és Szapolyai János legfőbb diplomatája Hieronim Łaski, mint erdélyi vajda gyakorolta.⁸² Tiszántúli birtokosi pozíciójában megerősödve a bihari birtokosok egyik hangadója lett a 1531 márciusától 1532 márciusáig tartott „királytalan gyűléseken”,⁸³ majd a János királyhoz küldött nemesi követek egyike.⁸⁴

Valószínűleg Bajoni Benedeket az 1532. január 1-én tartott kenesei országgyűlésen választották meg követnek. Ugyanis ezen a gyűlésen a jelen levők kijelentették, hogy követeket küldenek mindkét királyhoz, és bizonyítékot kérnek tőlük arra, hogy valóban meg tudják menteni az

78 Sinkovics, 1985. 193.

79 Sinkovics, 1985. 198–199.

80 *Erdély története három kötetben I. Erdély története. A kezdetektől 1606-ig.* Szerk. Makkai László – Mócsy András, Bp., 1986. 416. (továbbiakban Makkai – Mócsy, 1986.)

81 Barta Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése.* Bp., 1984. 40. (továbbiakban Barta, 1984.)

82 Módy, 1992. 44.; Sinkovics, 1985. 194.

83 Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440-1711.* Bp., 1990. (Magyarok Európában II.) 117.

84 Módy, 1992. 44.

országot. A követküldők a királyok választól és cselekedeteitől tették függővé, hogy egységesen melyik mellé állnak majd. Így követként Benedek ennek a feladatnak tett eleget, amikor János király elé járult.⁸⁵

Szulejmán 1532. évi hadjáratát követően János király udvarában erősödött a törökellenes hangulat. Gritti megerősödött hatalmának köszönhetően sokan elpártoltak János király mellől. Nádasdy Tamás, majd Erdődy Simon és Serédy Gáspár is átállt Ferdinánd táborába.⁸⁶ Bajoni Benedek az elpártolások ellenére sziklaszilárdan kitartott János király mellett. Valószínűleg a támogatásban és a hűség megerősítésében az is szerepet játszott, hogy az uralkodó Debrecen városát és annak minden tartozékát 1532-ben elzalogosította Bajoni Benedeknek.⁸⁷ Szapolyai családi birtokaiból 1532-re gyakorlatilag csak a lippa-solymosi birtoktest és néhány jelentéktelenebb vár, mezőváros és falu maradt meg. Így csak egy volt a magyar arisztokráta közül; és annak ellenére, hogy ő volt az uralkodó nem ő volt a legvagyonosabb.⁸⁸ Szapolyai környezetéből 1532 után jórészt eltűntek, vagy háttérbe szorultak a rokoni vagy baráti köteléssel magához kötött feltétel nélkül támogató főtisztviselők. Csak néhány embere maradt az uralkodónak. Petrovics Péter, aki temesi ispánként gyakorlatilag az egész Temesközt kormányozta és sziklaszilárd támasza volt Szapolyainak. Pöstényi Gergely, aki 1526-tól kezdve támogatta a királyt; kisbirtokosként lett országbíró és szolgálta Szapolyait egészen annak haláláig.⁸⁹ Benedek meglátta az uralkodó helyzetében bekövetkező változásokban rejlő lehetőségeket, és az uradalmából származó jövedelmét felajánlhatta az uralkodónak támogatásként és cserébe egy jelentős jövedelemmel rendelkező mezővárost kapott zálogként, amivel tovább gazdagította saját magát.

Ferdinánd eközben 1532 októberében békeajánlattal küldte Záray Jeromost Konstantinápolyba. A Porta háborúra készült a perzsák ellen, így kedvezően fogadta Ferdinánd követét. A közvetlen tárgyaló, Ibrahim nagyvezér a szultán tudomása nélkül állítólag olyan ígéretet is tett neki, hogy Magyarországot a két király között meg fogják osztani. Záray a megállapodás hírért eljuttatta Bécsbe. A megegyezés híre eljutott János királyhoz is, aki ismét Grittit küldte a Portára a Habsburg-diplomácia

85 Barta, 1984. 41.; Sinkovics, 1985. 200–201.; Benda Kálmán: *Magyarország történeti kronológiája* II. (1526–1848) Bp., 1983. 366.

86 Sinkovics, 1985. 205.

87 Károlyi oklevéltár III. CVI. sz. okl. 187–188.

88 Barta, 1984. 47.

89 Barta, 1984. 48.

tevékenységének ellensúlyozására. Így egy időre meg tudott szabadulni Grittitől. A Portán Ferdinánd követeit most már a megérkezett Grittihez utasították, aki Ibrahim állítólagos ígéreteit félreértésnek minősítette, egyúttal kijelentette, hogy a szultán Magyarországot János királynak adta, és döntésén nem kíván változtatni. De hozzátette: Ferdinánd előtt nem zárult be minden lehetőség, mert a szultán őt küldi Magyarországra, hogy rendezze a két király közötti ellentétet. Ferdinánd és János viszályát Bécsben igyekeztek összekapcsolni a császár és a szultán között a Földközi-tengeren folyó küzdelemmel, így Gritti abban a szerepben is tetszelgett, hogy megbízása kiterjed a Porta és V. Károly megbékélésének intézésére is. A szultán ezt elutasította. Ezt követően Gritti pozíciója megrendült a Portán. Még bizonytalanabb lett a helyzete, amikor a szultán Ibrahim nagyvezírt 1533 őszen a perzsa háború előkészítésére küldte. Az 1534-ben megindult hadjárat első nagy sikere, Bagdad elfoglalása, alaposan megnövelte a Porta önbizalmát, ezért a császárral és Ferdinánddal egyre kevésbé akart békét kötni. Gritti azonban tovább hitegette Bécsset, miközben készült a hazatérésre, és hangoztatta, hogy a magyarokat megbízhatatlanságuk miatt kíméletlenül meg akarja büntetni.⁹⁰

A hazatéréshez azonban pénzre volt szüksége, így 1534 nyarán Konstantinápolyból levelet írt Bajoni Benedeknek, melyben arra kérte, hogy ezer forintot fizessen Łaskinak. A kölcsön fejében Tetétlen falut kötötte le.⁹¹ Łaski 600 forint átvételét elismerte, és a falut Benedek részére le is kötötte. De a 1535. február 2-án kelt oklevél szerint az adósságot nem Łaski fogja kifizetni, hanem János király, mivel ő magára vállalta a vajda tartozását, és biztosította Benedek jogait Tetétlen faluban. A falu Bajoni birtok is maradt.⁹²

A levél megírását követően el is indult, és mintegy 3-4 ezer főnyi sereggel jelent meg Erdélyben,⁹³ ahol feltehetően már Łaski várta az említett összeggel. Itt magához rendelte a nemeseket. A felhívásnak kevesen engedelmeskedtek. Legnagyobb ellensége, az ellenzék vezetője, Czibak Imre védekezésre készült,⁹⁴ azonban 1534. augusztus 12-én Brassó közelében váratlanul meglepték, és meggyilkolták Czibak Imrét, aki váradí püspök volt.⁹⁵ A meggyilkolt Czibak unokaöccse felkelést hirdetett,

90 Sinkovics, 1985. 205–206.

91 Károlyi oklevéltár III. CIX. sz. okl. 191–192.

92 Károlyi oklevéltár III. CX – CXI. sz. okl. 192–193.

93 Sinkovics, 1985. 206.

94 Uo. 206.; Barta, 1984. 54.

95 Sinkovics, 1985. 206.; Makkai – Mócsy, 1986. 416.

majd a rendek által választott főkapitány, Kun Gotthárd állt a Gritti ellen induló had élére.⁹⁶ Gritti Medgyes városába menekült. János király magára hagyta Grittit, aki betegen került az ellenség táborába, ahol azonnal kivégezték.⁹⁷ Megürült váradi püspöki széket János király Martinuzzi Györgynek (Fráter Györgynek) adományozta.⁹⁸

1536 és 1537 eseményei újabb bizonyítékát adták, hogy a Magyarországon egymással szemben álló erők nem bírnak egymással. János király 1536 eleji erdélyi sikereit az év végén Kassa elfoglalásával tetézte, de ennél többet nem tudott felmutatni. I. Ferdinánd 1537-ben indított kettős ellentámadása pedig katasztrófába torkollott. Így az alkudozások 1537 végén megindultak és végül 1538. február 24-én Nagyváradon megszűlelt a béke I. János, I. Ferdinánd és V. Károly megbízottai között.⁹⁹

Benedek tevékenységéről, a kutatás jelenlegi állása szerint, 1537. április 13-a és 1539. július 3-a között nincsenek információink.

Szapolyai 1539 elején a királyné udvarmesteri tisztjének,¹⁰⁰ majd 1539. július 3-án királynéi udvarbírónak (*provisoris curie serenissime reginalis maiestatis*) nevezi ki.¹⁰¹ Draskóczy István szerint a 15. század elején a bárói címet azok használták, akik országos főméltóságot töltöttek be. Közéjük tartoztak a királynéi udvar főtisztviselői is.¹⁰² Benedek a királyné udvartartásának főudvarmestere, valamint a királyné udvarbírója volt, még se állíthatom teljes meggyőződéssel, hogy a bárói rend tagjává vált volna. Ugyanis azokat, akik ilyen „magas polcra” jutottak, azután is nagyságosnak (*magnificusnak*) szólították, hogy a király felmentette őket hivatalukból,¹⁰³ és ez Benedek esetében egyelőre nem igazolható.

Az oklevél, annak ellenére, hogy a királyné udvarbírója, egregiusként vagyis előkelőként szólítja meg. C. Tóth Norbert szóbeli közlése szerint tévesen értelmezem a kifejezést. Hiszen Engelnél már megtalálható a kifejezés pontosan: *iudex curae reginae*.¹⁰⁴ Viszont Engeltől tudjuk meg

96 Uo. 416–417.

97 Sinkovics, 1985. 207.; Barta, 1984. 54.

98 Makkai – Mócsy, 1986. 417.; Barta, 1984. 58.

99 Makkai – Mócsy, 1986. 417–418.

100 Károlyi oklevéltár III. Bevezető 16.

101 Uo. III. CXXVIII. sz. okl. 215–216. – „*fidelis nostri egregii Benedicti de Bayon provisoris curie serenissime reginalis maiestatis coniugis nostre charissime*”

102 Draskóczy István: *A tizenötödik század története*. Bp., 2000. 95–96.

103 Uo. 95–96.

104 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp., 1996. Itt: I. 56.

azt is, hogy a királynéi udvarbíró a királynéi udvar rangban második méltósága. A királyi méltóságsorokban csak 1354-ig sorolják fel. 1360-ban ugyanis megszűnik. Helyjébe a királynéi ajtóállómester (udvarmester) új méltósága lép.¹⁰⁵ A királynéi ajtónálló – vagy udvarmester (*magister ianitorum reginalium; magister curiae reginalis*) – 1360-tól az udvarbíró helyett a királynéi udvar rangban második méltósága, de méltóságsorokban csak Mária 1388-93 közti okleveleiben említik.¹⁰⁶ Jogosan merül fel a kérdés, hogy később hová tűnik ez a méltóság?

Kubinyi András szerint a budai vár udvarbírói tisztsége, a provizorátus, a *provisor curiae castri regii Budensis*, a 15–16. századi magyar nagybirtok szervezetére utal. A gazdasági irányítás ugyanis a várnagy alá tartozó, magyarul udvarbírónak nevezett provisor curiae hatáskörébe tartozott.¹⁰⁷

Az udvarbírótságot eredetileg a Budára költöző Mátyás király talán csak azért hozta létre, hogy itteni udvartartásának szükségleteit igazgassa, azonban fokozatosan a királyi uradalmak fő jószágkormányzójává nőtte ki magát. Amíg ezt a tiszteket köznemesek és nem-nemesek töltötték be, a mindenkori uralkodó megbízható eszköze volt. Akár a királyi tanácsban kellett a bárókkal szemben állást foglalni, akár rakoncátlankodó feudális urakat, vagy elégedetlen jobbágyokat fegyveres erővel engedelmességre szorítani, akár kisebb kifizetéseket a kincstár megkerülésével teljesíteni, az uralkodó mindig számíthatott az udvarbíróra. Az udvarbírótság létrehozásával az uralkodó a királyi jövedelmek egy részét kivonta a kincstár felügyelete és kezelése alól, azért, hogy ezzel bizonyos feladatok (konyha, udvartartás, épületek) ellátását biztosítsa, mivel azonban erre az uradalmak bevételei nem voltak elegendők, a hiányt a kincstár pótolta. A provizorátus, a királyi magánkincstára, ezek szerint az állami jellegű jövedelmekből is részesült. Ennek ellenére még a rendek is elismerték királyi magánkincstári jellegét 1518–19-ben azáltal, hogy nem rendeltek ellenőrt az udvarbíró mellé. Nagy jelentősége volt tehát a provizorátus önállóságának a királyi hatalom szempontjából, azonban csak addig, amíg a provizor megbízható személy volt. János király alatt az egyesített udvarbírótság és várnagyság már az ország bárói közé számított: legalábbis a király egyik privilegialisában a következő bárók vannak feltüntetve:

105 Uo. I. 56.

106 Uo. I. 60.

107 Kubinyi András: A budai vár udvarbírói hivatala. 1458-1541. Kísérlet az országos és a királyi magánjövedelmek szétválasztására. = *Levéltári Közlemények*, 1964. 35. évf. 1. sz. 67–98.

Gritti kormányzó és kincstartó, Bánffy János nádor, Werbőczy főkan­cellár, Nádasdy alkormányzó, Athinai Simon budai provizor és várnagy, valamint Bekényi Benedek személynök. Ezáltal a király szempontjából megszűnt az értelme a kincstartóság és a provizorátus különválasztásának. Ferdinánd ezt azzal oldotta meg, hogy a várnagyot és a provizort a kincstartó elnökle­te alatt működő kamarába osztotta be tanácsosként, a kincstartónak így megnövekedett hatalmát pedig a kollegiális szervezet­tel korlátozta. János király viszont uralkodása végén Fráter György sze­mélyében egyesítette a kincstartóságot, várnagyságot és udvarbíró­­ságot. Előtte nyilván Fráter György személye látszott garanciának a kincstartó­­ság bárói befolyás alá kerülésével szemben.¹⁰⁸

Az udvarbíró­­ság erősen bizalmi jellegű hivatala a királynak. Mátyás harminckét esztendő­s uralkodása idején tíz udvarbíró követte egymást, az uralkodó úgy látszik nem akarta, hogy nagyon meggyökeresedjenek. Zömében kis- vagy középnemesi eredetű udvarbírókat neveztek ki Mo­hácsig, bár polgári, sőt jobbágyi eredetű is akad köztük. A Jagelló-korban inkább megbízott a király bennük: harminchat év alatt mindössze öt udvarbíró követte egymást. Mohács után: János király udvarbírája Dóczy János, mind Ferdinándé, a budai polgár eredetű Pemfflinger István már báró, amikor provizor lesz. János király két utolsó provizora hivatalba lépésekor még nem báró, de rövidesen azzá válik.¹⁰⁹

Az udvarbírók személyileg nem tartoztak az uralkodó osztály ki­emelkedő, befolyásos tagjai közé, a király az államkormányzatban biztosított számukra tekintélyt. Helyet adott nekik a királyi tanácsban, más középnemesi királyi tisztviselő­kkel együtt, így ezek a hivataluknál és vagyonuknál fogva tanács­tag főpapok és főurakkal szemben, sokkal inkább az uralkodó akaratát követték, hiszen szerényebb vagyonuk miatt jobban függtek tőle. Kapcsolatban álltak a kancelláriával is: olyan kérdé­sek tárgyában, amelyek az ő hatáskörükkel függtek össze, a kancellária a provizorok relációjára állított ki okleveleket, azaz ők közvetítették az oklevélkiállítási parancsot.¹¹⁰

A forrás azt írja, hogy „*fidelis nostri egregii Benedicti de Bayon provisoris curie serenissime reginalis maiestatis coniugis nostre charissime*”. Vagyis Benedek a királyné udvarbírója. A királyhoz közelálló személyként, tekintélyes vagyonnal rendelkező köznemesként betölthet­te ezt a pozíciót. Kubinyi tanulmánya alapján feltételezhetjük, a királyné

108 Uo. 92–93.

109 Uo. 88.

110 Uo. 88–89.

PREZENSZKI ERZSÉBET

is rendelkezett provizorral, hogy az ő felügyelete alá tartozó királynéi birtokokat igazgassa. A gazdasági ügyintézői pozíció Benedek beállítottságának éppen megfelelő volt.

Később, 1540-ben amikor Szapolyai Erdélybe megy Maylád István és Balassa Imre összeesküvésének leverésére a királynét és Buda várát Benedekre és Pöstényi Gergelyre bízta.¹¹¹

Ez volt Szapolyai utolsó intézkedése, ugyanis nyáron Erdélyben meghalt.¹¹²

1540 nyarán Benedek politikai karrierje megbicsaklott. Bajoni Benedek mindig hű volt Szapolyai Jánoshoz, és csak annak halála után 1542-ben, midőn Werbőczy is meghalt, látjuk Ferdinándhoz közeledni.

Az általam vizsgált korszak társadalmában többféleképpen lehetett érvényesülni. A vagyon, a betöltött tisztségek és személyes kapcsolatok révén. Mint ahogyan bemutattam Benedek kihasználva az országos politikai eseményeket családi és házastársi kapcsolatainak köszönhetően megvédte és gyarapította a családi uradalmat és a család köznemesi státuszát is sikerült megőriznie. Az általa betöltött tisztségeknek köszönhetően egy lépcsőfokot fentebb lépett a társadalmi ranglétrán. Királyi emberként és királyi familiárisként indult el a felemelkedés útján. Majd 1527-ben a budai országgyűlésen való megjelenésével az országos politizálás élvonalába került. I. János király kíséretének tagjaként már befolyásos pozícióval bírt a királyi udvarban. 1532 után vagyónának köszönhetően tud a király kegyébe maradni. 1532 és 1534 között többször kölcsönöz pénzt az uralkodónak, Grittinek és Łaskinak. 1539-ben a királyné udvarbírójaként már a királyhoz közelálló, tekintélyes vagyonnal rendelkező köznemesként jelenik meg. Az általam vázolt karriertörténetből jól látszik, hogy Benedek mind katonai tehetségét, mind üzletemberi képességét mozgósítani tudta saját érdekében. Mindemelett mindent megtett azért, hogy családi örökségét megőrizze és gyarapítsa utódai számára.

111 Károlyi oklevéltár III. Bevezető 16.; Horváth Mihály: *Utyeszenich Fráter György élete*. Bp., 1882. 102.

112 Módy, 1992. 46.

Szilágyi Zsolt

Az alföldi piacközpont-állomány változása 1828 és 1925 között¹

A közigazgatási tájékoztató lapok belügyminisztériumi példányai, amelyeket az érintett községek jegyzőinek, körjegyzőinek 1925. december végéig kellett kitölteniük és elküldeniük a többi másolattal együtt a járási hivatal főszolgabírójának, ma a Néprajzi Múzeumban találhatóak és kutathatóak.² Az összesen 55 doboznyi iratanyag, számozás szerint 3198 település nyolcoldalas közigazgatási tájékoztató lapját tartalmazza jó néhány kiegészítéssel és melléklettel együtt. Az anyagot 1975 őszén megyénként és járásonként (a közigazgatási statisztikában használt településsorrendben) rendezni kezdték.³ Az iratok történeti földrajzi, gazdaság- és társadalomföldrajzi jelentősége az 1980-as években vált ismertté a geográfusok körében.⁴

A piacközpontok meghatározásához a közigazgatási tájékoztató lapok IV. témacsoportjának 9. kérdésére – arra, hogy a község állandó

1 A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00623/12/2) támogatásával készült.

2 Néprajzi Múzeum (továbbiakban NM), Etnológiai Archivum, Dokumentációs Gyűjtemény (továbbiakban EAD), Statisztikai Gyűjtemény, *Közigazgatási tájékoztató lapok*. A forrás keletkezéstörténetéről, kritikájáról és felhasználásának lehetőségeiről ld.: Szilágyi Zsolt: Az 1925. évi közigazgatási tájékoztató lapok forrásértéke és forráskritikája az alföldi községek példáján. In *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete*. Szerk. Pap József – Tóth Árpád. Bp., 2016. 94–112. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 28.)

3 Iványi Imréné (*1923), 1960-tól a Néprajzi Múzeum munkatársa, 1967 és 1996 között a diagyűjtemény kezelőjeként dolgozott. Online: NM Online Gyűjtemények, <http://www.neprajz.hu> – 2014. augusztus 23. Ld. még: NM Fényképgyűjtemény Nr. 331407.

4 Erről kandidátusi értekezésének tézisfűzetében Hajdú Zoltán így vall: „Az 1925. évi közigazgatási tájékoztató lapok földrajzi jellegű feldolgozásával, a kapcsolódó széleskörű kutatások lehetőségének bemutatásával olyan forrásanyagra hívtam fel a földrajztudomány figyelmét, amely széles bázisa lehet a regionális jellegű településföldrajzi kutatásoknak.” Hajdú Zoltán: *A Dél-Dunántúl közigazgatási területszervezésének közigazgatásföldrajzi kérdései*. Kandidátusi értekezés tézisei. A szerző xerox-kiadása. Pécs, 1984. 8. Ld. még: Györi Róbert: *A térszerkezet átalakulásának elemei a kisalföld déli részén (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig)*. Doktori értekezés. Témavezető: Beluszky Pál – Nemes-Nagy József. ELTE TTK, Földtudományi Doktori Iskola, Földrajz–Meteorológia Program, Bp., 2005. (továbbiakban Györi, 2005.)

piaca hol található – adott válaszokat használtam fel.⁵ Az alföldi településállománynak pusztán 4 százalékáról, kizárólag 34 település piacközponti szerepköréről vagy annak hiányáról nem rendelkezünk ismeretekkel.⁶

5 A Néprajzi Múzeum és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete közötti haszonkölcsön szerződés (NM199-02/2013) keretében több mint 7 ezer oldalnyi iratanyagot digitalizáltam 2012 és 2013 közt, lényegében a teljes alföldi községállomány 1925. évi közigazgatási tájékoztató adatlapját (NM EAD). Ezek áttanulmányozásával és újabb források (helységnevtárak, hivatalos statisztikai kiadványok) bevonásával több elektronikus adatbázist építettem, amelyekben 818, köztük 33 városi rangú település adatsorát rögzítettem. Ezek a nyers táblák önmagukban is több mint fél millió itemet hordoznak, s amennyiben az ezekből generált újabb adatbázisok méretét tekintem, akkor az összesen kezelt adatmennyiség meghaladja másfél-kétmilliós nagyságrendet. Az *Alföldi Települések Történelmi Adatbázisának* (továbbiakban ATTA) jelen tanulmány megírásához felhasznált forrásai a következők: NM EAD *Közigazgatási tájékoztató lapok, 1925.*; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1912. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 42); *A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községeknél.* Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 46); *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. II. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községeknél.* Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 48); *Az 1920. évi népszámlálás. I. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1923. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 69); *Az 1930. évi népszámlálás. I. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint.* Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1932. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 83); *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.* Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1936. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 99); *A népmozgalom főbb adatai községeknél 1901–1968.* Összeállította Klinger András. Bp., 1969.

6 A kérdésre összesen 735 alföldi település jegyzője vagy körjegyzője válaszolt. További 16 esetben csak a gravitációs központ ismert. Ebből azonban, némi megkötéssel, következtetni lehet a feltételezett piacközpontokra. Ilyen volt: Algyő (Szeged, Hódmezővásárhely); Alsónémedi (Pesterzsébet); Borota (Jánoshalma); Ecsér (Maglód, Gyömör, Monor); Fülöp (Fehérgyarmat, Mátészalka); Fülöpösdaróc (Fehérgyarmat, Mátészalka); Győröcske (Kisvárd); Kistarcsa (Budapest, Rákosszentmihály); Kóka (Budapest); Mátételke (Bácsalmás, Mélykút); Matolcs (Fehérgyarmat, Mátészalka); Nagyrábé (Berettyóújfalú, Debrecen); Nyírbogát (Nyírbátor); Nyírszöllős (Nyíregyháza); Tiszabercel (Nyíregyháza); Záhony (Kisvárd) (zárójelben azok a központok olvashatóak, ahová a község gravitált). Tehát összesen 751 település kapcsolatrendszere rekonstruálható első körben. A hiányzó 67 alföldi település közül 33 városi rangot viselt 1925-ben: Baja (thjv.), Békéscsaba (rtv.), Budapest (szfv.), Cegléd (rtv.), Csongrád (rtv.), Debrecen (thjv.), Gyula (rtv.), Hajdúböszörmény (rtv.), Hajdúhadház (rtv.), Hajdúnánás (rtv.), Hajdúszoboszló (rtv.), Hódmezővásárhely (thjv.), Jászberény (rtv.), Kalocsa (rtv.), Kar-

A válaszokban előforduló piacközpontok világosan mutatják, hogy egy település lakossága melyik közeli faluba, városba járt legtöbbször vásárolni, eladni. Természetesen a piacra járás szokásai családonként eltérőek lehettek. Ezekről ma már nehéz képet alkotni, legtöbbször nem is lehet. Felmerül ráadásul az is, vajon mennyire megbízhatóak a jegyzők, körjegyzők által adott válaszok. Ismerték-e eléggé, különösen a körjegyzők, a helyi szokásokat? Előfordulnak ugyanis olyan esetek, amikor nem adtak választ, és nem feltétlenül azért, mert felületesen töltötték ki a kérdőívet, hanem vélhetően azért, mert nem rendelkeztek elegendő információval. Ennél azonban lényegesen többször fordul elő, amikor az egy körjegyzőségbe tartozó településeknél ugyanaz a válasz olvasható (például Benk, Mezőladány, Újkenéz, Csaroda, Márok, Márokpapi vagy Tákos).⁷ Ez nem is annyira meglepő, hiszen a válaszadó személye azonos. Elgondolkodtató azonban, hogy mennyire tükrözi az egykori térkapcsolatok valóságát. Ha meg is kérdőjelezzük ezeket az eseteket, források hiányában nincs alternatív válasz. Ráadásul érdemes végiggondolni, hogy legtöbbször olyan szűk fizikai terekről van szó a körjegyzőségek kapcsán, hogy az azonos válaszok az egykori kereskedelmi kapcsolatokat akár valóságosan is leképezhetik. Ezen a ponton pedig az Ayer-tézis⁸

cag (rtv.), Kecskemét (thjv.), Kiskunfélegyháza (rtv.), Kiskunhalas (rtv.), Kispest (rtv.), Kisújszállás (rtv.), Makó (rtv.), Mezőtúr (rtv.), Nagykőrös (rtv.), Nyíregyháza (rtv.), Pesterzsébet (rtv.), Rákospalota (rtv.), Sátoraljaújhely (rtv.), Szeged (thjv.), Szentes (rtv.), Szolnok (rtv.), Túrkeve (rtv.), Újpest (rtv.), Vác (rtv.) (szfv. = székesfőváros., thjv. = törvényhatósági jogú város, rtv. = rendezett tanácsú város). Ezek tehát nem szerepelnek az összeírásban, mivel a felmérés kizárólag a községekre vonatkozott. A városok mellett további 28 település adatlapja hiányzik a belügyminisztériumi példányok közül: Alpár, Arnót, Borsodivánka, Egyek, Gátér, Hajdúbagos, Hosszúpályi, Jakabszállás, Jászsószentgyörgy, Jászapáti, Jászkisér, Jászládány, Jászszentandrás, Jászszentlászló, Kiskunmajsa, Mezőkovácsháza, Nagybánhegyes, Ókécske, Onga, Poroszló, Reformátuskovácsháza, Szank, Szikszó, Tiszacsege, Tiszasüly, Tiszaújfalu, Újkécske, Végegyháza. Valamint 6 olyan község volt még, ahol fennmaradt ugyan az adatlap, de a szóban forgó kérdésre nem adtak választ a jegyzők: Beregdaróc, Csaroda, Kunszentmiklós, Márok, Márokpapi és Tákos. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ennek a 67 településnek a piacközponti szerepköréről ne rendelkezniük információval, ugyanis ezek közül 33-at a fennmaradt adatlapú községek piacközpontjuknak „vallottak”. Következésképp csak 34 olyan község (4 százalék) szerepel az Alföldi Települések Történeti Adatbázisában (ATTA), ahol a piacközponti szerepkör vagy annak hiánya nem ismert. Forrás: ATTA, ld.: NM EAD *Közigazgatási tájékoztató lapok* vö. *Magyarország helységnevtára 1926*. Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1926.

7 NM EAD St-2190, St-2191, St-2192, St-2304, St-2306, St-2305, St-2307.

8 A tézis szerint senki sincs olyan helyzetben utólag, hogy az összes rendelkezésre álló dokumentum (ez esetben elbeszélés) által igazolt események megtörténtét kétségbe

AZ ALFÖLDI PIACKÖZPONT-ÁLLOMÁNY VÁLTOZÁSA

értelmében a történész nincs abban a helyzetben, hogy kétségbe vonja az ágens tapasztalatát.⁹

Bácskai Vera és Nagy Lajos közösen írt könyvükben az 1828. évi összeírás alapján minden olyan települést piacközpontnak tekint, „*amely legalább egy falunak kizárólagos eladó-, vagy vásárlóhelye volt*”.¹⁰ Tehát ez alapján csak azok a települések minősültek piacközpontnak, amelyeket más falvak piacos helyüknek vallottak, illetve, és a hangsúly ezen van, tiszta vonzaskörzettel rendelkeztek, vagyis e községek más centrumokhoz nem vonzódtak – legalábbis az egykori válaszok alapján. Ehhez képest megkülönböztettek még úgynevezett alközpontokat is, amelyek annyiban tértek el a központoktól, hogy, bár más települések piacos helyüknek jelölték meg, mégsem rendelkeztek tiszta, csak megosztott vonzaskörzettel. Az előbbiből a trianoni Alföld területére vetítve 1828-ban mindössze 11, az utóbbiból 15 volt. Közel egy évszázaddal később, ugyanezen a területen, már 73 piacközpont és 62 alközpont működött (1. táblázat). Amíg az előbbieket száma hat-hétszeresére nőtt, addig az utóbbiaké, ehhez képest, mérsékeltebben emelkedett. Együttes számuk így is több mint ötszörösére bővült a vizsgált időszakban. (Tekintve, hogy a piacközpontok és piaci alközpontok együtt alkották, különösen az Alföldön, azokat a centrumokat, ahol eladni és vásárolni lehetett, a továbbiakban mindkét típust „piacközpontnak” tekintem.)

1. táblázat: Az alföldi piacközpontok és alközpontok változása 1828 és 1925 között

Megnevezés	1828	1925	A növekedés mértéke (szorosa)
Szám szerint			
Piacközpont	11	73	6,6
Piaci alközpont	15	62	4,1
Összesen	26	135	5,2

vonja. Alfred Jules Ayer: *The problem of knowledge*. Harmondsworth, 1964. 155–156.

9 Szilágyi Zsolt: Alföldi vonzaskörzetek és piacközpontok 1925-ben I. Módszertani megközelítések, vizsgálati keretek. = *Agrártörténeti Szemle* 55. évf. 2014. 1–4. sz. 107–156. (továbbiakban Szilágyi, 2014.)

10 Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Bp., 1984. 45. (továbbiakban Bácskai – Nagy, 1984.)

Százalékban			
Piacközpont	42,3	54,1	..
Piaci alközpont	57,7	45,9	..
Összesen	100,0	100,0	..

Forrás: Bácskai – Nagy, 1984. 45–51. adatai alapján saját számítás; illetve ATTA. Megjegyzés: az 1925. évi piacközpontok és piaci alközpontok részletes adatait ld.: melléklet, 1–2. tábla.

Az adatlapok kitöltői összesen 152 „piacközpontot” jelöltek meg 1925-ben (3. ábra). Köztük 17 olyat is, amelyek nem a trianoni Alföld területén, hanem csak annak közvetlen közelében feküdtek.¹¹ Ezek alapján az Alföld piacközpontjai – néhány, mindössze 11 százaléknyi kivételtől eltekintve – tájon belüli, úgynevezett „belső központok” voltak az 1920-as években. Ennek és a látványos „piacközpontosodásnak” az oka több tényezőre vezethető vissza. Elsőnek is a kontinens és Magyarország lélekszáma a 19. század második felében gyorsan emelkedett, mely korábban nem tapasztalt gabonakonjunktúrát eredményezett, amelynek még a század végén is mérhető volt a hatása. Másodsor, erre az időre tehető az Alföld árvízmentesítése és az állandóan vízzel borított területeinek lecsapolása. Az Európa szerte, de a Habsburg Birodalmat is tekintve, egyre növekvő gabonaszükséglet ösztönzőleg hatott a Kárpát-medence alföldi vagy Alföld közeli területein a szántóföldi művelés újabb ténnyeljárására. Ennek a termelés szerkezeti átalakulásnak meghatározó eleme volt a szántóföldi kultúra elterjedése mellett a kertkultúra homoktalajon való megjelenése és a nagyállattartó gazdálkodás háttérbe szorulása.¹² A vízmentesítő munkálatok eredményeként az „új termőföldeken” a 19. század második felében megindult, a kezdetben leginkább csak helyi igényeket kielégítő, szántóföldi gazdálkodás. A megváltozott határhasználattal 1910-re az ármentesített térszínek tájpotenciál értéke többszörösére nőtt,¹³ meghatározva ezzel a helyi gazdaság arculatát. Nemcsak jó

11 A következő piacközpontok nem az általam lehatárolt Alföldön helyezkedtek el: Aszód, Bodrogkeresztúr, Büdszentmihály, Dunaföldvár, Eger, Gödöllő, Gyöngyös, Isaszeg, Maglód, Miskolc, Monor, Ónod, Szekszárd, Tolcsva. Forrás: ATTA.

12 Ld. bővebben: Szilágyi Zsolt: A fejlettség területi különbségei az Alföldön a 20. század elején. In *Föld, parasztság, agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében*. Szerk. Varga Zsuzsanna – Pallai László, Hajdúnánás, 2015. 37–112. (továbbiakban Szilágyi, 2015.)

13 Lóczy Dénes: Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. In *Az Alföld történeti földrajza. A Nyíregyházán 2000. április 18–19-én megtartott tudományos konferencia*

befektetés lett, hanem elsődleges megélhetési forrás is maradt a föld. A növekvő keresletre emelkedő ingatlanárak tovább fokozták a földínséget, mely a 20. század elején befolyással volt a parasztság társadalmi és földrajzi mobilizációs lehetőségeire. Ezen folyamatok együttese az Alföldet egy gyorsan változó, dinamikusan fejlődő, számos vidékén modernizálódó tájjá alakították, ahol a területi egyenlőtlenségek egy szélsőségesen differenciált térszerkezet formájában öltöttek alakot a századfordulóra. Felgyorsult a városodás és a városiasodás folyamata, vagyis a településhálózat eltérő szintjein, eltérő intenzitással zajló metamorfózis.¹⁴

A 19. század első harmadában az Alföld gazdaságában még kiemelkedő szerepet betöltő piacközpontok száma az agrárkonjunktúra, valamint az áru- és személyszállítás vasúti forradalma következtében ugrásszerűen megnőtt. Ezzel együtt korábbi jelentőségük halványulni kezdett. Tudniillik e centrumok, a nagy piacközpont-sűrűség miatt, már nem voltak „kivételesek”; legalábbis nem úgy, mint száz évvel korábban. Mindazonáltal tény, hogy azokban a központokban, ahol piac működött, de nem számítottak funkcionális értelemben városnak, kiemelt szerep jutott – épp a piaci szerepkör révén – vidékük gazdasági kapcsolatainak alakításában. A helyzet tulajdonképp felfogható a 20. század eleji kisvárossá válás egyik stációjaként is. Ezekből a „piacközponti falvakból” 1925-ben az Alföldön összesen 79 működött.¹⁵ (Hogy ennek a piaci funkciónak közvetve-közvetlenül szerepe lehetett a későbbi várossá válásban, az nem bizonyítható egyértelműen. Már csak azért sem, mert emellett számos más szerepkör kialakulása is egészen biztosan befolyással bírt a

előadásai. Szerk. Frisnyák Sándor, Nyíregyháza, 2000. 221–228. Itt: 225–226.

14 Az erre vonatkozó kutatási eredményeimet ld. részleteiben: Szilágyi, 2015. és Uő: Vándormozgalom a trianoni Alföldön a 20. század első harmadában. (Megjelenés alatt: *Századok* c. folyóirat, 2,2 ív terjedelem.) [2017].

15 Abádszalók, Alberti, Bácsbokod, Balkány, Berekböszörmény, Biharkeresztes, Biharnagybajom, Büdszentmihály, Csanádpalota, Csepel, Demecser, Dombrád, Dömsöd, Dunapataj, Egyek, Fegyvernek, Felsőgöd, Fülöpszállás, Füzesabony, Gáva, Gyón, Hajdúbagos, Hajdúhadház, Hejőcsaba, Irsa, Izsák, Jánoshalma, Jászárokszállás, Jászkarajenő, Jászszenandrásháza, Kál, Kápolna, Katymár, Kevermes, Kiskunlacháza, Kismarja, Kispeszt, Kistelek, Klárafalva, Komádi, Kunágota, Kunmadaras, Lajosmizse, Madaras, Medgyesegyháza, Mélykút, Mezőhegyes, Mezőkeresztes, Miske, Nagyecsed, Nagyléta, Nyírábrány, Nyírbakta, Nyírmada, Okány, Olaszliszka, Ónod, Örkény, Pesterzsébet, Pestszentlőrinc, Pilis, Pitvaros, Polgár, Poroszló, Rakamaz, Rákosszentmihály, Ricsé, Soltvadkert, Szabadszállás, Tarnaörs, Tiszadada, Tiszakürt, Tiszanána, Tompa, Tótkomlós, Tura, Újkécske, Vásárosnamény, Zsáka. Forrás: ATTA, saját számítás.

folyamatra. Mindazonáltal tény, hogy ezeknek a falvaknak *több mint fele* ma városi rangot visel.)¹⁶

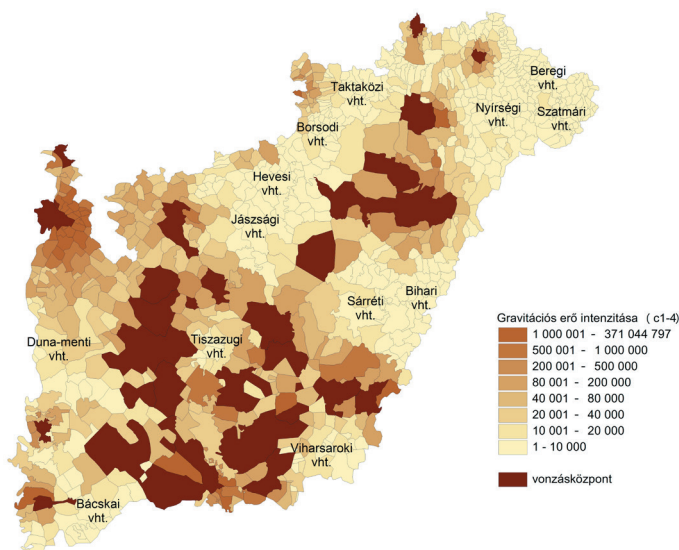
Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a 20. század elejére a „piacközpontok” mellett egy sor olyan település is funkcionált az Alföldön, ahol, bár működött piac, mégsem alakult ki körülötte falvakra kiterjedő vonzáskörzet. Ezeket nevezem önforgalmú piacközpontoknak. Számuk 1828-ban, az akkori Magyarország területén (Erdély és Horvát-Szlavónország nélkül), összesen 31 volt. Ebből is csupán egy, mindössze Sárospatak feküdt a későbbi trianoni Alföldön. A helyzet azonban 1925-re gyökeresen megváltozott, amikor a vizsgált tájon már 158 olyan települést jegyeztek fel, ahol legalább heti rendszerességgel tartottak piacot úgy, hogy közben a környező falvak lakossága nem látogatta – vagy legalábbis nem olyan mértékben, hogy arról a jegyzők, körjegyzők említést tegyenek. Ezek az önforgalmú piacos helyek kiterjedt, összefüggő tömbben helyezkedtek el mindenekelőtt a Tiszántúlon, a Debrecen és Békéscsaba közti vidéken. Olyan terület volt ez, amelynek nyugati peremét a városjoggal rendelkező települések (Karcag–Kisújszállás–Túrkeve–Mezőtúr) fűzére, keleti peremét a Bihari városiányos terület határolta, míg magját az egykori Sárrét és annak „holdudvara” adta;¹⁷ amely tulajdonképpen szintén városiányos vidéknek minősült (vö. 1. ábra).¹⁸

16 Ebből a 79 faluból város volt 2014. január 1-jén: Abádszalók, Alberti, Balkány, Biharkeresztes, Büdszentmihály, Csanádpalota, Csepel, Demecser, Dombrád, Fegyvernek, Felsőgöd, Füzesabony, Gyón, Hajdúhadház, Hejőcsaba, Irsa, Izsák, Jánoshalma, Jászárokszállás, Kispest, Kistelek, Komádi, Lajosmizse, Medgyesegyháza, Mélykút, Mezőhegyes, Mezőkeresztes, Nagyecsed, Nyírbakta, Nyírmada, Órkény, Pesterzsébet, Pestszentlőrinc, Pilis, Polgár, Rakamaz, Rákosszentmihály, Soltvadkert, Szabadszállás, Tompa, Tótkomlós, Tura, Vásárosnamény. Forrás: ATTA és Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2014. január 1. Online: KSH Online adatbázis, http://www.ksh.hu/apps/hntr.egyeb?p_lang=HU&p_sablon=LETOLTES – 2015. augusztus 10. saját számítás.

17 A Sárrét területének értelmezéshez ld.: Szilágyi Zsolt: Sárrét posztmodern perspektívában. A táj történeti földrajza: az egységesülés és széttagolódás formái. = *Tér és Társadalom* 2009. 23. évf. 2. sz., 113–133.

18 A városiányos térségek kimutatásához szemléletes módszer, ha a gravitációs vonzáskörzetek feltárásakor végzett számítási eredményeket használjuk fel. (Az eljárás ilyen célra történő első hazai alkalmazását a történeti földrajzban ld.: Györi, 2005. 84.) Amennyiben az egyes településekre kapott maximális gravitációs értéket hozzárendeljük az adott közigazgatási egységhez, jelen esetben a falvakhoz, akkor az adatok térképezésekor előhívhatók a centrumok körül működő gravitációs mezők koncentrikus vagy (közeli centrumok esetén) egymásba fonódó gyűrűi. Végül, ahol a mező a leggyengébb, vagyis ahol a térkép világosabb árnyalatú, ott rajzolódnak majd ki a városiányos területek. Tekintve, hogy a kisvárosok legtöbbször az ilyen gyenge gravitációjú

AZ ALFÖLDI PIACKÖZPONT-ÁLLOMÁNY VÁLTOZÁSA

1. ábra: Városhiányos területek az Alföldön 1920-ban

Forrás: ATTA, saját számítás és szerkesztés.

Megjegyzés: vht. = városhiányos terület.

vidékeken jönnek létre, és csak ritkán olyan központok közelében, amelyek a városhi-erarchia magasabb szintjén helyezkednek el, szükségesnek ítélem, hogy a vizsgálat során kizárólag azok a települések kerüljenek be a megjelenítendő vonzásközpontok csoportjába, amik középvárosok vagy annál magasabb hierarchiájú centrumok voltak a századelőn (Beluszky – Györi, 2005. 214–228). A számításokhoz szükség volt a települések lélekszámára és földrajzi koordinátáira (forrás: ATTA), ez utóbbiból meghatározható a légvonalbeli távolság (a számítás menetét ld. a 2. ábra Megjegyzés c. részénél). A gravitációs törvény analógiájára, a távolság és a tömeg (lélekszám) kapcsolatára épülő $F=G \times m_1 \times m_2 / d^3$ képlet felhasználásával (ahol az F a vonzóerő nagysága, az m_1 és az m_2 a vizsgált település 1920. évi népességszáma, míg a d a két település közötti távolság kilométerben) kiszámolható, hogy melyik város milyen erővel vonzott egy-egy települést 1920-ban. (A módszer részletes leírását ld.: Dusek Tamás: Térbeli egymáshatások, szociálfizikai modellek. In. *Regionális elemzési módszerek*. Szerk. Nemes-Nagy József, Bp., 2005. 237–242.) Ugyanakkor a térbeli folyamatok felismeréséhez és elemzéséhez szükség volt egy olyan községhatáros térképre, ami az 1925–26. évi állapotokat tükrözi. Azért az említett időszakból, mert a piacközpontok meghatározásához felhasznált forrásanyag 1925 őszen-telén keletkezett. Mindössze pár hónappal későbbi az első világháború után megjelent első teljes helységnévtár. Az 1926. évi településkataszterben rögzített településállomány közigazgatási határait feltüntető térkép megszerkesztése, mivel nem állt rendelkezésre, számos módszertani és ábrázolás-technikai kérdést vetett fel (ehhez ld.: Szilágyi, 2014. 111–112, 124–153.). Az 1926. évi közigazgatási állapotot feltüntető digitális alaptérképet a következő források felhasználásával szerkesztettem: *Magyarország helységnévtára. Tekintettel a közigazgatási, népességi és hitfelekezeti viszonyokra*. Szerk. Dvorzsák János, Bp., 1882.; *A Magyar Korona Országainak*

A felhasznált források alapján bizonyítható, hogy a 20. század elejére az említett terület legtöbb településén már működött piac. Ez érthető, hiszen egy részük városként rendelkezett ilyen szerepkörrel, más részük viszont faluként tett szert (közeli városok hiányában) piaci funkcióra. Ez utóbbi folyamat a falvak esetében még inkább érthető, ha összevetjük a közeli Bihar vidék vagy a távoli Észak-Tiszántúl, esetleg Alföldi-hegységelőtér területével. Az utóbb említett három városhiányos területen fekvő, többnyire 1-2 ezer fős falvak légvonalban mért legközelebbi öt szomszédjáig¹⁹ átlagosan csak 5-6 kilométert kellett megtenni (vö. 2. ábra és 3. ábra).²⁰ Ugyanezek a jellemzők már lényeges eltérést mutattak az önforgalmú piacközpontok földrajzilag összefüggő vidékén. Népes-

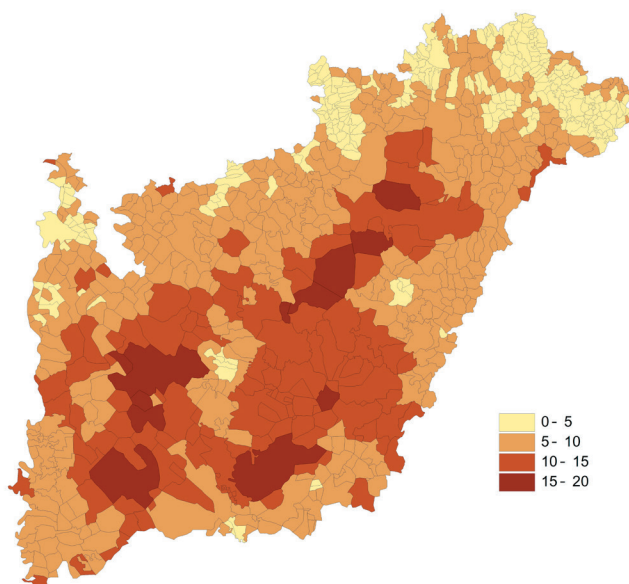
helységnévtára 1888. Szerk. Jekelfalussy József, Bp., 1888.; *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1892.* Szerk. Uő., Bp., 1892.; *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1898.* Szerk. Uő., Bp., 1898.; *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1900.* Szerk. Uő., Bp., 1900.; *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1902.* Szerkeszti a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1902.; *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1907.* Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1907.; *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913.* Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1913.; *Magyarország helységnévtára 1926.* Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1926.; *Országos Széchényi Könyvtár Tezaurusz/Köztársaság.* Internetes Adatbázis. Főszerk. Ungváry Rudolf. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/adatbazis/thes.htm> – 2013.; Magyarország közigazgatási és közlekedési térképe 1926. (A „Magyarország Helységnévtára 1926.” melléklete.) I–XVIII. térképlapok. In *Magyarország helységnévtára 1926.* Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1926.; *A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914.* (Harmadik kiadás.) Szerk. Zentai László – Kósa Pál. Pécs, 2005.; *Magyarország kistájainak katasztere I.* Szerk. Marosi Sándor – Somogyi Sándor. Bp., 1990.

19 Szomszédos település lehet az, amikor közigazgatásilag érintkeznek egymással a községek, városok. Lehet az, amikor a legrövidebb idő alatt elérhető legközelebbi településeket tekintem szomszédnak, és lehet az, amikor a légvonalban egymáshoz legközelebb esőket tekintem szomszédnak attól függetlenül, hogy közigazgatási határaik érintkeznek-e egymással. Ebben az esetben meg kell határozni azt is, milyen sugarú körön belül tekintünk egy települést szomszédnak. Ehhez szükség van a földrajzi koordinátákra, amelyek felhasználásával az összes település egymáshoz viszonyított légvonalbeli távolsága kiszámítható. Ezt követően pedig meghatározható a legközelebb fekvő szomszédok köre. Vö. Dusek Tamás: *A területi elemzések alapjai.* Bp., 2004. 204–207. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 10.)

20 A számításba az alábbi azonosítóval rendelkező településeket vontam be: ID 1–101, 301–358. (Az ID számokat ld.: Szilágyi, 2014. 124–125. oldalak közötti térképlap település-névanyagánál.) Az átlagos lélekszám az előbbi csoport esetében 1189 fő, az utóbbinál 2549 fő volt az 1910. évi adatok alapján. (Forrás: ATTA, saját számítás.) Az átlagos légvonalbeli távolság a legközelebbi öt szomszéd esetében az első csoportnál

AZ ALFÖLDI PIACKÖZPONT-ÁLLOMÁNY VÁLTOZÁSA

ségük, szemben az előbbiekkal, már jóval magasabb, átlagosan 11 ezer lélek volt, amely megfelelt az alföldi kisvárosi „küszöbértéknek”. Ugyanakkor a legközelebbi öt szomszédjuk is kétszer olyan messze, mintegy 12 kilométernyi távolságra helyezkedett el.²¹

2. ábra: Az alföldi települések öt legközelebbi szomszédjának átlagos légvonalbeli távolsága (km)

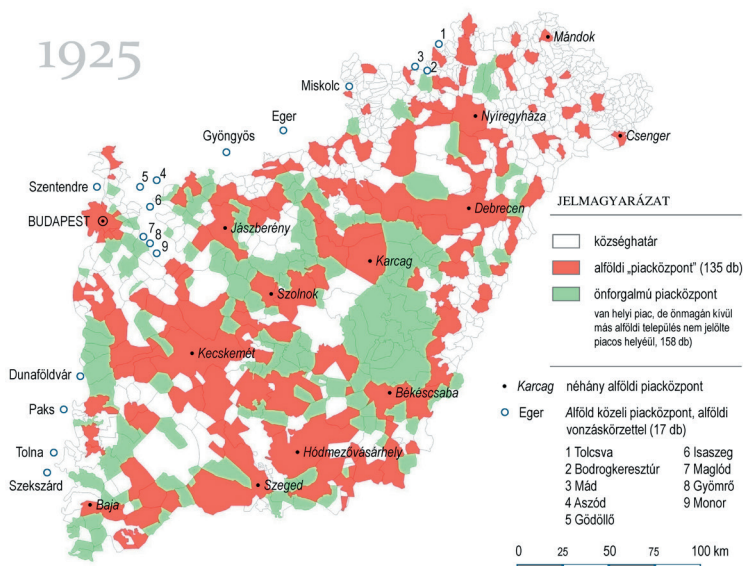
Forrás: ATTA, saját számítás és szerkesztés.

Megjegyzés: a számításokhoz a légvonalbeli távolságot alkalmaztam, amelyeket a települések földrajzi koordinátái (GoogleMaps) alapján a $d_{ij}=R \times \arccos[\cos(90^\circ-\phi_i)\cos(90^\circ-\phi_j)+\sin(90^\circ-\phi_i)\cos(\lambda_j-\lambda_i)]$ összefüggés szerint állapítottam meg. Ahol: d_{ij} két földi pont távolsága, R a Föld sugara, ϕ_i és ϕ_j két pont szélességi körü helyzete (fokban), λ_i és λ_j két pont hosszúsági körü helyzete fokban. Nemes-Nagy József: Földi, térképi távolság. In. *Regionális elemzési módszerek*. Szerk. Nemes-Nagy József, Bp., 2005. 220. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 11.)

4,4 kilométer, a másodiknál 6,9 kilométer volt. A távolsági adatok számítási menetét ld.: 2. ábra megjegyzés c. részénél.

21 A számításba az alábbi azonosítóval rendelkező településeket vontam be: ID 372–377. Az átlagos lélekszám 11 397 fő volt az 1910. évi adatok alapján. Az átlagos légvonalbeli távolság a legközelebbi öt szomszéd esetében 12,2 kilométer volt.

Mindebből világosan látszik, hogy az önforgalmú piacközpontokban, környezetük adottságaihoz (ritka szövetű, magas népességkoncentráció-jú településhálózat) igazodva, szükségszerűen alakult ki a „vonzáskörzet nélküli”, többnyire csak saját bel- és külterületi lakosságot ellátó piaci funkció (3. ábra).

3. ábra: Az Alföld piacközpontjainak térbeli elrendeződése 1925-ben

Forrás: ATTA, saját szerkesztés, vö. melléklet: 1–3. tábla

Megjegyzés: a piacközpontok az alközpontokkal együtt kerültek ábrázolásra.

Visszatérve a „piacközpontok” kérdéséhez, térbeli elrendeződésükről elmondható egyfelől, hogy összefüggő területet alkottak a Duna–Tisza között és a Tisza mentén, a Tiszántúlon többé-kevésbé a Balmazújváros és Orosháza közötti sávban, valamint a Jászságot körbeölelő vidéken.²² Másfelől, ettől eltérően mozaikos elrendeződést is mutattak a „piacközpontok” Budapest alföldi „kapujában”, az Északi-középhegység alföldi előterében, a Szatmár–Bereg–Nyírség vidéken illetve a bihari térségben (3. ábra). E mozaikos „piacközpont-struktúra” egyértelműen a városi-

²² A Jászság területének egy részéről nincs információ, mert az alábbi települések adatlapja hiányzik: Jászsalsószentgyörgy, Jászapáti, Jászkisér, Jászládány, Jászszentandrás. Földrajzi közelsége miatt megemlítem, hogy Tizasüly község adatlapja is hiányzik.

ányos területek jellemzője volt, ahol olyan települések töltöttek be elsősorban piaci szerepkört, amelyeknek városi funkciói nem, vagy csak hiányos formában alakultak ki. Az 1925. évi adatok alapján az alföldi „piacközpontok” több mint fele, összesen 79 település falu volt, a többi 56 a Beluszky–Győri-féle vizsgálat²³ alapján funkcionális értelemben vett városnak bizonyult. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az alföldi városok közül kerekén 20 olyan volt, amelyet nem jelölt egyetlen település sem eladó- vagy vásárló helyéül. Ebből a 20 városból 11 önforgalmú piacközpont,²⁴ míg 7, jogilag városi rangú település volt (tehát nem keletkezett forrás róluk 1925-ben). Mindazonáltal éppen városi rangjuk miatt, és mert mások nem jelölték piacos helyüknek, feltételezhető, hogy szintén önforgalmú piacközpontok lehettek.²⁵ Végül két funkcionális város zárja a sort. Mezőkovácsháza iratanyaga hiányzik, így nem állapítható meg, hogy működött-e helyi piac a településen – annyi bizonyos, hogy egyetlen falut sem vonzott, mert más település nem jelölte központjának. Alsódabas pedig abban a rendhagyó helyzetben volt, hogy funkcionális városként piacról és vonzáskörzetéről a felhasznált források nem szólnak. A városok közül egyedüliként más piacközponthoz, Gyónhoz vonzódott, egy olyan központhoz, amely a Beluszky–Győri-féle vizsgálat szerint nem minősült városnak.²⁶

23 Beluszky Pál – Győri Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Bp. – Pécs, 2005. 214–228. (Dialóg Campus Szakkönyvek) (továbbiakban Beluszky – Győri, 2005.)

24 Önforgalmú piacközpont egyben funkcionális város: Abony (v5), Békés (v5), Dunavecse (v6), Endrőd (v6), Gyoma (v5), Hajdúdorog (v6), Kiskundorozsma (v6), Kunszentmárton (v5), Mezőberény (v6), Püspökladány (v6), Szeghalom (v5). Jelmagyarázat: v5 = kisváros, v6 = járási funkciókkal is rendelkező település. Forrás: ATTA, saját számítás.

25 Ezek a következők: Cegléd (v4, rtv.), Hajdúböszörmény (v4, rtv.), Hajdúnánás (v5, rtv.), Kiskunhalas (v4, rtv.), Kisújszállás (v5, rtv.), Mezőtúr (v4, rtv.), Túrkeve (v5, rtv.). Jelmagyarázat: v5 = kisváros, v6 = járási funkciókkal is rendelkező település, rtv. = rendezett tanácsú város (jogilag városi rangú település). Forrás: ATTA, saját számítás.

26 Mindkét település a városhierarchia legalsó szintjén állt. Alsódabas (v6) és Mezőkovácsháza (v6) is járási funkciókkal (is) rendelkező település volt.

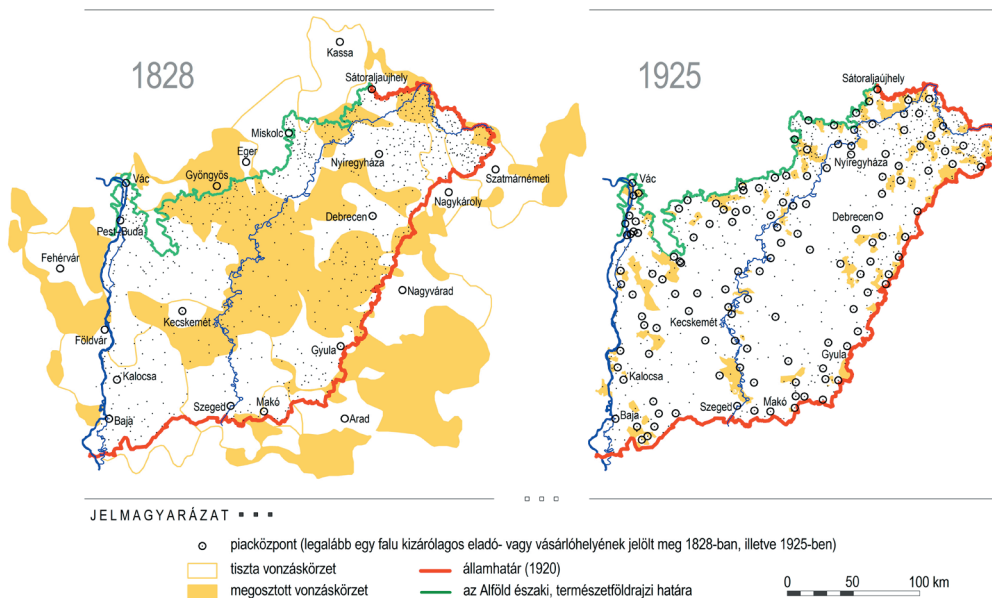
SZILÁGYI ZSOLT

2. táblázat: Az alföldi település-állomány és az alföldi lakosság piache-
lyek és vonzaskörzeteik szerinti megoszlása, 1920/25

Megnevezés	Települések (1925)		Népességük (1920)	
	szám szerint	száza- lékban	szám szerint	száza- lékban
PIACHELYEK (központok)				
Piacközpont	73	8,9	1 970 976	43,6
Piaci alközpont	62	7,6	706 563	15,6
Önforgalmú piacközpont	158	19,3	773 215	17,1
<i>Összesen</i>	293	35,8	3 450 754	76,4
PIACCAL NEM RENDELKEZŐ HELYEK (vonzaskörzetek)				
Egy központhoz vonzódó falvak (tisztá körzet)	335	41,0	532 462	11,8
Több központhoz vonzódó falvak (megosztott körzet)	156	19,1	247 794	5,5
<i>Összesen</i>	491	60,0	780 256	17,3
Nincs adat	34	4,2	287 459	6,4
Mindösszesen	818	100,0	4 518 469	100,0

Forrás: ATTA, saját számítás, vö. melléklet 1–3. tábla

AZ ALFÖLDI PIACKÖZPONT-ÁLLOMÁNY VÁLTOZÁSA

4. ábra: Alföldi piacközpont-állomány: a központok tiszta és megosztott vonzaskörzete, 1828–1925

Forrás: az 1828. évi adatokat és a térszerkezetet ld.: Bácskai – Nagy, 1984.45–48, 64–65. oldalak közötti térképlap alapján saját szerkesztés; valamint ATTA alapján szintén saját szerkesztés.

Megjegyzés: az 1828. évi állapotokat feltüntető ábra a Bácskai–Nagy-féle piacközpontokat (alközpontok nélkül) jelöli, ezzel szemben az 1925. évi állapotot illusztráló ábra már a „piacközpontokat” (alközpontokkal együtt) mutatja.

Mindent összevetve 1925-ben az alföldi településállomány több mint harmadában, mintegy 293 faluban és városban működött legalább heti rendszerességgel piac. Vonzaskörzete azonban ezek közül is csak 135-nek volt, tehát a két világháború közötti években az alföldi településeknek pusztán hatoda (17 százaléka) minősíthető tág értelemben véve „piacközpontnak” (beleértve az alközpontokat is), ahol az Alföld lakosságának ekkor csaknem 60 százaléka élt (2. táblázat). Fontos hangsúlyozni, hogy a vizsgált időszakban nemcsak a piacközpont-állomány, hanem vele együtt a központok vonzaskörzete is jelentősen átalakult az Alföldön. Amíg az 1820-as években a trianoni Alföld területére vetítve kiterjedt, összefüggő vidéket alkottak a megosztott vonzaskörzetek, addig az 1920-as években

SZILÁGYI ZSOLT

ilyenről már nem beszélhetünk. A piacközpontok számának gyarapodásával a megosztott vonzaskörzetek látványosan visszaszorultak, és csak a városhiányos térségekben maradtak kimutathatóak, s ott is kizárólag mozaikos elrendeződésben (4. ábra).

MELLÉKLET

Az alábbi három tábla *A-oszlopa* az 1910. évi városhierarchia szintjeit mutatja településenként (Beluszky – Győri, 2005. 214–228.) Az oszlopban szereplő rövidítések magyarázata: v1 = főváros, v2 = regionális központ, v3 = megye-központ, v4 = középváros, v5 = kisváros, v6 = járási funkciókkal is rendelkező település, f = falu. Forrás: ATTA, saját szerkesztés és számítás.

1. TÁBLA

ALFÖLDI PIACKÖZPONTOK, 1925

Sor- szám	Piacközpont	A	Vonzáskörzet lélekszáma (1920)			Vonzáskörzet településeinek száma			Piacközpont lélekszáma (1920)	Vonzáskörzet központ hányados
			Tiszta körzet	Megosztott körzet	Összesen	Tiszta körzet	Megosztott körzet	Összesen		
01	Kisvárdá	v4	41 599	24 517	66 116	32	16	48	11 435	5,78
02	Nyíregyháza	v3	33 387	13 679	47 066	18	6	24	43 340	1,09
03	Nyírbátor	v5	31 809	21 615	53 424	16	13	29	9 075	5,89
04	Debrecen	v2	25 161	15 261	40 422	10	6	16	103 186	0,39
05	Mátészalka	v5	23 802	22 436	46 238	13	19	32	6 519	7,09
06	Fehérgyarmat	v5	22 529	14 960	37 489	31	18	49	4 375	8,57
07	Kalocsa	v4	22 211	10 611	32 822	8	5	13	12 332	2,66
08	Budapest	v1	18 401	45 649	64 050	6	14	20	928 996	0,07
09	Szeged	v2	14 015	10 532	24 547	6	2	8	119 109	0,21
10	Berettyóújfalú	v5	14 009	19 096	33 105	8	11	19	9 134	3,62
11	Nagykátá	v5	13 682	4 100	17 782	4	2	6	9 975	1,78

Sor- szám	Piacközpont	A	Vonzáskörzet lélekszáma (1920)			Vonzáskörzet településeinek száma			Piacközpont lélekszáma (1920)	Vonzáskörzet központ hányados
			Tiszta körzet	Megosztott körzet	Összesen	Tiszta körzet	Megosztott körzet	Összesen		
12	Mezőkövesd	v5	13 463	769	14 232	7	1	8	18 548	0,77
13	Gyön	f	13 229	1 256	14 485	4	1	5	3 155	4,59
14	Baja	v3	12 031	9 002	21 033	5	3	8	19 371	1,09
15	Heves	v5	9 782	1 852	11 634	5	1	6	9 985	1,17
16	Vásárosnamény	f	9 354	9 480	18 834	10	7	17	2 393	7,87
17	Csenger	v6	9 265	11 736	21 001	12	16	28	3 618	5,80
18	Szerencs	v5	8 853	4 949	13 802	5	2	7	5 851	2,36
19	Komádi	f	8 606	4 223	12 829	5	3	8	8 710	1,47
20	Mezőcsát	v5	8 242	4 266	12 508	6	4	10	5 827	2,15
21	Sarkad	v6	6 941	4 651	11 592	4	2	6	10 751	1,08
22	Medgyesegyháza	f	6 312	1 394	7 706	2	1	3	5 504	1,40
23	Kiskőrös	v5	6 044	3 836	9 880	2	2	4	12 241	0,81
24	Sátoraljaújhely	v3	6 012	13 270	19 282	6	8	14	21 162	0,91
25	Ráckeve	v5	5 917	2 622	8 539	5	1	6	6 551	1,30
26	Mándok	v6	5 837	5 359	11 196	6	5	11	3 367	3,33
27	Gáva	f	5 791	1 564	7 355	3	1	4	3 131	2,35
28	Orosháza	v4	5 506	8 401	13 907	1	2	3	24 079	0,58
29	Tiszafüred	v5	5 423	0	5 423	4	0	4	9 543	0,57
30	Jászberény	v4	5 211	7 876	13 087	2	3	5	31 971	0,41
31	Pesterzsébet	f	4 721	12 989	17 710	1	2	3	40 545	0,44
32	Tokaj	v5	4 614	5 101	9 715	5	2	7	5 073	1,92

Sor- szám	Piacközpont	A	Vonzáskörzet lélekszáma (1920)			Vonzáskörzet településeinek száma			Piacközpont lélekszáma (1920)	Vonzáskörzet központ hányados
			Tiszta körzet	Megosztott körzet	Összesen	Tiszta körzet	Megosztott körzet	Összesen		
33	Újpest	v4	4 217	7 565	11 782	1	3	4	56 489	0,21
34	Csepel	f	4 018	0	4 018	1	0	1	13 990	0,29
35	Makó	v4	3 971	9 793	13 764	2	3	5	37 141	0,37
36	Vác	v4	3 799	12 732	16 531	3	5	8	19 395	0,85
37	Nagykálló	v5	3 575	4 110	7 685	2	4	6	8 232	0,93
38	Kiskunfélegyháza	v4	3 373	0	3 373	1	0	1	36 797	0,09
39	Mezőkeresztes	f	3 351	1 374	4 725	2	1	3	4 656	1,01
40	Jánoshalma	f	3 244	3 569	6 813	1	2	3	13 437	0,51
41	Kál	f	3 146	4 072	7 218	2	3	5	4 122	1,75
42	Soltvadkert	f	2 833	0	2 833	1	0	1	8 180	0,35
43	Szentcsanak	v4	2 567	1 773	4 340	1	2	3	32 387	0,13
44	Tótkomlós	f	2 535	6 086	8 621	3	2	5	10 420	0,83
45	Hajdúhadház	f	2 530	2 612	5 142	1	1	2	10 480	0,49
46	Demecser	f	2 453	1 528	3 981	2	1	3	3 234	1,23
47	Ricse	f	2 348	4 926	7 274	3	5	8	2 026	3,59
48	Büdszentmiklós	f	2 277	0	2 277	1	0	1	8 255	0,28
49	Polgár	f	2 226	2 143	4 369	2	2	4	11 414	0,38
50	Balkány	f	2 124	6 098	8 222	1	4	5	5 908	1,39
51	Újfehértó	v6	2 104	1 800	3 904	1	1	2	11 826	0,33
52	Lajosmizse	f	2 056	0	2 056	1	0	1	10 676	0,19
53	Szolnok	v3	1 970	12 245	14 215	1	4	5	32 539	0,44

Sor- szám	Piacközpont	A	Vonzáskörzet lélekszáma (1920)			Vonzáskörzet településeinek száma			Piacközpont lélekszáma (1920)	Vonzáskörzet központ hányados
			Tiszta körzet	Megosztott körzet	Összesen	Tiszta körzet	Megosztott körzet	Összesen		
54	Biharkeresztes	f	1 836	2 313	4 149	2	3	5	3 669	1,13
55	Kiskunlacháza	f	1 768	2 622	4 390	2	1	3	4 962	0,88
56	Rakamaz	f	1 718	1 660	3 378	1	1	2	4 321	0,78
57	Jászárokszállás	f	1 365	12 692	14 057	1	5	6	13 616	1,03
58	Nyírbakta	f	1 239	3 478	4 717	2	2	4	1 548	3,05
59	Egyek	f	1 211	0	1 211	1	0	1	5 641	0,21
60	Szarvas	v4	1 182	0	1 182	1	0	1	25 224	0,05
61	Nyírmada	f	1 162	6 253	7 415	1	5	6	3 175	2,34
62	Füzesabony	f	1 095	2 833	3 928	1	1	2	5 816	0,68
63	Tiszakürt	f	1 005	1 079	2 084	1	1	2	4 367	0,48
64	Nagyléta	f	916	2 651	3 567	1	1	2	6 343	0,56
65	Tiszadada	f	901	0	901	1	0	1	2 808	0,32
66	Szikszó	v5	633	2 968	3 601	1	1	2	4 861	0,74
67	Sárospatak	v5	613	16 220	16 833	1	11	12	10 408	1,62
68	Klárafalva	f	600	0	600	1	0	1	583	1,03
69	Tiszalök	v5	593	3 441	4 034	1	1	2	4 977	0,81
70	Biharnagybajom	f	542	0	542	1	0	1	4 212	0,13
71	Csanádpalota	f	503	2 311	2 814	1	2	3	6 129	0,46
72	Poroszló	f	441	3 960	4 401	1	2	3	5 116	0,86
73	Olaszliszka	f	407	0	407	1	0	1	2 744	0,15
Összesen		..	502206	463959	966165	308	259	567	1 970976	0,49

2. TÁBLA

ALFÖLDI (PIACI) ALKÖZPONTOK, 1925

Sor- szám	Piaci alközpont	A	Megosztott vonzaskörzet		Piaci alközpont lélekszáma (1920)	Vonzaskörzet alközpont hányados
			lélekszáma (1920)	településeinek száma (1925)		
01	Gyula	v3	14 087	3	24 908	0,57
02	Törökszentmiklós	v5	12 084	4	26 303	0,46
03	Ónod	f	12 071	14	2 261	5,34
04	Rákosszentmihály	f	11 311	3	9 938	1,14
05	Békéscsaba	v3	10 470	2	44 368	0,24
06	Derecske	v6	6 612	3	9 843	0,67
07	Pilis	f	5 688	2	6 185	0,92
08	Kismarja	f	5 137	2	2 569	2,00
09	Kunhegyes	v5	4 879	2	10 979	0,44
10	Mélykút	f	4 501	3	7 683	0,59
11	Alberti	f	3 914	2	4 078	0,96
12	Irsa	f	3 914	2	7 182	0,54
13	Bácsalmás	v5	2 471	2	11 517	0,21
14	Hejőcsaba	f	2 289	2	4 455	0,51
15	Kunágota	f	2 074	2	6 232	0,33
16	Pestszentlőrinc	f	9 400	1	11 777	0,80
17	Kispest	f	9 400	1	51 064	0,18
18	Kistelek	f	6 469	1	9 468	0,68
19	Mindszent	v6	6 469	1	10 069	0,64
20	Kecskemét	v3	4 367	1	73 109	0,06
21	Jászapáti	v5	4 314	1	12 313	0,35
22	Nagykőrös	v4	4 004	1	28 701	0,14
23	Hajdúszoboszló	v5	3 763	1	17 722	0,21
24	Tiszanána	f	3 191	1	4 847	0,66
25	Hódmezővásárhely	v4	3 050	1	60 922	0,05
26	Felsőgöd	f	3 021	1	1 647	1,83
27	Abádszalók	f	2 813	1	7 336	0,38
28	Kunmadaras	f	2 813	1	7 645	0,37
29	Karcag	v4	2 813	1	22 569	0,12
30	Izsák	f	2 485	1	7 216	0,34

Sor- szám	Piaci alközpont	A	Megosztott vonzaskörzet		Piaci alközpont lélekszáma (1920)	Vonzaskörzet alközpont hányados
			lélekszáma (1920)	településeinek száma (1925)		
31	Bácsbokod	f	2 408	1	3 916	0,61
32	Katymár	f	2 408	1	4 168	0,58
33	Madaras	f	2 408	1	4 252	0,57
34	Nagyecséd	f	2 184	1	5 203	0,42
35	Fegyvernek	f	2 066	1	5 752	0,36
36	Tompa	f	2 030	1	4 825	0,42
37	Berekböszörmény	f	1 957	1	2 954	0,66
38	Örkény	f	1 956	1	5 665	0,35
39	Okány	f	1 821	1	4 340	0,42
40	Tura	f	1 751	1	5 913	0,30
41	Hajdúbagos	f	1 750	1	2 167	0,81
42	Tarnaörs	f	1 704	1	2 210	0,77
43	Jászszentandrás	f	1 704	1	5 127	0,33
44	Hatvan	v5	1 664	1	14 045	0,12
45	Nyírábrány	f	1 593	1	4 328	0,37
46	Jászkarajenő	f	1 548	1	6 839	0,23
47	Tiszaföldvár	v6	1 548	1	9 722	0,16
48	Kevermes	f	1 394	1	4 477	0,31
49	Pitvaros	f	1 377	1	3 091	0,45
50	Mezőhegyes	f	1 377	1	7 482	0,18
51	Fülöpszállás	f	1 351	1	6 162	0,22
52	Zsáka	f	1 268	1	3 517	0,36
53	Szabadszállás	f	1 256	1	8 014	0,16
54	Kunszentmiklós	v5	1 256	1	8 272	0,15
55	Kápolna	f	1 152	1	1 837	0,63
56	Dombrád	f	1 122	1	5 297	0,21
57	Újkécske	f	1 079	1	9 026	0,12
58	Dömsöd	f	937	1	4 660	0,20
59	Dunapataj	f	812	1	6 039	0,13
60	Battonya	v5	680	1	13 737	0,05
61	Miske	f	501	1	2 732	0,18
62	Csongrád	v5	444	1	25 888	0,02
Összesen		..	218 380	95	706 563	0,31

3. TÁBLA

ÖNFORGALMÚ PIACKÖZPONT, PIACOS HELY
VONZÁSKÖRZET NÉLKÜL
(„önmagán” kívül más település nem jelölte piacosi helyéül)

Sorszám	Piacos hely vonzaskörzet nélkül	A	Lélekszám (1920)
001	Békés	v5	28 161
002	Kiskundorozsma	v6	18 504
003	Soroksár	f	16 253
004	Abony	v5	16 185
005	Endrőd	v6	13 850
006	Mezőberény	v6	13 477
007	Dévaványa	f	13 349
008	Püspökladány	v6	13 246
009	Balmazújváros	f	13 223
010	Gyoma	v5	11 942
011	Hajdúdorog	v6	11 235
012	Kunszentmárton	v5	11 191
013	Füzesgyarmat	f	9 784
014	Tápiószele	f	9 739
015	Nádudvar	f	9 465
016	Szeghalom	v5	9 460
017	Vecsés	f	9 400
018	Véztő	f	9 373
019	Kecel	f	9 178
020	Körösladány	f	7 971
021	Pestújhely	f	7 896
022	Szegvár	f	7 872
023	Öcsöd	f	7 634
024	Solt	f	7 447
025	Jászfényszaru	f	7 311
026	Doboz	f	6 880
027	Kaba	f	6 815
028	Sashalom	f	6 197
029	Csorvás	f	6 147

Sorszám	Piacos hely vonzáskörzet nélkül	A	Lélekszám (1920)
030	Kondoros	f	6 090
031	Rákoskeresztúr	f	6 029
032	Cibakháza	f	5 940
033	Dunaharaszti	f	5 921
034	Rákoscsaba	f	5 919
035	Tápiógyörgye	f	5 896
036	Békésszentandrás	f	5 861
037	Köröstarcsa	f	5 853
038	Kenderes	f	5 850
039	Apátfalva	f	5 741
040	Üllő	f	5 713
041	Nagyhalász	f	5 701
042	Földeák	f	5 586
043	Földes	f	5 425
044	Nagyszénás	f	5 294
045	Zagyvarékas	f	5 173
046	Ócsa	f	5 069
047	Harta	f	5 035
048	Tiszaroff	f	4 983
049	Dombegyház	f	4 874
050	Kerekegyháza	f	4 836
051	Ibrány	f	4 831
052	Dunavecse	v6	4 815
053	Újkígyós	f	4 809
054	Vámospércs	f	4 780
055	Hajós	f	4 709
056	Kétegyháza	f	4 681
057	Besenyszög	f	4 672
058	Csanytelek	f	4 652
059	Vaskút	f	4 594
060	Csanádapáca	f	4 576
061	Erdőtelek	f	4 549
062	Gádosor	f	4 499
063	Jákóhalma	f	4 484
064	Csány	f	4 432

Sorszám	Piacos hely vonzáskörzet nélkül	A	Lélekszám (1920)
065	Újszász	f	4 388
066	Nyíradony	f	4 383
067	Hort	f	4 370
068	Kiszombor	f	4 329
069	Rákóczi falva	f	4 325
070	Jászdózsa	f	4 314
071	Jánoshida	f	4 227
072	Sárrétudvari	f	4 193
073	Tápióbicske	f	4 184
074	Törtel	f	4 158
075	Báránd	f	4 123
076	Sükösd	f	4 107
077	Dunakeszi	f	4 106
078	Kocsér	f	4 004
079	Magyarbánhegyes	f	3 906
080	Szalkszentmárton	f	3 877
081	Tószeg	f	3 859
082	Tarcal	f	3 839
083	Nagybaracska	f	3 807
084	Tömörkény	f	3 797
085	Tiszaszentimre	f	3 744
086	Kemecse	f	3 706
087	Nagymágocs	f	3 692
088	Ceglédbercel	f	3 660
089	Gara	f	3 628
090	Gyulavári	f	3 617
091	Besenyőtelek	f	3 529
092	Csökmő	f	3 438
093	Csépa	f	3 406
094	Szőreg	f	3 369
095	Kisköre	f	3 351
096	Nagykörű	f	3 332
097	Tass	f	3 310
098	Tiszadob	f	3 298
099	Nyíracsad	f	3 298

Sorszám	Piacos hely vonzáskörzet nélkül	A	Lélekszám (1920)
100	Orgovány	f	3 276
101	Prónayfalva	f	3 241
102	Pocsaj	f	3 209
103	Sarud	f	3 191
104	Hercegszántó	f	3 190
105	Kömlő	f	3 187
106	Tóalmás	f	3 170
107	Császártöltés	f	3 166
108	Emőd	f	3 152
109	Pusztaföldvár	f	3 065
110	Kötelek	f	3 001
111	Dávod	f	2 987
112	Konyár	f	2 905
113	Boldog	f	2 884
114	Csávoly	f	2 869
115	Kötegyán	f	2 830
116	Farmos	f	2 828
117	Jásztelek	f	2 826
118	Átány	f	2 812
119	Rákosliget	f	2 758
120	Apostag	f	2 666
121	Kunbaja	f	2 558
122	Zsámbok	f	2 526
123	Tiszabura	f	2 524
124	Tatárszentgyörgy	f	2 516
125	Felsőszentiván	f	2 511
126	Püspöklele	f	2 451
127	Tiszaörs	f	2 414
128	Bátmonostor	f	2 385
129	Deszk	f	2 377
130	Szelevény	f	2 352
131	Galgahévíz	f	2 335
132	Szerep	f	2 334
133	Hencida	f	2 285
134	Nagyiván	f	2 278

Sorszám	Piacos hely vonzáskörzet nélkül	A	Lélekszám (1920)
135	Gerendás	f	2 265
136	Medgyesbodzás	f	2 264
137	Tiszapüspöki	f	2 261
138	Tápiósüly	f	2 202
139	Tetétlen	f	2 109
140	Tiszabő	f	2 066
141	Kisszállás	f	2 030
142	Uszód	f	1 995
143	Pusztamérges	f	1 840
144	Felsőcsikéria	f	1 805
145	Tataháza	f	1 703
146	Mesterszállás	f	1 686
147	Tiszasas	f	1 682
148	Szigetcsép	f	1 664
149	Bihartorda	f	1 621
150	Kelebia	f	1 610
151	Nagyrév	f	1 568
152	Csanádalberti	f	1 377
153	Fábiánsebestyén	f	1 329
154	Sáp	f	1 293
155	Kuncsorba	f	1 286
156	Felsődabas	f	1 227
157	Öttömös	f	862
158	Újiráz	f	680
Összesen (001–158)		..	773 215

Szendrei Ákos

Országgyűlési képviselők párthovatartozása a dualizmuskori Debrecenben, Nagyváradon és közös vonzásokörzeteikben¹

A tanulmány elkészítésének elsődleges célja a Debrecenben, Nagyváradon és a városok közös vonzásokörzetébe tartozó választókerületekben (székhelyek szerint a hajdúszoboszlói, a berettyóújfalui, a bihari, a hoszszúpályi, a margittai és a székelyhídi) 1865 és 1918 között megválasztott országgyűlési képviselők pártállásának az áttekintése és az ehhez kapcsolódó tendenciák vizsgálata. Ezzel összefüggésben azt az egyszerűnek látszó kérdést kívánjuk körbejárni, hogy (erre a térségre vonatkozóan) függ-e a helyi népesség vagy választók társadalmi jellemzőitől a párt-szimpatia (a polgárosultabb kerületek nagyobb valószínűséggel kormánypártiak-e)?²

1 A munka elkészítését az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok – OTKA K 112429 nyilvántartási számú, „A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése” címet viselő pályázata támogatta.

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

A kutatás egyik korábbi fázisának eredményeit a „Debrecen és Nagyvárad dualizmuskori országgyűlési képviselőinek párthovatartozása és társadalmi háttere” című publikációmban összegeztem, amely a *Partium: társadalom, területfejlesztés*. Szerk. Szilágyi Ferenc – Zakota Zoltán, Nagyvárad, 2014. 141–154. kötetben jelent meg.

2 A tárgyalt kérdéshez módszertanilag és tematikailag kapcsolódó irodalom, a teljesség igénye nélkül: Rudai Rezső: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. Bp., 1936.; Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918*. Bp., 1942.; Gerő András: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon*. Bp., 1988.; Varga Lajos: *Országgyűlési választások a dualizmus korában*. In: *Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990*. Szerk. Földes György – Hubai László, Bp., 1994. 9–42.; Fleisz János: *Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában*. Nagyvárad, 1996. (továbbiakban Fleisz, 1996.); Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen, 2002. (továbbiakban Irinyi, 2002.); Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda, 2003.; Hajdú Zoltán: *A 20. századi magyar parlamenti választások választási földrajzi kérdései*. = *Múltunk*, 2006. 51. évf. 1. sz. 137–169.; *Képviselők Magyarországon*, I. Szerk. Ilonszki Gabriella. Bp., 2005.; Varga Norbert: *A közigazgatási reform és a helyi politikai elit viszonya Debrecenben és Szegeden (1870–1872)*. = *Debreceni Szemle*, 2007. 15. évf. 4. sz. 466–475.; Pap József:

A vizsgált tíz választókerület esetében – a dualizmus kori képviselők tizennégy általános és húsz pótválasztására vonatkozóan – összesen 160 mandátumról van pártokat (is) tartalmazó adatsorunk. Az országos adatok tekintetében pedig 1884-től készült hasonló adatbázis.³ A korszak első felében a regionális adatokat egymáshoz mérhetjük, a későbbiek pedig már országos összehasonlításban is kezelhetjük.

Miért éppen ezek a választókerületek kerültek a kutatás középpontjába? A 19–20. század fordulóján, az együttesen kb. 150 ezer lakossal rendelkező, egymástól mindössze 80 km-es távolságra elhelyezkedő Debrecen és Nagyvárad a dualizmus kor politikai (társadalmi, gazdasági és kulturális) struktúrájában meghatározó kisugárzással rendelkezett a Partium településeire, a Tiszántúlra és áttételesen Erdélyre is. A két város nem csupán szerepelt a közigazgatási reformok szerint létrejött 63 megyeszékhely és 24 (majd 25) törvényhatósági jogú város között, hanem ennél a szintnél jóval nagyobb jelentőségre tettek szert. Beluszky Pál és

„Két választás Magyarországon”. Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben. = *AETAS*, 2007. 22. évf. 1. sz. 5–30.; Schwarcz András: *A képviselet megkésett modernizációja. A magyar parlamenti képviselők összetétele és a politikai modernizáció, 1884–2006*. PhD értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Doktori Iskola. Bp., 2008.; Ilonszki Gabriella: *Képviselek és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században*. [CD melléklet.] Bp., 2009.; Pál Judit: Polgárok vagy politikusok? Az erdélyi városok országgyűlési képviselete a kiegyezés után. In. *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Szerk. H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád, Bp., 2011. 346–360.; Pap József: A városi választókerületek lakossága és választói a dualizmus időszakában. In. Uo. 389–403. (továbbiakban Pap, 2011.); Pap József: Az 1901-es országgyűlési képviselők származásának kérdéséről. = *Acta Academiae Agriensis Sectio Historiae*, 2012. XXXIX. 221–236.; Kerepeszki Róbert: Berettyóújfalui és Bihar vármegyei választások a két világháború között. = *Új Nézőpont*, 2014. 1. évf. 1. sz. 7–19.

3 A vizsgált kerületek 1865–1918 közötti képviselőválasztási eredményeinek feldolgozására levéltári anyagok, korabeli újságok, a Képviselőházi Naplók és az Országgyűlési Almanachok segítségével regionális adatbázist készítettem. A helyi és országos jellemzők összehasonlító vizsgálatához az általam összegyűjtött regionális adatokat és az Ilonszki Gabriella által 2009-ben publikált 1884 és 1918 közötti országos választási adatbázist (Ilonszki: *Képviselek és képviselet*, CD melléklete) használom fel. E publikációban kizárólag az adatbázisok pártállásra vonatkozó adatait elemzem. Az összehasonlítás során elkülönítve rendezem a városi és a vidéki választókerületek adatait. Városi kerületként csak azokat (61 város 80 kerülete) vesszük számításba, amelyek a dualizmus kori választásokat szabályozó 1848. 5. tc., az erdélyi 1848. 2. tc. és az ezeket módosító 1877. 10. tc. által városnak minősülnek, a többi kerületet megyeiként értelmezzük. A kutatás további fázisában a képviselők pártállása mellett a társadalmi helyzetre, az iskolázottságra és ezekből következő más kérdésekre fókuszálva, az adatbázisok erre vonatkozó adatai is feldolgozásra kerülnek.

Győri Róbert társadalomföldrajzi kutatásaira⁴ támaszkodva elmondhatjuk, hogy mindkét város részt vett az ország mindössze tizenkét városát tartalmazó regionális központok listájában és azt is, hogy a környező vidéki népesség ellátása szempontjából egyaránt kimagasló a funkciójuk. A jelenlegi elemzés során ebből a (ható)körből emeltük ki azokat a településeket, választókerületeket, amelyekre mindkét város közvetlen hatása leginkább valószínűsíthető. Az így vizsgálatba bevont térség – 1910-es adatokkal számolva – összesen kb. félmillió lakossággal és kb. 25 ezer választóval rendelkezett.

A térségbeli országgyűlési választások mandátumszámát meghatározó 1848. évi 5. tc. és 1877. évi 10. tc. alapján kialakított városi, vármegyei és kerületi rendelkezések szerint az általunk vizsgált tíz választókerület közül négy városi, míg hat megyei (vagy szabad kerületi) választókerületnek minősül.⁵ Debrecen a korszakban mindvégig három, ezzel szemben Nagyvárad csak egy országgyűlési képviselőt küldött a törvényhozásba.⁶

4 Beluszky Pál – Győri Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Bp. – Pécs, 2005. 177.

5 A választások megszervezése és lebonyolítása a belügyminiszter és a főispánok irányításával a törvényhatóságok és a szabad kerületek központi választmányának feladata volt. Ld. pl. *Hajdú vármegye és Debrecen thj. város főispánjának iratai*. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL HBML) IV B 901/c 75/1881., 76/1881., 84/1881., 108/1881.; *Bihar vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai*. MNL HBML IV B 402 232/1886.

6 Közigazgatási értelemben Nagyvárad 1850 januárjában jött létre Olaszi és Újváros egyesülésével, majd 1860. január 14-én csatlakozott Váralja, Velence is. Ld.: Fleisz János: *Nagyvárad várostörténete*. Nagyvárad, 2011. 133. Választójogi tekintetben pedig az 1875. évi 2. tc. alapján ment végbe az egyesülés: „2. § Várad-Váralja és a Várad-Velence városrészek, melyek jelenleg a biharmegyei bihari választókerülethez tartoznak, ezen kerülettől elszakítatván, a nagy-várad-i választókerülethez csatoltatnak, e szerint Nagy-Várad-Ujváros, Várad-Olaszi, Várad-Váralja és Várad-Velence városrészekből egyesített és törvényhatósági joggal felruházott Nagy-Várad város választ egy képviselőt.” Online: Ezer év törvényei, <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5657>, – 2014. november 18.

ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK PÁRTHOVARARTOZÁSA

1. térkép

A debreceni, a nagyváradi és a városok közös vonzaskörzetébe eső választókerületek

Az egy képviselőre eső lakosok számát vizsgálva (1872-es népszámszerint) a tíz választókerületet magába foglaló törvényhatóságok adatait tekintve Debrecen szerepel a legkedvezőbb helyen, mivel egy képviselőre 15870 lakos jut. Nagyváradon 28698, a Hajdúkerületben 21853, Bihar vármegyében pedig 40044 lakos/képviselő az arány.⁷ Ebben a vonatkozásban tehát Debrecen, Hajdúszoboszló és Nagyvárad az országos átlagot jelentő mandátumonként 33292 fős lakosságnál kedvezőbb képet mutat, azonban a Bihar vármegyei kerületek ennél kedvezőtlenebb helyzetben voltak. A későbbiekben ezek a számok természetesen jócskán növekedtek, különösen Hajdú vármegye 1876-os – nem pontosan a korábbi Hajdúkerület határait követő – kialakítása miatt, azonban a választókerületeket felölelő törvényhatóságok egymáshoz viszonyított arányai alapvetően nem alakultak át.

Debrecen három választókerülete az alábbiak szerint lett kialakítva: 1. választókerület a Péterfia és Csapó utcák, a 2. választókerület a Hatvan és Piac utcák, a 3. választókerület a Cegléd és Varga utcák által határolt

⁷ *Miniszteri indoklás a magyarországi 1848. V. és az erdélyi 1848. II. törvénycikkék módosításáról és kiegészítéséről előterjesztett törvényjavaslathoz.* Bp., 1874. május 20. Főrendiházi Iratok (továbbiakban FI) 1872–5–274. 362–363.

területek alkották.⁸ A hat megyei választókerület közül egy Hajdú, öt pedig Bihar vármegyébe esett.⁹ A választókerületek kialakítása – az országos szokásokhoz igazodva – nem feltétlenül a járási határokat követte, de több helyen illeszkedett azokhoz és a legtöbb alkalommal járási központok lettek a választási székhelyek is.¹⁰ Az általunk vizsgált területen egyértelműen így volt ez Margitta esetében, ahol nagyjából a településhez kapcsolódó járás alkotta a választókerületet. Emellett tulajdonképpen hasonló volt a helyzet a Szalárdi és a Derecskei járásokban is, ugyanis az előbbiben a Bihar vármegyei Központi járáshoz tartozó – de földrajzilag közvetlen közelségben lévő – Bihar, a másodikban pedig a járás területén lévő kisebb település Hosszúpályi lett a választókerület székhelye, míg a választókerületek nagyjából az említett járásokra terjedtek ki. Azonban eltért ettől a gyakorlattól a berettyóújfalui, a hajdúszoboszlói és a székelyhídi választókerület kialakítása. A hajdúszoboszlói kerület a hasonló nevű járás keleti részéből és a Hajdú vármegyei Központi járás déli részéből jött létre – így például hozzá tartozott a viszonylag nagy távolságra lévő és külön-külön önálló szigeteket alkotó Balmazújváros

8 *Hortobágy*, 1865. november 5. 1.

9 Az 1848. évi 5. tc. szerint Bihar vármegye (Debrecen és Nagyvárad nélkül!) 12 mandátummal a legnagyobb számú képvisellel rendelkező törvényhatóság volt, a Hajdúkerület (Hajdúböszörmény önálló mandátumán túl) pedig két képviselőt küldhetett a törvényhozásba. Majd az 1877. évi 10. tc. az egy évvel korábbi megerendezéshez igazította a választókerületeket. A bihari választókerületek száma nem változott, míg az újonnan létrejött Hajdú vármegyében három megyei (székhelyek: Hajdúszoboszló, Hajdúnánás, Nádudvar) és egy városi (Hajdúböszörmény) választókerület alakult. A törvény a népesség és a gazdasági jelentőség figyelembevételével jelölte ki a megyék mandátumainak számát, de azon belül a kerületek határainak pontos kialakítását és azok székhelyeit a helyi hatóságokra bízta: „3 §. A megyéknek és városoknak választókerületek szerint való felosztását, tekintettel a lakosok és választók számára, valamint a választókerületek székhelyeit, azok kivételével, melyek már e törvényben is kijelöltettek, a megyei, illetőleg városi közgyűlés állapítja meg, s ebbeli megállapodását jóváhagyás végett a belügyminiszterhez terjeszti fel. Az ekként megállapított választókerületek és választási székhelyek a törvény további rendelkezéséig változatlanul fenntartandók.” Online: Ezer év törvényei, <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5774> – 2014. november 19.

10 Bihar vármegyében az egyes járásokon belüli körjegyzőségek rendszerint együtt voltak kezelve, így azonos választókerületbe lettek sorolva. Ez nagy valószínűséggel a helyi szintű adminisztráció sajátosságainak a következménye. *Bihar vármegye községi szabályrendeletei*. I. Füzet. Nagyvárad, 1887. 2–3., 4–5., 9–10.; *Bihar vármegye községi szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye*. MNL HBML IV B 457 1–15. d., és Szikla Gergő: Bihar és Hajdú vármegyék és Hajdú-Bihar megye közigazgatási beosztásának története 1850–2013. In: Száklai Tamás – Szikla Gergő – Szilágyi Ferenc: *Bihar és Hajdú megye közigazgatási beosztásának története (1552–2013)*. Debrecen, 2014.

ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK PÁRTHOVATARTOZÁSA

és Vámospércs környéke is –, a berettyóújfalui kerület a hozzá tartozó járás mellett a biharkeresztesit is tartalmazta, a székelyhídi választókerület, pedig jobbra a teljes bihari Érmelléket egyesítve magába foglalta a Székelyhídi és az Érmihályfalvi járás településeit. (A választókerületi székhelyek kérdéséhez ld. az 1. térképet és az 1. és 2. táblázatot.)

	Hajdú- szoboszló	Berettyó- újfalú	Bihar	Hosszú- pályi	Margitta	Székely- híd
1869	12269	5760	2501	2514	3983	3917
1880	13038	6122	2350	2625	3529	4019
1890	14728	6913	2534	3130	4302	4507
1900	15444	7716	2889	3624	5088	4848
1910	16079	8568	3021	3800	5670	5269

1. táblázat

A régió megyei választókerületi székhelyeinek népességváltozása
1869–1910 között (Forrás: *1910. évi Népszámlálás*)

	Vámos- pércs	Hajdú- szovát	Derecske	Szalárd	Nagy- léta	Bihar- diószeg	Érmi- hályfalva
1869	2999	3011	7333	2041	5414	5774	3574
1880	2522	3271	7630	1616	5386	5458	3839
1890	2973	3379	8272	1913	5739	5681	4856
1900	3212	3472	8760	2096	6120	6009	5569
1910	3962	3638	9275	2400	6315	6261	6250

2. táblázat

A régió járásszékhelyinek és egyéb jelentős településeinek népesség-
változása 1869 és 1910 között (Forrás: *1910. évi Népszámlálás*)

A következőkben tekintsük át, hogy az egyes kerületekben a lakosság milyen arányban rendelkezett választójoggal és a választók mely társadalmi rétegekből kerültek ki. Átlagosan kijelenthető, hogy mindenütt nagyjából az országos szintnek megfelelő szűkös választójog határozta meg a jogosultak számát. Debrecenben 4,8% és 8,9%, Nagyváradon 3,7% és 9,8%, Hajdú vármegyében 6% és 6,7%, Bihar vármegyében pedig 4,65% és 6,1% között mozgott a szavazati joggal rendelkező lakosok

aránya.¹¹ A társadalmi összetétel áttekintésénél pedig, abból a széleskörű feltételezésből kiindulva, miszerint egy település vagy választókerület polgárosodottsága leképeződik az ott megválasztott képviselők társadalmi jellemzőiben is, főként a polgári elemek létszámát és arányát próbáljuk megvilágítani. A választók társadalmi összetétele azonban meglehetősen nagy különbözőséget mutatott még a városi kerületekben is. Bár a több tízezer fős népességgel rendelkező településeken statisztikailag átlagosan nagyobb volt a polgárság aránya, Debrecen választóinak túlnyomó többsége parasztpolgár, kiskereskedő és kisiparos volt, emellett csak az állami alkalmazottak száma volt jelentős, addig Nagyvárad választói között nagy számban szerepeltek az értelmiség, az ipari és kereskedelmi polgárság tagjai és számottevően megjelent az ipari munkásság is. Az 1872-es adatokból kiindulva Nagyváradon a többi városhoz képest is kiugróan alacsony a régi jogon és földbirtok alapján szavazók aránya – együttesen véve 30% – addig Debrecenben ez az arány megközelíti a 70%-ot.¹² Ezekhez képest az országos városi adatokat szemlélve azt láthatjuk, hogy a polgárság számszerű jelenléte még a debreceninél is kedvezőtlenebb volt, a nagyváradi adatokat pedig nem az átlaghoz kell hasonlítanunk, hanem elsősorban Budapest társadalmának arányaihoz. A városok vonzáskörzetében lévő választókerületek közül a leginkább polgárosult képet a székelyhídi, a hosszúpályi, a berettyóújfalui és a margittai választókerületek mutattak. A modernizáció szempontjából viszonylagosan kedvező társadalmi összetétel a székelyhídi kerületben főként a székhelynek és a mezővárosi szerepet betöltő Érmihályfalvának és Bihardiószegnek, a hosszúpályi kerületben elsősorban Nagylétának és Derecskének, a margittaiban a székhelynek és Szalacsnak, a berettyóújfalú kerületben pedig alapvetően a székhelynek köszönhetően alakulhatott ki. A bihari választókerületben csak Szalárd tekinthető valamelyest polgárosodott településnek, de a járásközponti funkción túl, a közeli Nagyvárad erős hatása miatt, csak részleges központi szerepet tudott kiépíteni. A hajdúszoboszlói kerület választóinak szembenétűően alacsony polgárosodási mutatói egyrészt Debrecen közvetlen közelsé-

11 *Magyar Statisztikai Évkönyv 1899.* (Új Folyam, VII.) Bp., 1900. 374.; *Magyar Statisztikai Évkönyv 1909.* (Új Folyam, XVII.) Bp., 1910. 437.; FI 1872–5–274. 374–375., 437., 456.; FI 1910–17–873. 466–467.; *Debrecen városi tanácsának iratai. Tanácsi iratok 1872–1929. Választói jogosultak számszerű összeírása 1910.* MNL HBML IV. B. 1405/b II. 3/1911.; *Debreczeni Ellenőr*, 1884. június 7. 2., valamint Irinyi, 2002. 392.; Fleisz, 1996. 62.; Pap, 2011. 393–394.

12 FI 1972–5–274. 445–446., *Debreczeni Ellenőr*, 1884. június 7. 2. és Pap, 2011. 398–399.

gével magyarázhatóak, másrészt pedig a birtok (főként házbirtok) után és régi jogen választójogot nyerő lakosok nagy száma miatt adódnak. Ez a jelenség nagy valószínűséggel összefüggésben van a korábbi hajdúszabadság intézményével.¹³ Mindemellett azonban a választók bizonyos részének polgári attitűdjeiből nem szabad kizárólagos következtetéseket levonni a teljes választói népességre és az adott kerület polgárosodására vonatkozóan. Nem feledhetjük el, hogy a választókat vizsgálva a teljes lakosságnak – jövedelmi vagy képzettségi szempontból – mindössze csak a legfelsőbb rétegével találkozunk, – akik már vagy még – maguk sem egyértelműen parasztok, nemesek, arisztokraták vagy polgárok.¹⁴ A vizsgált tíz választókerület nemzetiségi viszonyait megvilágítva: kilencet homogén magyar kerületnek tekinthetünk, egyedül a margittaiban volt jelentős szavazati joggal rendelkező román népesség is, tehát azt magyar többségű egyes nemzetiségű kerületként tarthatjuk számon.¹⁵ Mivel a választókra vonatkozó felekezeti statisztikával sajnos nem rendelkezünk, ezt a kérdést nem tudjuk mélyebben érinteni. A kerületek népességnek felekezeti hovatartozását tekintve azonban megállapíthatjuk, hogy nyolc választókerületben (a lakosság 70–80%-át kitevé, vagy azt is felülmúlva) főként reformátusok éltek, s ettől csak a nagyváradi és a margittai kerület tért el, ahol nagy volt a római és görög katolikusok aránya és jelentős számban éltek a görögkeleti vallás hívei is. Viszonylag nagyszámú izraelita népesség Debrecenben, Nagyváradon, a berettyóújfalui, a margittai és a székelyhídi választókerületben volt.

13 FI 1872–5–274. 445. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg Hajdú vármegye hajdúnánási kerületében és a hajdúböszörményi választókerületben is, ami arra enged következtetni, hogy ez a korábbi hajdúszabadság következménye.

14 A polgárosodás ezen időszakában ugyanis a státusok nagyfokú keveredését tapasztalhatjuk, amelynek következtében a társadalom nagy része egyszerre rendelkezik hagyományos és modern, tehát paraszti és polgári, nemesi és polgári vagy arisztokrata és (nagy)polgári jellemzőkkel. Még inkább bonyolultabbá teszi a képet az, hogy természetesen nem csak a választók, hanem a megválasztott politikusok is kevert társadalmi státusjellemzőkkel rendelkeznek. Ezzel összefüggésben ld. Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Bp., 1980. 27.; Veliky János: *Hogyan polgárosodott a magyar arisztokrácia? Batthyány Kázmér társadalmi és politikai szerepkörei*. = *Századok*, 2006. 140. évf. 3. sz. 751–787., Uő. *A változások kora*. Bp., 2009. (Habsburg Történeti Monográfiák 8.) 32–65., 173–234.; Püski Levente: *Arisztokrácia a XX. századi Magyarországon (I.)*. = *Korunk*, 2008. 19. évf. 9. sz. 82–92.

15 1910. évi Népszámlálás. 280–298. és Ruszoly József: *Megtámadott képviselőválasztások Bihar vármegyében (1861–1913)*. Berettyóújfalú, 1976. (Bihari Múzeum Évkönyve, 2.) 164.

A regionális választási adatok vizsgálatára térve elsőként tekintsük át Debrecen és Nagyvárad, majd a városok közös vonzaskörzetébe eső választókerületek dualizmuskori pártpreferenciáinak alakulását, később pedig vessük össze azokat az ország más városi, illetve megyei kerületeiben tapasztalható jelenségekkel. Országos szinten a kormánypárt erőfölénye nem volt kétséges, azonban egyes országrészekben – különösen a Tiszántúlon – inkább az ellenzék rendelkezett népesebb támogatókkal, a magyar nyelvhatár peremvidékéhez közelítve pedig a két nagy politikai oldal mögött hasonló méretű bázis állt. Ebben az összefüggésben válhat különösen érdekessé és tanulságossá a debreceni, a nagyváradai és a városok közös vonzaskörzetében élő választók magatartása.

Az 1865 és 1918 közé eső tizennégy általános képviselőválasztás időszakát Debrecenben négy, Nagyváradon pedig három szakaszra oszthatjuk fel.¹⁶ Az 1865-ös, 1869-es és 1872-es választások ciklusa mindkét városban az ellenzéki főlény (Határozati Párt és Balközép) idejét jelentette. Sőt – elsősorban Tisza Kálmán korábbi ellenzéki vezérnek, akkori belügyminiszternek (csak 1875. október 20-tól volt kormányfő) köszönhetően – az 1875 nyarán megtartott választáson is az addigi képviselők szereztek többséget, immár azonban a kormánypárt színeiben. Ezt követően Debrecen 1. kerületében visszatért és a dualista korszak végéig töretlenül folytatódott a kizárólagos ellenzéki mandátumszerzés, amit a helyi függetlenségiiek által megnyert országos pártvezéreknek Helfy Ignácnak, Simonyi Ernőnek és Thaly Kálmánnak lehet elkönyvelni. Ezzel szemben a város 2. kerületében vegyesen születtek kormánypárti és ellenzéki mandátumok, a 3. kerületben, pedig a századforduló utáni országos ellenzéki megerősödésig megingathatatlan volt a kormányzat támogatottsága. Nagyváradon más tendenciát mutatnak a választási eredmények. A Körös-parti városban 1875-ben indult az a hét választáson keresztül tartó (ezen belül 1881 és 1896 között ugyancsak Tisza Kálmán politikai tekintélyét igazoló) időszak, amikor az országos kormányzati többséget alkotó Szabadelvű Párt hódította el a kerület mandátumát. Debrecen választóinak többsége csak 1881-től csatlakozott ehhez a trendhez, s a 2. kerületben 1901-ig, a 3. kerületben, pedig 1905-ig kormánypárti képviselők kaptak felhatalmazást. Az 1901-es választás mindkét városban változást hozott. Debrecenben az 1901-es, az 1905-ös, az 1906-os és az 1910-es választás főként ellenzéki sikert eredményezett (bár a 3. ke-

¹⁶ A debreceni választások kortárs publicisztikai áttekintéséhez ld.: *Debreczeni Ellenőr*, 1896. november 3. 3–4.; *Debreczen*, 1901. szeptember 25. 3. és Uo., 1901. szeptember 26. 6.

rületben 1901-ben és 1910-ben is kormánypárti képviselő szerzett mandátumot), ezzel szemben Nagyváradon politikai váltógazdaság alakult ki, amelynek megfelelően 1901-ben és 1906-ban függetlenségi, 1905-ben és 1910-ben kormánypárti politikusok jutottak a törvényhozásba. 1901-ben szakadt meg Tisza Kálmán nagyváradi képviselősége is, a szomszédos Arad vármegyéből származó, de országos hírű függetlenségi politikus Barabás Béla ellene történő sikeres felléptetésével.

A városok pártpreferenciáinak fentebbi vázlatos áttekintése során láthatjuk, hogy jelentősen árnyalódnak azok az elhíresült történelmi topozok, amelyek szerint a dualista korszakban Debrecen „az ellenzék fészke”, Nagyvárad pedig a kormánypárt határozott bázisa lett volna. A korszak tizennégy általános- és hét (Debrecen) illetve kettő (Nagyvárad) pótválasztása alatt a három debreceni választókerületben tizennyolc kormánypárti és harmincegy ellenzéki, míg Nagyváradon kilenc kormánypárti és hét ellenzéki mandátum született. Az ellenzékiként számon tartott Debrecen nyolc alkalommal rendelkezett legalább egy kormánypárti képviselővel (is), Nagyvárad pedig határozott kormánypárti híre ellenére hét alkalommal ellenzéki képviselőt választott. Ezzel együtt az is megállapítható, hogy Debrecenben inkább az 1880-as és 90-es években volt erős a kormánypárt támogatottsága, más időszakokban nagy ellenzéki fölény volt érzékelhető, mialatt Nagyváradon az 1870-es évek közepéig az ellenzék, később inkább a kormánypárt rendelkezett nagyobb támogatottsággal, de több függetlenségi mandátum született ebben az időszakban is.¹⁷

A rendelkezésünkre álló országos választási adatokat felhasználva azt is meg tudjuk vizsgálni, hogy miként alakult a két város 1884 utáni képviselőválasztásainak mandátumeloszlása az ország többi városi választókerületéhez képest. Míg az átlagos városi adatoknál 50%-ban kormánypárti (Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt) és 34%-ban függetlenségi¹⁸ jelöltek szereztek többséget, addig Debrecenben kb. 40%-os a kormánypártok és 60%-os a függetlenségi ellenzék, Nagyváradon pedig kb. 75%-os a kormánypártok és 25%-os a függetlenségi ellenzék mandátumeloszlása. Tehát mindkét város adatai – igaz, hogy ellentétes módon – jelentősen eltérnek az átlagos városi jellemzőktől.

¹⁷ *Debrecen*, 1901. október 23. 1.

¹⁸ A tendenciákat vizsgálva a különböző függetlenségi pártok – Függetlenségi Párt, Negyvennyolcas Függetlenségi Párt, Függetlenségi és 48-as Párt, Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Párt, Függetlenségi 48-as (Justh) Párt – képviselői között a pártállás tekintetében nem teszek különbséget.

A Debrecen és Nagyvárad közös vonzáskörzetébe tartozó választókerületek dualizmuskori pártpreferenciája hasonlóképpen alakult, mint a két városé. A vizsgált régióban az 1865 és 1918 közötti választások során nem találunk olyan kerületet, amely csak kormánypárti, vagy csak ellenzéki képviselőket küldött volna a képviselőházba, tehát pártszínezet szempontjából teljesen homogénnek minősíthető volna. A szóban forgó hat választókerületet ezen a téren három csoportba rendezhetjük. Az első csoportba azok a kerületek tartoznak, amelyekben a választások nagyobb részén kormánypárti többség alakult ki. Ezen kerületek közé tartozik a margittai, ahol 10/6-os (37/16 év) és a bihari, ahol 9/8-as (32/21 év) a kormánypárt és az ellenzék mandátumszerzésének a száma.¹⁹ Ezekről csak kevéssé tér el a hosszúpályi kerületben megfigyelhető tendencia, ahol bár a kormánypárt és az ellenzék is egyaránt hét-hét alkalommal szerzett mandátumot, a kormánypárt összesen 29 éven, az ellenzék pedig 24 éven keresztül tudhatta magáénak a kerületet.²⁰ Azonban ezeket a kerületeket sem nevezhetjük egyértelműen kormánypárti kerületeknek, hiszen az esetek kis híján felében vagy harmadában az ellenzék jelöltje szerzett mandátumot. Észre kell vennünk tehát, hogy az első csoportba tartozó kerületekben a nagyobb számú kormánypárti mandátumszerzés ellenére jelentős az ellenzéki képviselők parlamentbejutásának száma is. A második csoportba sorolható kerületek egyértelműen az ellenzéki beállítottságúak közzé tartoznak: a hajdúszoboszlói kerületben négyszer a kormánypárt, tizenegyszer (4/11) pedig az ellenzék (10/43 év), míg a berettyóújfaluiban öt alkalommal a kormánypárt és tizennégyszer (5/14) az ellenzék jutott mandátumhoz (12/41 év). A harmadik csoportba egyetlen választókerületként a székelyhíd tartozik, ahol a kormányzat egy, míg az ellenzék tizenhárom alkalommal (1/13) szerzett mandátumot (3/50 év).

A két város közös vonzáskörzetének 1884 utáni adatai és országos vidéki adatok összevetésével még a városok adatainál is nagyobb eltérést

19 A dualizmuskori törvényhozás 1865 és 1887 között három, ezt követően pedig 1887 és 1910 között öt évre kapott felhatalmazást, de rendszerint az egyes ciklusok lejártát nem várták ki és előrehozott választásokat rendeztek. A korszak utolsó általános választását 1910-ben tartották.

20 Az 1870-es és évek második felében és az 1880-as években a hosszúpályi választókerület függetlenségi ellenzékének a vezére szokatlan módon egy arisztokrata, a környék legnagyobb földbirtokosa gróf Zichy Ernő volt, míg a Zichy család más tagjai a 67-es politika hívének számítottak. Zichy Ernő tevékenysége azonban kiterjedt az egész vizsgált régióra is. *Debreczen–Nagyvárad* *Értesítő*, 1878. augusztus 4. 1. és *Egyetértés*, 1881. június 2. 4.; Uo., 1881. június 17. 4. Ezzel összhangban Bödi István: *Hosszúpályi története*. Hosszúpályi, 1998.112.

tapasztalhatunk. Míg az országos vidéki adatoknál 51%-ban a kormánypárt (Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt) és 27%-ban a függetlenségi jelöltek szereztek mandátumot, addig a vizsgált kerületekben 29%-os a kormánypártok és 71%-os a függetlenségi ellenzék mandátumainak aránya. Tehát a vizsgált vidéki mandátumok esetében az országos adatoktól való eltérés még a városi adatok jelentős eltérésénél is nagyobb mértékű.

A kormányzat nézőpontjából tekintve (az 1884 utáni adatokat vizsgálva) megállapíthatjuk, hogy Debrecen 3. kerülete és Nagyvárad – együtt a főváros vagy a hasonló regionális központi státusú városok választókerületeivel, pl. Budapest 1., 2., 5., 7., Pozsony 1., 2. és Szeged 1. kerülete valamint Gyulafehérvár, Temesvár – a kormányzat biztos bázisaként tartható számon.²¹ Ebben a választókerületi kategóriában az 1884 és 1918 közötti nyolc ciklusban hat vagy több kormánypárti mandátum született. A regionálisan vizsgált vidéki kerületek közül a margittai sorolható ebbe a kategóriába, amelynek eredménye a hasonló közigazgatási és társadalmi helyzetben lévő Marosludas, Rozsnyó, Terebes pártpreferenciáival mutat egyezést. (1. kategória: Debrecen 3., Nagyvárad, Margitta.) Debrecen 2. választókerülete pl. Brassó 1., 2., Budapest 3., 4., 6., 8., 9., Kolozsvár 1., 2., Marosvásárhely 1., Nagyszeben 1., Szabadka 1. kerületeivel és Arad, Győr, Pécs, Szatmárnémeti, Újvidék városi kerületekkel azonos módon, országos viszonylatban a kormányzat és az ellenzék legnagyobb csatározásainak a helyszínét jelentették, ahol kerületenként az 1884 utáni nyolc ciklus alatt három–öt kormánypárti és hasonló számú ellenzéki mandátum született. A vizsgált vidéki kerületek közül a berettyóújfaluit illeszthetjük ebbe a sorba, ahol négy (közülük rövid időn belül három pótválasztáson), illetve a biharit és a hosszúpályit, ahol három-három kormánypárti mandátum adódott. Ezek az adatok pl. a dési, a bártfai, a szászrégeni, vagy a vágújhelyi választások tendenciáival egyeztethetőek össze. Az ebben a csoportban található választókerületek megszerzésére nagyjából egyforma eséllyel pályázhatott a kormányzat és az ellenzék is. (2. kategória: Debrecen 2., Berettyóújfalú, Bihar, Hosszúpályi.) Ezzel szemben Debrecen 1. választókerületében, valamint a hajdúszoboszlói és a székelyhídi kerületben 1884 után a kormányzat nem szerzett egyet-

21 A nagyváradai függetlenségi ellenzék ebből a szerepből már természetesen az 1880-as évek közepén szeretett volna kitörni. 1884-ben Tisza Kálmánnal szemben előbb Kosuth Lajost szerették volna felléptetni, majd Orbán Balázst jelölték, 1887-ben pedig Eötvös Károly volt a párt jelöltje. Azonban egyik jelzett alkalommal sem sikerült a függetlenségi párt nagyváradai mandátumszerzése. Orbán Berettyóújfaluban, Eötvös pedig Nagykőrösön szerzett többséget. *Egyetértés*, 1884. június 10. 1.; Uo., 1884. június 14. 3.; Uo., 1887. június 9. 2.

len mandátumot sem. (3. kategória: Debrecen 1., Hajdúszoboszló, Székelyhíd.) Debrecen 1. kerülete és Székelyhíd esetében 1884 előtt is csak egyetlen alkalommal született kormánypárti mandátum, hiszen 1875-ben a korábbi ellenzéki képviselőket (Tisza Kálmán, Nagy György) választották meg újból, immár a kormánypárt támogatásával.

A választások végkimenetelét az ellenzéki Függetlenségi vagy Függetlenségi és 48-as Párt oldaláról nézve, országos viszonylatban jóval kisebb számú báziskerületet tudunk meghatározni, de Békés, Eger, Hódmezővásárhely, Kézdivásárhely, (Kiskun)Halas, (Kiskun)Félegyháza, Cegléd, Hajdúböszörmény, Nyíregyháza, Makó, Kecskemét 2., Marosvásárhely 1., 2., Szabadka 1., választókerületei és a vidéki kerületek közül Kisvárda, Gyoma, Karcag, Kunszentmárton, Mezőkeresztes, illetve a Bihar vármegyei Báránd és a Hajdú vármegyei Nádudvar mellett ezek között található Debrecen 1. választókerületét valamint a székelyhídi, a hajdúszoboszlói és a berettyóújfalui kerületeket is. A párt szavazóbázisáról szólva meg kell jegyezni, hogy elsősorban Békés, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs, Bihar és Hajdú, valamint – kisebb részben – Baranya, Somogy és Tolna vármegyék területeire terjedt ki.

A pártok támogatottságát komplexen vizsgálva azt is megállapíthatjuk, hogy a kormánypártok és az ellenzéki főerőkön²² túl más politikai csoportok nem tudtak mandátumhoz jutni sem Debrecenben, sem Nagyváradon, sem pedig a vizsgált vidéki kerületekben. Ez egyaránt érvényes a középpártként jellemezhető és máshol jelentős sikereket elkérő Mérsékelt Ellenzék/Nemzeti Párt és az Országos Alkotmánypárt esetében is. Ezek a pártok egy-egy választás alkalmával több tucat mandátumot tudhattak magukénak, azonban a térségben egyetlen alkalommal sem szereztek többséget, sőt jellemzően jelöltek sem állítottak. Hasonló a helyzet az eszmei irányultságú pártokkal (Országos Antiszemita Párt, Magyarországi Független Szocialista Párt, Polgári Demokrata Párt, Magyarországi Szociáldemokrata Párt) is, azonban az ő esetükben több jelöltállítás is történt. A kis pártok tendenciáját egyedül az Új Párt Debrecen 3. kerületében 1905-ben szerzett képviselőhelye volt képes megtörni, de ez sem hosszabb távon. Noha az ekkor választást nyerő Szabó Kálmán 1906-ban ismét mandátumhoz jutott, akkor már a Függetlenségi és 48-as Párt jelöltjeként szerzett többséget.²³

22 A különböző függetlenségi csoportokat ez esetben is egységben kezelem.

23 Az 1905-ös választás alkalmával a debreceni Függetlenségi és 48-as Párt és az Új Párt szövetségre lépett egymással. A város 1. és 2. kerületében függetlenségi, a 3.

A vizsgált választási eredményeket áttekintve az egyes kerületek párttámogatásáról megállapíthatjuk, hogy az nem főként a választók polgárosult vagy tradicionális társadalmi helyzetével áll kapcsolatban. A leginkább polgári jellemzőkkel rendelkező Nagyváradon és Debrecen 1. és 2. kerületében is jelentős számú ellenzéki mandátummal találkozunk és a legkevésbé polgárosult bihari és margittai kerületekben, pedig többségében kormánypárti jelölteket választottak meg. Azt mondhatjuk inkább, hogy a pártválasztást elsősorban a kulturális identitás (ezen belül részben a felekezeti hovatartozás)²⁴, a regionális helyzet (többségében magyar vagy vegyes nemzetiségű-e a térség) valamint az egyes jelöltek személyes, karizmatikus jellemzői befolyásolják leginkább. A választói társadalmi státus csak ezeket követően érezteti hatását a pártválasztásban.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Debrecen és Nagyvárad eltérő politikai kultúrájának és társadalmi szerkezetének köszönhetően a megválasztott képviselők pártállásában komoly különbségeket találhatunk és bizonyos tekintetben mindkét városnál meglehetősen nagyok az eltérések az átlagos városi arányokhoz viszonyítva is. Nem kell tehát csodálkoznunk akkor, amikor pénzügyi-gazdasági, oktatási, kulturális és tudományos, stb. kérdésekben a két város vetélkedéséről, versenyét tapasztalhatjuk, hiszen ebből a képviselőválasztásokat elemző politikai és politikai társadalmi áttekintésből is kirajzolódhatott, hogy Debrecen és Nagyvárad dualizmuskori fejlődése mennyire más úton járt, és mennyire más irányokat célzott meg. A két város közös vonzáskörzetében fekvő vidéki választókerületek pártpreferenciájuk szempontjából nem az országosan is érzékelhető átlagos vidéki tendenciába illeszkedtek, hanem a debreceni tendenciákhoz álltak közelebb.

kerületben pedig új párti jelöltet indítottak a kormánypárttal szemben. *Debreceni Újság*, 1905. január 11. 1.

24 Országos és regionális tekintetben is elmondható, hogy a katolikus választók inkább a 67-es kiegyezést támogató, míg a reformátusok a 48-as pártokra adták a voksukat. Bár ez a kérdés egy önálló alapos elemzés tárgyát is képezhetné, ezzel összefüggésben láthatjuk, hogy a főként kormánypárti mandátumot adó Nagyvárad és Margitta rendelkezik a legkisebb hányadú református népességgel.

SZENDREI ÁKOS

Választókerület	Kormánypárt/ ellenzék (mandátumszerzések)	párt ²⁵ és mandátumszerzések
Debrecen, 1. ²⁶	1/16	HP: 1 BP: 2 SzP: 1 FP: 13
Debrecen, 2. ²⁷	8/8	HP: 1 BP: 2 FP: 4 SzP: 8 JFP: 1
Debrecen, 3. ²⁸	10/6	HP: 1 BP: 2 FP: 2 SzP: 9 UP: 1 NMP: 1
Nagyvárad ²⁹	9/7	HP: 1 BP: 4 SzP: 8 FP: 2 NMP: 1

3. táblázat – Városi kerületek választási eredményei 1865–1918

25 FeP: Felirati Párt, HP: Határozati Párt, BP: Balközéppárt, SzP: Szabadelvű Párt, FP: Függetlenségi Párt, Függetlenségi és 48-as Párt, 48P: Országos 48-as Párt, Szélbal, JFP: Függetlenségi és 48-as Justh-párt, NMP: Nemzeti Munkapárt.

26 A kerület képviselői megválasztási évekkkel és pártjaikkal: Tisza Kálmán (1865 HP, 1869 BP, 1872 BP, 1875 SzP), Simonyi Ernő (1878 FP, 1881 FP), Thaly Kálmán (pv. 1882 FP, 1884 FP, 1887 FP, 1892 FP, 1896 FP, 1901 FP, 1905 FP, 1906 FP), Tüdös János (pv. 1909 FP, 1910 FP), Jánosi Zoltán (pv. 1918 FP).

27 A kerület képviselői megválasztási évekkkel és pártjaikkal: Kiss Lajos (1865 HP, 1869 BP, 1872 BP, 1875 SzP, 1881 SzP, 1884 SzP), Helfy Ignác (1878 FP), gr. Dégenfeld-Schomburg Lajos (pv. 1885 SzP, 1887 SzP), Király Ferenc (pv. 1889 SzP, 1892 SzP, 1896 SzP), Bakonyi Samu (1901 FP, 1905 FP, 1906 FP, 1910 JFP).

28 A kerület képviselői megválasztási évekkkel és pártjaikkal: Patay István (1865 HP, 1869 BP), Molnár György (1872 BP, 1875 SzP, 1878 SzP), Mudrony Soma (pv. 1880 FP), Körösi Sándor (1881 SzP, 1884 SzP, 1887 SzP, 1892 SzP), Kola János (pv. 1895 SzP, 1896 SzP), Dobieczki Sándor (1901 SzP), Szabó Kálmán (1905 UP, 1906 FP), br. Láng Lajos (1910 NMP).

29 A kerület képviselői megválasztási évekkkel és pártjaikkal: Lukács György (1865 HP), Tokody Ágoston (pv. 1868 BP), Györffy Gyula (1869 BP, 1872 BP), Teleszky

ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK PÁRTHOVATARTOZÁSA

4. táblázat
Megyei kerületek választási eredményei 1865–1918

Választókerület	Kormánypárt/ ellenzék (mandátumszerzések)	párt és mandátumszerzések
Hajdúszoboszló ³⁰	4/11	FeP: 1 DP: 1 BP: 1 SzP: 2 FP: 9 FJP: 1
Berettyóújfalu ³¹	5/14	HP: 1 48P: 4 SzP: 2 FP: 9 NMP: 3
Bihar ³²	9/8	FeP: 1 DP: 2 FP: 8 SzP: 4 NMP: 2

János (pv. 1874 BP, 1875 SzP, 1878 SzP), Tisza Kálmán (1881 SzP, 1884 SzP, 1887 SzP, 1892 SzP, 1896 SzP), Barabás Béla (1901 FP), Hlatky Endre (1905 SzP), Szokoly Tamás (1906 FP), Hoványi Géza (1910 NMP).

30 A kerület képviselői megválasztási évekkkel és pártjaikkal: Túry Sámuel (1865 FeP, 1869 DP), Patay István (1872 BP), Teleky László (1875 SzP, 1878 SzP), Kiss Dániel (1881 FP), Györy Elek (1884 FP), Polónyi Géza (1887 FP, 1892 FP, 1896 FP), Kovács Gyula (1901 FP, 1905 FP), Justh János (1906 FP, 1910 FJP), Juhász-Nagy Sándor (pv. 1917 FP).

31 A kerület képviselői megválasztási évekkkel és pártjaikkal: Csanády Sándor (1865 HP, 1869 48P, 1872 48P, 1875 48P, pv. 1890 FP, 1892 FP), Beóthy Andor (1881 SzP), br. Orbán Balázs (pv. 1881 FP, 1884 FP, 1887 FP), Szunyogh Szabolcs (pv. 1892 SzP), Leszkay Gyula (1896 FP, 1901 FP, 1905 FP, 1906 FP), Ertsey Péter (1910 NMP), Cziffra Kálmán (pv. 1914 NMP), Szilágyi Lajos (1916 NMP).

32 A kerület képviselői megválasztási évekkkel és pártjaikkal: Csengery Antal (1865 FeP), Gáspár András 1869 DP, 1872 DP, 1875 SzP, 1878 SzP), Ertsey Géza (1881 SzP, 1887 SzP), Rigó Lajos (1892 FP, pv. 1905 FP, 1906 FP), Rigó Ferenc (1884 FP, 1896 FP, 1901 FP, 1905 FP), Nadányi Károly (1906 FP), Várady Zsigmond (1910 NMP), Morvay Zsigmond (pv. 1913 MNP).

SZENDREI ÁKOS

Hosszúpályi ³³	7/7	FeP: 1 DP: 2 FP: 7 SzP: 3 NMP: 1
Margitta ³⁴	10/6	DP: 1 BP: 2 FP: 4 SzP: 7 NMP: 2
Székelyhíd ³⁵	1/13	HP: 1 BP: 2 SzP: 1 FP: 9 FJP: 1

33 A kerület képviselői megválasztási évekkkel és pártjaikkal: Csengery Imre (1865 FeP), Szunyogh Albert (1869 DP), Beöthy Algernon (1872 DP, 1875 SzP), Thuolt István (1878 FP), Vidovich György (1881 FP), Szunyogh Szabolcs (1884 SzP, 1887 SzP), Noszlopy Gyula (1892 FP), Marjay Péter (1896 FP, 1901 FP, 1905 FP, 1906 FP), Beöthy László (1910 NMP).

34 A kerület képviselői megválasztási évekkkel és pártjaikkal: Baranyi Ágoston (1865 BP, 1872 BP, 1875 SzP), Klobusiczky Ágoston (1869 DP), Szabó Márton (1878 FP), Baranyi Ödön (1881 SzP, 1884 SzP, 1887 SzP, 1892 SzP), Örley Klámán (1896 SzP, 1901 SzP), Szatmári Mór (pv. 1901 FP, 1905 FP, 1906 FP), Márkus László (1910 MNP), Madarassy Gábor (pv. 1912 NMP).

35 A kerület képviselői megválasztási évekkkel és pártjaikkal: Miskolczy Lajos (1865 HP), Fráter Imre (1869 BP), Nagy György (1872 BP, 1875 SzP), Kiss Albert (1878 FP, 1881 FP, 1884 FP, 1887 FP, 1892 FP, 1896 FP), Molnár Ákos (1901 FP, 1905 FP, 1906 FP), Fráter Lóránt (1910 NMP).

A szám szerzői

DOBOS SÁNDOR	kutató, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, és Lehoczky Tivadar Intézet, Beregszász
GAUSZ ILDIKÓ	főkönyvtáros, Szegedi Tudományegyetem, Klebelsberg Kuno Könyvtár Egyetemi Gyűjtemény
KÁDÁR TAMÁS	történész, Budapest
KÓNYA ANNAMÁRIA	egyetemi docens, Eperjesi Egyetem
KÓNYA PÉTER	rektor, egyetemi tanár, Eperjesi Egyetem
MIHÓK RICHÁRD	PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, tanársegéd, Ungvári Egyetem
NAGY DÓRA	mb. igazgatóhelyettes, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza
PREPUK ANIKÓ	habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet
PREZENSZKI ERZSÉBET	PhD-hallgató, Debreceni Egyetem
SZENDREI ÁKOS	történész, Debreceni Egyetem
SZILÁGYI ZSOLT	egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

SZERKESZTŐI ÚTMUTATÓ

LÁBJEGYZET

a) Önálló kötetnél:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a kötet címe – pont – a kiadás helye – vessző – éve – pont – a kötet terjedelme (oldalszám) – pont. A kötet címét kérjük dőlt betűvel szedni.

Pl. Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*. Bp., 2005. 149.

b) Gyűjteményes kötetben lévő tanulmányoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – In – pont – a kötet címe – pont – a szerkesztő(k) neve – vessző – a kiadás helye – vessző – éve – pont – oldalszám (től-ig, a két szám között nagyköötjel) – pont. A gyűjteményes kötet címét kérjük dőlt betűvel szedni.

Pl. Nagy István: Urbáriumok. In. *A Nyírség parasztsága*. Szerk. Kiss József, Nyíregyháza, 2003. 15–48.

c) Folyóiratban megjelent írásoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – egyenlőségjel – a folyóirat címe – vessző – év – pont – folyóiratsorszám – pont – a szám szó rövidítése (sz.) – oldalszám (től-ig, a két szám között nagyköötjel) – pont

Pl. Nagy Sámuel: A Tisza vízrajza. = *Földrajzi Lapok*, 1999. 3. sz. 15–48.

d) Levéltári hivatkozásnál:

A levéltár nevét első előfordulásakor kérjük pontosan közölni, majd zárójelben továbbiakban – rövidített levéltári jelzet – legkisebb őrzési egység (doboz = d.; kötet = k.; kútfőnél és iktatószámánál csak: szám/év – pont).

Pl. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) IV. A 1/B. 5. k.

